

**1929 DÜNYA EKONOMİK BUHRANI'NIN
TÜRK SİYASAL HAYATINA ETKİLERİ
ÜZERİNE BİR İNCELEME**

Melek ASLAN
Yüksek Lisans Tezi
Danışman: Dr.Öğr.Üyesi Zelkif POLAT
Ağustos, 2024
Afyonkarahisar

T.C
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

1929 DÜNYA EKONOMİK BUHRANI'NIN TÜRK
SİYASAL HAYATINA ETKİLERİ ÜZERİNE BİR
İNCELEME

Hazırlayan
Melek ASLAN

Danışman
Dr.Öğr.Üyesi Zelkif POLAT

AFYONKARAHİSAR 2024

ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Yüksek Lisans/Doktora tezi olarak sunduğum “**1929 Dünya Ekonomik Buhranının Türk Siyasal Hayatına Etkileri Üzerine Bir İnceleme**” adlı çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde bilimsel etik kurallara ve atıf gösterme ilkelerine riayet ettiğimi belirterek aksi bir durumun tespiti hâlinde sorumluluğun tamamen bana ait olduğunu kabul, beyan ve taahhüt ederim.

02/08/2024

İmza

Melek ASLAN

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı- Soyadı	Melek ASLAN
	Numarası	2200666519
	Anabilim Dalı	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
	Programı	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
	Program Düzeyi	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Sanatta Yeterlik
Tezin Başlığı		1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın Türk Siyasal Hayatına Etkileri Üzerine Bir İnceleme
Tez Savunma Sınav Tarihi		02/08/2024
Tez Savunma Sınav Saati		14.00

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez, Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek ☐oy birliği – ☐oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE
MÜDÜR

Bu tez, Enstitü Müdürlüğünce kontrol edilerek, elektronik imza kullanılarak onaylanmıştır.

ÖZET

1929 DÜNYA EKONOMİK BUHRANI'NIN TÜRK SİYASAL HAYATINA ETKİLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Melek ASLAN

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Temmuz 2024

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Zelkif POLAT

Çalışmanın konusu, 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin Türk Siyasal Hayatı'na olan etkilerinin incelenmesidir. Amerika Birleşik Devletleri'nde başlayıp, dalga dalga Avrupa'ya ve oradan Türkiye'ye kadar yayılan büyük kriz, ülkemizi de en az diğer Avrupalı devletler kadar etkilemiştir. Dünya, krizi klasik ekonomik politikalarının yaygın olduğu bir dönemde karşılamıştır. Klasik ekonomi yaklaşımları ortaya çıkan sorunların çözümünde yetersiz kalınca Keynes'in geliştirdiği ekonomi politikası krizden çıkış kapısı olarak görülmüştür. Keynes'in yaklaşımına göre krizin küresel boyutta yayılmasının sebebinin devletlerin ekonomiye müdahale etmemeleri olduğunu iddia etmiştir. Birçok konuda geleneksel ekonomi politikasına eleştiriler getirmiştir ve çözüm önerileriyle ülkelerin bu krizden en az hasarla çıkmalarına yardımcı olmuştur. Krize liberal ekonomik modeli takip ederken yakalan Türkiye de, çağdaşı olduğu diğer devletler gibi geleneksel ekonomik politikaları yeniden gözden geçirmek zorunda kalmış ve daha devletçi politikalar uygulayarak, iktisadi kalkınma planları hazırlayarak krizi atlarmaya çalışmıştır. Bu sıkıntılı süreçten en az zararla çıkılabilmesi için bir yandan özel sektöre devlet desteği verilerek ekonomik hayatı düzenleyen çeşitli tedbirler alınırken, toplumsal tepkilerin ise çoğulcu bir siyasi yöntem ile giderilebileceği düşünülmüştür. İşte bu sebeplerle Mustafa Kemal Paşa tarafından Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur. Ancak Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu beklenen olumlu etkiyi yapmadığı gibi başka sorunlara yol açarak siyasi ortamın daha da gerilmesine neden olmuştur ve kısa bir süre sonra da kendisini feshetme kararı almıştır.

Anahtar Kelimeler: 1929 Dünya Ekonomik Krizi, Serbest Cumhuriyet Fırkası

ABSTRACT

THE 1929 ECONOMIC CRISIS AND ITS REPERCUSSIONS ON TURKISH POLITICAL LIFE

Melek ASLAN

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY THE INSTITUTE of SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT of PUBLIC ADMINISTRATION**

July 2024

Advisor: Asst . Prof. Dr. Zelkif POLAT

The focus of this study is to scrutinize the ramifications of the 1929 Global Economic Crisis on Turkish political life. This profound crisis, which originated in the United States of America and subsequently propagated across Europe before reaching Turkey, had a significant impact on our nation, comparable to that experienced by other European states. The crisis emerged during a period when classical economic doctrines were dominant. The inadequacies of classical economic strategies in addressing the challenges posed by the crisis underscored the necessity of Keynesian economic policies as a viable exit strategy from the economic turmoil. Keynesian theory posited that the global dissemination of the crisis was attributable to the reluctance or failure of contemporary policymakers to intervene appropriately in the economy to steer it effectively. By offering critiques of traditional economic policies on multiple fronts, Keynesian approaches facilitated countries in mitigating the adverse effects of the crisis with relatively minimal damage. The Republic endeavored to navigate this challenging period by formulating national development plans rooted in a liberal economic framework. On one hand, the government extended support to private enterprises and implemented various regulatory measures to stabilize economic life; on the other hand, it was believed that societal tensions could be alleviated through a pluralistic political approach. In this context, Mustafa Kemal Pasha established the Serbest Cumhuriyet Parti. However, contrary to expectations, the establishment of the Serbest Cumhuriyet Parti exacerbated existing tensions within the political sphere, ultimately necessitating the party's dissolution shortly thereafter.

Keywords: 1929 Global Economic Crisis, Serbest Cumhuriyet Fırkası

ÖNSÖZ

Öncelikle bu çalışmaya danışmanlık yapan ve tez hazırlama sürecim boyunca girdiğim her çıkmazda bana sabırla yol gösteren, benden bilgi ve deneyimlerini esirgemeyerek her fırsatta elinden geldiğinden fazlasını yaparak yardımcı olan sayın Dr. Öğr. Üyesi Zelkif Polat'a minnetlerimi sunuyorum.

Tez hazırlama sürecinde olumlu tavırlarıyla çalışmayı tamamlayabilmem adına beni adeta teşvik eden, aynı zamanda lisans bitirme tez danışmanım olan Sayın Dr. Öğr. Üyesi. Kerim Çınar teşekkürü en fazla hak edenlerdendir.

Tez çalışma konusunun belirlenme sürecinde sabırla bana destek olduğu için Sayın Arş. Gör. Durukan Ayan'a

Tez çalışma sürecinde özellikle kaynak tarama aşamasında her türlü desteği sağlayan Sayın Dr. Öğr. Üyesi Şenol Gündoğdu'ya

Tez savunmasında jüri üyeliği görevini üstlenen ve savunma esnasında güler yüzüyle beni hiç kırmadan olumlu eleştirilerini yöneltten sayın Prof. Dr. Doğan Yörük'e

Gerek Lisans eğitimim boyunca, gerek tez yazım sürecinde katkılarını yok sayamamağım İİBF Dekanı Prof. Dr. Gökhan Demirtaş'a, Siyaset bilimi ve Kamu Yönetimi bölüm başkanı Prof. Dr. Mustafa Fişne'ye ve üzerimde emeği geçen isimlerini sayamadığım tüm hocalarıma,

Son olarak aileme teşekkürlerimi bir borç bilirim ve saygılarımı sunarım. Bu çalışmayı canımdan çok sevdiğim çocuklarım Tanem ve Çınar'a ithaf ediyorum.

Melek ASLAN

2024, Afyonkarahisar

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI.....	ii
ENSTİTÜ ONAYI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
TABLOLAR LİSTESİ	ix
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1923-1929 YILLARI ARASI TÜRKİYE’NİN SİYASİ VE EKONOMİK YAPISI

1. 1929 EKONOMİK KRİZİ ÖCESİ TÜRKİYE: SİYASİ BİR ANALİZ.....	7
1.1. İLK SİYASAL CEMİYETLERİN OLUŞUMU.....	7
1.2. BİRİNCİ VE İKİNCİ GRUBUN OLUŞUMU VE TEMEL ÇATIŞMA KONULARI.....	8
1.3. HALK FIRKASININ KURULUŞU ve 9 UMDE	12
1.4. TÜRKİYE CUMHURİYETİ’NİN KURULUŞU.....	13
1.4. MUHALEFETİN ÖRGÜTLENMESİ: TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI VE BASIN.....	15
1.4.1. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Parti Programı ve Ekonomi Politikası.....	17
1.4.2. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın Kapatılması	18
2. 1929 KRİZİ ÖNCESİ TÜRKİYE’NİN EKONOMİ POLİTİKALARI	20
2.1. 1923 İZMİR İKTİSAT KONGRESİ	22
2.2. LOZAN’DA EKONOMİYİ İLGİLENDİREN HUSUSLAR.....	24
2.3. OSMANLIDAN KALAN BORÇLAR MESELESİ	26
2.4. TARIM POLİTİKALARI.....	26
2.5. SANAYİ POLİTİKALARI	28
2.5.1. Teşvik-i Sanayi Kanunu.....	29
2.5.2. Millî Bankaların Kurulması ve Sanayileşme Adımları.....	30

İKİNCİ BÖLÜM

1929 DÜNYA EKONOMİK KRİZİ’NİN TÜRKİYE’YE EKONOMİK YANSIMALARI

1. 1929 EKONOMİK KRİZİ’NİN NEDENLERİ VE ORTAYA ÇIKIŞI.....	32
2. KRİZİN YAYILMASI VE SONUÇLARI.....	34
3. 1929 KRİZİ’NİN TÜRKİYE’DE ORTAYA ÇIKIŞI.....	37
4. TÜRKİYE’DE EKONOMİK KRİZE YÖNELİK ALINAN ÖNLEMLER	40
4.1. TÜRKİYE’DE DEVLETÇİLİĞE GEÇİŞ	43
4.1.1. Devletçiliğe Geçişin Nedenleri	45
4.1.2. Kadro Dergisi ve Kadro Hareketi.....	46
4.2. SANAYİLEŞME PLANLARI.....	50

4.2.1. 1930 Sanayi Kongresi	51
4.2.2. Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planları	52
4.3. KRİZİN TARIMA ETKİLERİ VE 1931 ZİRAAT KONGRESİ	55

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1929 EKONOMİK KRİZİ'NİN TÜRKİYE'DEKİ SİYASİ SONUÇLARI

1. SERBEST CUMHURİYET FIRKASI'NI DOĞURAN NEDENLER.....	60
2. SERBEST CUMHURİYET FIRKASI'NİN KURULUŞU, PROGRAMI VE GENEL İLKELERİ.....	66
3. YENİ SİYASAL ARAYIŞIN BASINA YANSIMALARI.....	72
4. SERBEST CUMHURİYET FIRKASI'NDAN BEKLENTİLER	74
5. SERBEST CUMHURİYET FIRKASININ MUHALEFET ARGÜMANLARI. 75	
6. 1930 BELEDİYE SEÇİMLERİ ÖNCESİ İKTİDAR VE MUHALEFET ARASINDAKİ GERGİNLİKLER.....	78
7. SCF'NİN TEŞKİLATLANMASI VE FETHİ BEYİN EGE GEZİSİ.....	79
8. 1930 BELEDİYE SEÇİMLERİ.....	83
9. SERBEST CUMHURİYET FIRKASI'NİN FESHEDİLMESİ	87
9.1. SERBEST CUMHURİYET FIRKASI'NİN FESHEDİLMESİNE KAMUOYUNDAN TEPKİLER.....	92
10. MENEMEN OLAYI.....	94
11. SERBEST CUMHURİYET FIRKASI SONRASI TÜRKİYE'DE YAŞANAN SİYASİ DÖNÜŞÜM.....	97
SONUÇ	100
KAYNAKÇA.....	105

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 1: Osmanlı Devleti'nde Sermaye ve Emegın Milliyetler Yönünden Dağılımı (Birinci Dünya Savaşı Öncesi Dönem).	25
Tablo 2: Türkiye'de GSYİH İçindeki Sektör Payları (%) (1923-1938)	50
Tablo 3: Tarımsal Fiyat Göstergeleri	56

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

A-RMHC: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

CHF: Cumhuriyet Halk Fırkası

GSMH: Gayrisafi millî hasıla

SCF: Serbest Cumhuriyet Fırkası

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TCF: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

TKP: Türkiye Komünist Partisi

GİRİŞ

Ekonomik krizler daha çok iktisat disiplinin konusu olsa da, ortaya çıkardığı sonuçlarla ekonomi-politik ve siyaset bilimi gibi disiplinlerin de ilgi alanlarına girebilmektedir. Özellikle kapitalist sistemin dünya ekonomilerini birbirine eklemlendirdiği son iki yüz yıllık dönemde ortaya çıkan ekonomik sıkıntıların yerel ölçekte kalmayıp, direkt veya dolaylı olarak başka coğrafyalara da yayılma eğilimi gösterdiğini kanıtlayacak yeterli sayıda örnek mevcuttur. Mesela 1830’larda Avrupa’da yaşanan ekonomik dalgalanma İngiltere açısından bir çıkış kapısı olarak Osmanlı Devleti’yle imzaladıkları “Serbest Ticaret Sözleşmesi” ile sonuçlanmıştır. Bu durum İngiltere’ye geleceğe matuf önemli avantajlar sağlamanın yanında, uzun vadede ekonomik sıkıntıyı Osmanlı toplumuna ihraç etmek anlamı da taşıyordu. Diğer taraftan 1873 yılında başlayan ekonomik daralma (Long Depression) I. Dünya Savaşı’na kadar giden oldukça önemli siyasi ve askeri sonuçlar doğurmuştur. Bu durumun daha güncel örnekleri, 2008 krizinin dünya genelindeki etkileri üzerinden ve günümüzde hâlihazırda yaşananlar üzerinden genişletilebilir.

Çalışmanın konusu olan 1929 Dünya Ekonomik Krizi hem kapsamı hem de ortaya çıkardığı ekonomik ve siyasi sonuçlar açısından üzerinde durulması gereken bir dönemdir. Zira 1929 Krizi ortaya koyduğu sonuçlarla, 2. Dünya Savaşı’nın da ana sorumlusu olan totaliter rejimleri tahkim edici bir işlev görmüştür. Özellikle Almanya’da Hitler liderliğinde Nazilerin iktidara gelip, iktidarda tutunmalarını sağlayan şartların oluşumunda krizin etkilerini göz ardı etmemek gerekir. İtalya’da iktidarda olan Mussolini liderliğindeki Ulusal Faşist Parti’nin 1930’dan sonra ideolojik söylemini güçlendirerek emperyalist projeler üretmesi, SSCB’nin Stalin liderliğinde uyguladığı otarşik ekonomik modelle dönemden en hasarsız çıkan devletlerden birisi olarak ideolojik ve ekonomik modeliyle bazı toplum ve devletlere ilham kaynağı olması gibi gelişmeler de 1929 Krizi ile ilişkilendirilerek değerlendirilebilir. Örneklerde de görüldüğü gibi 1929 Krizi getirdiği ekonomik tahribatla, demokratik ve liberal kazanımları yok ettiği gibi otoriter ve totaliter rejimlere toplumsal taban bulabildikleri bir fırsat vermiştir.

Buradan hareketle bu çalışmanın hipotezini kapsayan soru şu şekilde oluşturulabilir. 1929 Dünya Ekonomik Krizi’nin sonuçlarıyla, Türkiye’de 1930’lu yıllarda yaşanan siyasal dönüşüm arasında ilişki kurulabilir mi? Hipotez sorusunu biraz daha detaylandırmak gerekirse; 1929 krizinden hemen sonra Türkiye’de önce bir

demokratikleşme adımı olarak ikinci bir partinin, yani Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF)'nin kurulması, bu kısa çok partili denemeden sonra ise aşırı otoriter tek partili bir siyasal sistemin inşa edilmesi arasında ne tür bir sebep-sonuç ilişkisi kurulabilir?

1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin zorlu savaşların yıkıntıları üzerinde kurulmuş yeni bir ülke olan Türkiye'yi ekonomik yönden etkilediği bir gerçektir. Türkiye'nin krize cevap verebilecek ekonomik argümanlara sahip olmaması, ağırlıklı tarım ürünleri ve hammadde satıcısı bir ekonomik yapıya sahip olması, uluslararası anlaşmalardan dolayı yaşadığı gümrük kısıtlaması gibi sebepler krizin toplumda daha yoğun hissedilmesine sebep olmuştur. Doğal olarak, ekonomik sıkıntılar çözüm merci olan siyasi iktidarların da sorgulanmasını getirir ve ekonomik krizler genellikle siyasi sonuçlar da doğurur.

1929 Krizi ortaya çıktığı şartlarda Türkiye'nin durumu krizi şiddetli yaşayan sanayileşmiş ülkelere farklıdır. Zira henüz bir tarım ülkesi olan Türkiye, daha çok finans ve sanayi krizi olan 1929 Krizi'nden doğrudan etkilenen bir ülke değildir. Krizin Türkiye'ye etkisi daha çok dışarıya sattığı tarım ürünleri ve hammadde gibi ticari metallerin fiyatlarındaki aşırı düşüşten kaynaklı, yani dolaylı bir etkidir. Bu dolaylı etki bile Türkiye'de ciddi ekonomik ve siyasi sorunlar üretmeye yetmiştir.

Krizi yaşayan her ülke kendi ekonomisindeki dinamiklere göre etkilenecek farklı bir kriz döngüsüne girmiştir. Türkiye, 1929 krizi ortaya çıktığında henüz genç bir devletti ve kendine hem ekonomik hem de siyasi bir istikamet arayışındaydı. Kriz esnasında Türkiye, ekonominin kırılganlığının yanında Osmanlı'dan kalan dış borçlar, Lozan'ın getirdiği ekonomik tavizler gibi önemli engellerle karşılaşmıştır. Ayrıca Türkiye, 1929 yılına kadar olan süreçte toplumsal devrimlere öncelik verdiği için ekonomik kalkınma konusunda diğer ülkelere göre geri kalmıştır. Bu sebeple krizin yaşandığı dönemin Türkiye'sini iki veçheden değerlendirmek gerekir. Bunlardan birincisi özellikle krizin başlangıcında Osmanlı'dan kalan borç taksitlerini ödemeye başlayacak olan ve bu bağlamda dışarıdan finans bulması gereken, bundan dolayı da Batı'daki "tek partili otoriter rejim" imajını düzeltmek isteyen Türkiye tablosudur. İkincisi ise krizin ülke içinde yarattığı ekonomik tahribattan dolayı yönetime karşı halkta oluşan öfkeyi siyasi hamlelerle kontrollü bir şekilde çözmek isteyen Türkiye tablosu. Her iki tablonun da kesiştiği nokta, pragmatik gerekçelerle olsa da, Türkiye'de alternatif bir siyasi oluşuma imkân tanınması gerekliliğidir. Kriz döngüsü içinde

Avrupa’da neşet eden totaliter sistemlerin Türkiye’ye etkisini de ilerleyen süreçte ayrıca değerlendirmek gerekir.

Türkiye kuruluşundan itibaren Batı’yı modellemiş bir devlet olmasına rağmen, ortaya koyduğu siyasi sistem Avrupa’daki demokratik sistemlerden ayrılmaktaydı. Türkiye’de Milli Mücadele’nin zaferle sonuçlanmasıyla birlikte büyük bir imparatorluğun bakiyesi üzerinde bir ulus-devletin inşa süreci başlamıştır. Tek başına devlet felsefesindeki bu dönüşüm bile, Osmanlıyı parçalayan en önemli güç olmasına rağmen, Avrupa’nın Tanzimat’tan beri Osmanlıya kimi zaman dayattığı, kimi zaman ihraç ettiği siyasi, askeri ve ekonomik politikaların zorunlu bir sonucuydu. Dolayısıyla cumhuriyet olarak tesis edilen devlet yeni olsa da, tarihi çok derinlere uzanan Türk devlet geleneği oldukça eskiydi. Yeni rejim ekseninde, Türk toplumunun yeniden bir siyasi teşkilatlanmaya tabi tutulması, topluma “modern” bir siyasi istikamet tayin etme süreci doğal olarak ürettiği muhalif unsurlarla iktidar arasında münazara, münakaşa ve nihayet çatışma yaratmıştır.¹

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren, Batı orijinli teşkilatlanma taraftarı olan yenilikçilerle gelenekçiler arasında başlayan bu zıtlaşma, Milli Mücadele kadrosunda erken ayrılıklar getirdiği gibi, Osmanlı döneminde ağır aksak da olsa elde edilen parlamento kültürü ve çoklu siyasi parti tecrübesi gibi kazanımları da zayıflatarak, zaman zaman rejimi aşırı otoriter politikalara yöneltmiştir.

Kökleri Osmanlıya dayanan ve Cumhuriyet Türkiye’sinde daha da gerilerek somutlaşan söz konusu ayrışma temelli toplumsal fay hatları, dönem dönem otoriter politikalarla baskılansa da, 1929 Krizi’nde de görüleceği gibi, dâhili ve harici sosyo-ekonomik gelişmelerle beraber ciddi sarsıntılar üretme potansiyeline yeterince sahip olmuştur. Dolayısıyla Türk siyasal hayatında isimleri değişse de ana siyasi aktörlerin siyasi motivasyonlarını ve siyasal hasatlarını söz konusu toplumsal kesimler oluşturagelmıştır. Her dönemin siyasi aktörleri de siyasal projelerini söz konusu toplumsal gruplar üzerinden meşrulaştırma çabasında olmuşlardır.

Dolayısıyla 1929 Dünya Ekonomik Krizi, yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin tarihinden, geleneklerinden ve siyasi tercihlerinden dolayı birikmiş sorunlarını tetikleyip, aşikâr eden bir katalizör işlevi görmüştür. Krizin etkileri aynı zamanda Türkiye’de tek parti iktidarının birikmiş ekonomik ve siyasi sorunlarla

¹ Kemal H. Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi (1800-212)*, Timaş Yayınları, İstanbul Aralık 2013, s.139.

yüzleşmesini sağlamıştır. Bu yüzleşme başlangıçta Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması gibi demokratik görünümlü bir açılım içerse de, ilerleyen süreçte bütün muhalefetin ve muhalif basının susturulduğu, parti-devlet bütünleşmesiyle tek parti iktidarının tahkim edildiği, Avrupa'dan mülhem “şeflik” sistemi bağlamında bir ideoloji olarak Kemalizm'in inşa edildiği bir siyasi tabloyla sonuçlanmıştır.

1929 krizinin Türkiye'ye etkilerini ekonomik ve siyasi olmak üzere iki ana başlığa ayırmak mümkünse de, sonuçların iç içe geçmişliği ve birbirini tetikleyici karakterinden dolayı aralarına net bir ayırım çizgisi koymak kolay değildir. Ekonomik krizler doğal olarak başlangıçta ekonomik sorunlar doğursa da, bu sorunlar toplumsal tepki ve taleplerle siyasi sonuçlar üretme kapasitesine sahiptir.

Dolayısıyla Krizin Türkiye'deki en önemli siyasi yansıması Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) gibi aslında laik, milliyetçi ve cumhuriyetçi programıyla Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF)'ndan çok farklı olmayan yeni bir siyasi partinin kurulmasıdır. Tek parti iktidarıyla ideolojik temelli benzerliğinden ve kuruluş şeklinden dolayı, Türk siyasal hayatında “güdümlü muhalefet” gibi kötü bir şöhrete de sahip olmasına rağmen SCF toplumdan büyük bir teveccüh görmüştür. SCF kurulduğu ilk günden itibaren inkılaplara olan bağlılığını her platformda göstermesine rağmen, bu yeni muhalefet hareketinin etrafında oluşan güç iktidarı korkutmuştur. CHF, bu “icazetli demokrasi” hareketinin gerici tutumları cesaretlendirdiğini ve bu durumun M. Kemal Paşa'nın gerçekleştirmek istediği inkılapların önünde engel olduğunu dillendirmeye başlamıştır. Böylece M. Kemal Paşa daha önce verdiği “partiler üstü tarafsız kalma” sözünü unutarak CHF ile olan bağınyı teyit etmiştir.² Böylece ülkenin tek muhalefet partisi olan SCF 17 Kasım 1930 tarihinde kapatılarak 99 günlük çok partili dönem sona ermiştir.

1929 Krizi'nin Türkiye'deki yansımaları genellikle ekonomik açıdan incelenmiş bir konudur. Bu çalışmada konunun politik-ekonomi penceresinden ele alınması ve krizin Türkiye'deki siyasi sonuçlarına vurgu yapılması konuya özgünlük katmaktadır. Diğer taraftan Türkiye'nin kuruluş yıllarının önemli bir muhalefet hareketi olma özelliği taşıyan Serbest Cumhuriyet Fırkası ise genellikle salt siyasi bir bakışla incelenmiştir. Türkiye'de çok partili hayata geçiş denemelerinden birisi olan SCF'nin doğuşunu, 1929 Ekonomik Krizinin bir sonucu olarak, yani ekonomik sebeplerle açıklamaya çalışması

² Eric Jan Zürcher, *Three turning points in the political development of modern Turkey*, Turkish Studies, November 2022, 24(3-4):1-16, s. 8.

ve SCF'nin kuruluşuna yol açan demokratikleşme süreciyle tenakuz teşkil edecek şekilde başlayan devletle bütünleşmiş otoriter tek parti iktidarının inşasını da aynı gerekçeler fakat farklı aktörler üzerinden ele alması bu çalışmayı benzerlerinden ayırmakta ve daha özgün kılmaktadır.

Tez çalışması temel olarak üç bölümden oluşup, alt başlıklarla bölümler zenginleştirilmiştir. Bu kapsamda birinci bölümde 1923-1929 yılları arası Türkiye'nin siyasi ve ekonomik yapısı incelenmiştir. 1929 Krizi ile başlayan süreçte Türkiye'de yaşanan ekonomik ve siyasi dönüşümü daha anlaşılır kılmak adına kriz öncesi dönemin verileri bu açıdan önem taşımaktadır. Bu bağlamda önce 1929 krizi öncesi Türkiye'nin siyasi yapısı ele alınmış, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devrolunan siyasi mirasın süreklilik ve kopuş noktalarına da atıf yapılarak, Büyük Millet Meclisi'nin açılışı, meclisteki gruplaşmalar, yönetim ve liderlikle ilgili tartışmalar, Halk Fırkası ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın partileşme süreçleri, Cumhuriyet'in ilanı gibi konular ele alınmıştır. Birinci bölümün ikinci ana başlığı altında ise 1929 krizi öncesi Türkiye'nin ekonomik yapısı incelenmiştir. Bu başlığa alt yapı oluşturması için Osmanlı'dan Cumhuriyete miras kalan ekonomik tablo ve dolayısıyla sosyo-ekonomik açıdan demografik yapının bu tablodaki yeri ele alınmıştır. Ekonomik yapının alt başlıklarında ise İzmir İktisat Kongresi, Lozan Anlaşması'yla bağlantılı kapitülasyonların devam eden etkisi ve Türkiye'ye intikal eden Osmanlı borçları incelenmiştir.

İkinci bölümde 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin Türkiye'deki ekonomik sonuçları incelenmiştir. Zira Türkiye'de 1930'larda yaşanan siyasi dönüşümü tetikleyen sebepler, ekonomik temelli toplumsal tepkilerle başlamıştır. Öncelikle krizin sebepleri, ortaya çıkışı ve dünyada oluşturduğu ekonomik ve siyasi değişimler ele alınmıştır. Üçüncü bölüme veri oluşturmak adına özellikle Avrupa'da gelişen totaliter rejimlerin ekonomik krizle ilişkisi analiz edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra krizin Türkiye'ye ekonomik etkileri ve krize karşı alınan tedbirler incelenmiştir. Alt başlık olarak Türkiye'de devletçi ekonomiye geçiş, sanayileşme planları ve tarıma yönelik çalışmalar değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde ise 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin Türkiye'deki siyasi sonuçları değerlendirilmiştir. Bu bağlamda hem Türkiye'nin iç dinamiklerinin oluşturduğu tepki ve talepleri kontrol etmek adına tecrübe edilen başarısız birçok partili hayat denemesi, hem de bu denemeden sonra, dış dünyada yaşanan gelişmelerin de

etkisiyle tek partili hayatı tahkim edici yönelişler ele alınmıştır. Bu bağlamda sürecin en önemli siyasi sonucu olan SCF'yi ortaya çıkaran sebepler, iç ve dış dinamikler üzerinden analiz edilmeye çalışılmış, SCF'nin programı, muhalefet argümanları, basındaki yansımaları, kapanışı incelenmiştir. Bölümün sonunda ise SCF sonrası Türkiye'de giderek otoriterleşen siyasal yapı analiz edilmiştir.

Sonuç kısmında ise Türkiye'de 1929 krizi ile başlayan ekonomik ve siyasi değişimin kriz öncesi dönemle farkları vurgulanarak, bu değişimdeki iç ve dış dinamiklerin etkisi tartışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1923-1929 YILLARI ARASI TÜRKİYE’NİN SİYASİ VE EKONOMİK YAPISI

Türkiye’de 1929 Dünya Ekonomik Krizi’nin ortaya çıkardığı siyasi ve ekonomik sonuçları değerlendirebilmek için devletin kuruluşundan krizin yaşandığı 1929 yılına kadar ne tür bir ekonomik ve siyasi yapıya sahip olduğuna dair veriler önemlidir. Bu sebeple birinci bölümde Türkiye’nin kuruluşundan 1929 krizine kadar olan ekonomik ve siyasi yapısı ele alınmıştır.

1. 1929 EKONOMİK KRİZİ ÖCESİ TÜRKİYE: SİYASİ BİR ANALİZ

Siyasi ömrünü büyük devletlerin çıkar çatışması üzerinden uzatmış olan Osmanlı Devleti, çağdaşı olan çok uluslu imparatorluklar gibi Birinci Dünya Savaşı ile tarih sahnesinden çekilmiştir. Osmanlı mirasının büyüklüğü savaş sonunda bile galip devletler arasında çıkar çatışması doğurduğu için, Mondros’tan Sevr’e kadar iki seneye yakın bir süre yeni haritaları düzenleme çabasıyla geçmiştir. Bu süre içinde Mustafa Kemal Paşa’nın liderliğinde önce milis kuvvetlerle, sonrasında ise düzenli ordularla yürütülen Türk Kurtuluş Savaşı sonunda Misak-ı Milli esaslı olarak Anadolu’da yeni bir devletin temelleri atılmıştır. Kurtuluş Savaşı döneminde topluma yansıtılan siyasi söylem, savaş sonrasında yeni devlet şekillendirilirken değişmeye başlamıştır. Nitekim İstanbul’un işgali ve Osmanlı Mebusan Meclisi’nin dağılması üzerine 23 Nisan 1920’de İstanbul’dan kaçabilen doksan civarında mebusun da katılımıyla açılan Büyük Millet Meclisi, temsil ettiği topluma verdiği mesajda, amaçlarını memleketin bağımsızlığını sağlamak, hilafet ve saltanat makamlarını düşman elinden kurtarmak şeklinde duyurmaktaydı.³ Dolayısıyla Kurtuluş Savaşı’nın bitimiyle birlikte Büyük Millet Meclisi bünyesinde başlayan görüş ayrılıklarının, ilerleyen süreçte siyasi hareketlere dönüşeceğini tahmin etmek güç değildi.

1.1. İLK SİYASAL CEMİYETLERİN OLUŞUMU

Türk Kurtuluş Savaşı’nın başlangıç safhasında birbirinden kopuk birçok yerel direniş cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyetleri işlevsel yapan ve onlara hukuki meşruluk kazandıran gelişme ise M. Kemal Paşa’nın öncülüğünde hepsinin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (A-RMHC) adı altında birleştirilerek mücadelenin kontrol merkezi haline getirilmesidir. Son Osmanlı Mebusan Meclisi’nin toplanması ve bu meclisin bir başarısı olarak Misak-ı Milli’nin ilanı gibi hukuki ve siyasi konulardan,

³ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları. İstanbul 2010, s.123.

işgallere karşı toplumsal direnişin örgütlenmesi gibi askeri konulara kadar A-RMHC'nin katkıları inkâr edilemez.

A-RMHC, 23 Nisan 1920 Cuma günü Büyük Millet Meclisinin açılışında yine temel dinamiktir.⁴ Meclis'in otoritesi altında Ankara'da başlayan bu yeni hukuki ve aynı zamanda siyasi süreci toplum nazarında meşrulaştıran en önemli etkenin 16 Mart 1920 tarihinde başkent İstanbul'un işgal edilmesi ve Osmanlı Mebusan Meclisi'nin dağıtılması olduğunu belirtmek gerekir.

Meclis iki dereceli bir sistemle seçilen 437 mebusan oluşmaktaydı.⁵ Mebuslar toplumun farklı kesimlerinden gelen renkli kişiliklere sahipti. Hükümet binası derme çatma, kiremitlerinin halkın evlerinden sökülerek tamamlandığı, elektriğin dahi olmadığı, aydınlanma ihtiyacının gaz lambalarıyla giderildiği, ısınma sorunun sobalarla çözülmeye çalışıldığı bir ortamda kurulmuştur.⁶ Meclis, 2 Mayıs 1920'de toplanarak önemli kararlar almıştır. 11 kişilik Bakanlar Kurulu üyelerini seçerek 4 Mayıs'ta hükümeti kurmuştur.⁷ Böylece, A-RMHC, Milli Mücadele döneminin sivil cemiyeti olmayı başarmış, halkın nabzının kontrol edilebildiği, meşru bir grup haline gelmiştir. A-RMHC'yi kuran M. Kemal Paşa verdiği kararlarla çoğunluğun desteğini almakla başarılı olmuşsa da, meclis içerisindeki görüş farklılıklarından kaynaklı olarak bu devrimci kararlarla mebusların birinci ve ikinci grup olarak ikiye bölünmesine neden olmuştur. Bahsettiğimiz II. Grup daha sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) adını alacak ve kısa süreli çok partili hayata geçiş sürecinin aktörü olarak sahneye çıkacaktır.

1.2. BİRİNCİ VE İKİNCİ GRUBUN OLUŞUMU VE TEMEL ÇATIŞMA KONULARI

Olağanüstü şartlarda ve olağanüstü yetkilerle çalışan Birinci Meclis savaş sürecinde sergilediği bütünlüğünü, savaşın sona ermesiyle kaybederek ayrılmaya başlamıştır. Milli Mücadeleyi başarıyla yürüten çekirdek kadrodan başlayarak genişleyen ayrışmada en temel ayrılık konusu, yeni kurulacak siyasal sisteminin inşaa süreciyle ilgiliydi. Bu durum aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa'nın meclis içerisinde otorite kurmasını zorlaştırmaktaydı.

⁴ Ahmet Demirel, *Tek Partinin Yükselişi*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 13.

⁵ Demirel, *a.g.e.*, 18.

⁶ Demirel *a.g.e.*, 16-17.

⁷ Yunus Ekici, "Türk Demokrasi Hayatında Cumhuriyet Halk Fırkası", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 2, Elazığ, 2017, s. 349-359.

Kurtuluş Savaşı devam ederken bile Mustafa Kemal Paşa'nın liderliği zaman zaman sorgulanmışken, zaferden sonraki dönem için liderlik tartışmaları erken başlamış ve kurulacak siyasal sistemin yapısı ve liderliği konusunda görüş ayrılıkları yaşanmıştır.⁸ Bu durum meclisin karar alma hızını yavaşlatmanın yanında, milletvekilleri arasında gayri resmi grupların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Meclis içindeki ayrışmanın ortaya çıkardığı bu grupları M. Kemal Paşa: 1-Tesanüt Grubu. 2-İstiklal Grubu, 3-Müdafaa-ı Hukuk Zümresi, 4-Halk Zümresi, 5- Islahat Grubu şeklinde tasnif etmekteydi.⁹

Mecliste oluşan grupların tesirini azaltmak ve otoritesini güçlendirmek isteyen M. Kemal Paşa söz konusu grupların bir kısmını birleştirmek suretiyle “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Grubu” adında yeni bir gurup kurmuştur.¹⁰ M. Kemal Paşa'nın bu hamlesi sonuç vermiş ve zamanla meclis beşli gruplaşmadan ikili bir gruplaşmaya doğru evrilmiştir. Daha sonra Halk Fırkası'na dönüşecek olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Grubu kısaca “I. Grup”, birleşen muhalifler ise “II. Grup” olarak adlandırılmıştır. II. Grubu temsil eden üyeler yekpare olmayıp¹¹, farklı ideolojik fikirleri temsil etseler de birleştikleri nokta Mustafa Kemal Paşa'nın siyasal liderliğine ve kişisel yönetimine karşı olmalarıdır.¹² Türk siyasal hayatında ileriye matuf önemli etkileri olacak olan bu gruplaşma I. Gruba atfen “yenilikçiler”, II. Gruba atfen “muhafazakârlar” olarak da tasnif edilmiştir.¹³

II. Grup içinde bulunan, örgütlenme ve siyasi tecrübeleri yüksek olan eski İttihatçılar, geçmişte yaşanmış M. Kemal Paşa ile Enver Paşa arasındaki rekabetin de etkisiyle M. Kemal Paşa'ya fazla güvenmiyorlardı. Mustafa Kemal'in ileride üstlenebileceği bir siyasi kimliğin endişesiyle ön almaya çalışarak, onu askeri göreviyle sınırlamak istiyorlar, hatta siyasi işlerle uğraşmasını “haddini bilmezlik” şeklinde değerlendiriyorlardı. II. Grup üyeleri arasında, Enver Paşa'nın bir gün Kafkaslardan gelip M. Kemal Paşa'dan liderliği devralacağına dair beklentileri olanlar vardı ve bu

⁸ Suna Kili, *Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998, s.100.

⁹ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ed: Nejat Bayramoğlu-Kurtuluş Güran, Kaynak Yayınları, Ankara 2015, s.444; Metin Eriş, *Osmanlı'dan Günümüze Demokratikleşme Sürecinde Türk Siyasi Hayatı ve Kemalizm*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2012, s.103.

¹⁰ Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, C.I, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1965, s.44.

¹¹ İkinci Grubun 120 üyesinden tespit edilebilen 67 üyesinin isimleri için bkz. Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul 1961. s.272-276.

¹² Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev:Yasemin Saner, 31.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.237.

¹³ Karpaz, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.125; Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, Baha Matbaası, İstanbul 1969, s.94.

beklenti Enver Paşa'nın ölümüne (1922) kadar devam etmiştir. Hatta aralarında kendilerine muhalif olanlar için “Enver olsaydı siz görürdünüz” diyenler bile bulunmaktaydı.¹⁴ Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Mustafa Kemal'in bu dönemde meclis içinde ve dışında birçok muhalifinin olduğunu, İttihatçıların Onu eleştirme sebebinin politikayla uğraşarak orduyu ihmal etmesinden kaynaklandığını belirtir ve Mustafa Kemal'in de, bunu bilerek, Milli Mücadele'yi “yeni bir ittihatçı teşebbüsü” damgasından uzak tutabilmek için çabaladığını nakleder.¹⁵

M. Kemal Paşa'nın Birinci Meclis döneminde yaşadığı otorite sorununu Suna Kili; hâlihazırda başkenti işgal edilmiş olsa da 600 yıllık saltanat ve 400 yıllık hilafet geleneğinin dinsel, yasal ve siyasal otoritesinin etkilerinin devam etmesi; halife-sultanın hükümetinin yönetme yetkisi olan bir güç olarak varlığını devam ettirmesi; dinsel hassasiyeti yüksek geleneksel otorite odaklarının halife-sultan dışında bir otorite düşüncesine olan yabancılığı; savaşların getirdiği bütün yıkıma rağmen sivil ve askeri bürokrasinin büyük oranda halife-sultana bağlılığı ve yaklaşık %85'i Müslüman olan halkın dini saiklerle padişahı yegâne mutlak otorite olarak görmesi şeklinde sebeplerle açıklamaktadır.¹⁶ Nitekim saltanatın kaldırılması konusu mecliste gündeme getirildiğinde Rauf Orbay'ın:

“Ben, saltanat ve hilafet makamına vicdanen ve hissen bağlıyım. Çünkü benim babam, padişahın ekmeği ve nimetiyle yetişmiş, Osmanlı Devleti'nin ricali sırasına geçmiştir. Benim de kanımda o nimetin zerreleri vardır. Ben nankör değilim ve olamam. Padişaha sadakati muhafaza etmek borcumdur. Halifeye bağlılığım ise terbiyemendir... Bizde genel vaziyeti tutmak güçtür. Bunu ancak, herkesin erişemeyeceği kadar yüksek görülmeye alışılmış bir makam temin edebilir. O da, saltanat ve hilafet makamıdır. Bu makamı kaldırmak, onun yerine başka mahiyette bir mevcudiyet ikamesine çalışmak, felaket ve acıya sebep olur.”¹⁷

Şeklindeki sözleri ileride daha da sertleşecek olan muhalefetin ilk işaretlerini vermektedir. M. Kemal Paşa, Rauf Bey'den sonra Refet Paşa'ya görüşünü sorduğunu Refet Paşa'nın ise; “*Tamamen Rauf Bey'in fikir ve görüşüne iştirak ederim. Hakikaten, bizde padişahlıktan halifelikten başka bir idare şekli söz konusu olamaz*”¹⁸ dediğini aktarmaktadır.

¹⁴ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk*, Haz. Atilla Özkırımlı, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s.55.

¹⁵ Sabahattin Selek, *Milli Mücadele II, (İstiklal Harbi)*, Toker Matbaası, İstanbul 1965, s.249-250.

¹⁶ Kili, *a.g.e.*, s.145-146.

¹⁷ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, s.521.

¹⁸ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, s.521.

Dolayısıyla Birinci Meclis bünyesinde barındırdığı farklı düşünce yapıları, siyasi ve toplumsal kökenler ve beklentiler yönüyle döneme ait tabirle bir “heyet-i muhtelite” yani karma, karışık bir kurul niteliği taşıdığı için otorite kurmaya müsait bir karakter göstermiyordu.¹⁹ Birinci Meclis, resmi ideoloji penceresinden bakıldığında bu yönüyle eleştirilere konu olsa da, toplumsal temsil açısından bütün sosyolojik katmanları içermesi boyutuyla yüksek bir temsil kabiliyetine sahipti.

Birinci Meclis’te gruplar arası anlaşmazlık yaşanan konulardan biri de Lozan Görüşmeleri sürecidir. II. Grup, Misak-ı Milli konusunda verilecek olan tavizler konusunda duyarlı bir tavır sergilemiştir. Ayrıca görüşmelerin Meclis’in yönetiminde yapılmasını istemiştir. Fakat görüşmeler Heyet-i Vekiller tarafından sürdürülmüştür. Bundan dolayı Lozan görüşmeleri sürecinde gidişattan memnun olmayan ve ciddi tavizler verildiğine kanaat getiren, daha çok II. Gruba mensup önemli sayıda vekil mecliste seslerini yükseltmeye başlamışlardır.²⁰ Bu durumun Lozan görüşmeleri bitmeden I. Meclis’in feshedilip seçim kararı alınmasında (1 Nisan 1923) oldukça etkili olduğunun altını çizmek gerekir.

Ayrışmayı tetikleyen önemli bir mesele de, M. Kemal Paşa’ya karşı sert muhalefetiyle bilinen ve aynı zamanda II. Grubun yayın organı olan Tan Gazetesi sahibi Ali Şükrü Bey’in cinayete kurban gitmesidir (27 Mart 1923). Bu elim olay siyasi ortamın iyice gerilmesine sebep olmuştur. Ali Şükrü Bey’in ölmesi ile gelişen süreç seçim kararı alınma düşüncesini gündeme getirmiştir. I. Grubun teklifi, II. Grubun desteği ile seçimin yenilenmesi kararı alınmıştır. Ancak süreç II. Grubun beklediği gibi gelişmemiştir. Hıyanet-i Vatanîye Kanunu’nda yapılan bir değişiklik ile I. Grup dışındaki siyasi örgütlenmelerin seçimlere katılması neredeyse imkânsız hale getirilmişti. Aynı zamanda M. Kemal Paşa’nın I. Grubu, Halk Fırkası adı altında partileştirceği konuşulmaktaydı. II. Grup tepki olarak 1923 seçimlerine katılmayacağını söylemiştir. Nihayet 1923 seçimlerinde I. Grup üyesi olmadan İkinci Meclis’e girmeye başaran tek isim Gümüşhane vekili Zeki Bey olmuştur.²¹

Bütün bu gelişmeler yaşanırken M. Kemal Paşa, 1923 seçimleri sonrası meclisin takip edeceği programın belirlendiği “9 Umde” adı altında bir bildiri yayınlamıştır.

¹⁹ Kili, *a.g.e.*, s.99-100.

²⁰ Lozan görüşmeleri sırasında meclisteki tartışmalar için bkz. Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar / Büyük Zaferden Lozan’a C.I.*, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2002, s.255 vd.

²¹ Demirel, *a.g.e.*, s 80-85.

1.3. HALK FIRKASININ KURULUŞU ve 9 UMDE

Meclis seçimleri M. Kemal Paşa'nın isteği doğrultusunda yenilendikten sonra 11 Ağustos 1923 tarihinde ikinci dönem resmen başlamıştır. M. Kemal Paşa yeniden meclis başkanlığına seçilmiştir. Seçim sonrası M. Kemal Paşa, uzun bir yurt gezisi gerçekleştirip, kurulacak olan parti hakkında halkı bilgilendirmeyi amaçlamıştır. Görüşmelerinde partinin toplumun tüm kesimlerinin menfaatini gözeticeği konusu özellikle anlatılmaktaydı. M. Kemal Paşa kamuoyunun nabzını ölçtükten sonra Halk Fırkası'nın parti programını da oluşturacak olan ilkeleri, 9 Umde adı altında toplayarak 9 Eylül 1923'te ilan etmiştir. Milli Mücadele'nin sembolik tarihlerinden olan 9 Eylül tarihi, 9 Umde ile birlikte Halk Fırkası'nın kuruluş tarihi kabul edilse de, partinin resmi tescil başvuru tarihi 11 Eylül 1923'tür.²²

M. Kemal Paşa Nutuk'ta parti programının temelini oluşturan umdeler hakkında şunları söylemektedir: *“Bu program, bugüne kadar icra ettiğimiz ve neticelendirdiğimiz esaslı bütün hususları ihtiva ediyordu. Bununla beraber, programa dahil edilmemiş, mühim bazı meseleler de vardı. Mesela, Cumhuriyet'in ilan, hilafetin ilgası, Şer'iyeye Vekaleti'nin lağvı, medreseler ve tekkelerin kaldırılması, şapka giydirilmesi gibi... Bu meseleleri programa dahil ederek, vaktinden evvel, cahil ve mürtecilerin bütün milleti zehirlemeye fırsat bulmalarını uygun bulmadım. Çünkü, bu meselelerin, münasip zamanında hallolunabileceğinden ve milletin neticede memnun olacağından katiyen emin idim.”*²³ Hem M. Kemal Paşa'nın beyanından hem de aşağıda yer alan maddelerden anlaşılacağı gibi, Dokuz Umde'de Türkiye'nin kısa bir süre sonra yaşayacağı siyasi değişime yönelik bir işaret bulunmamaktaydı:

“Umde 1: Egemenlik kayıtsız şartsız ulusundur. Ulusun temsilcisi ise Türkiye Büyük Millet Meclisi'dir.

Umde 2: 1 Kasım 1922'de kaldırılan Saltanata ilişkin karar değiştirilemez. Egemenlik hakları vazgeçilemez ve bölünemez olmak üzere Büyük Millet Meclisinin manevi şahsından toplanmıştır.

Umde 3: İç güvenliğin sağlanması en önemli görevdir ve bunu milletin istek ve ihtiyaçlarına uygun olarak yapmak esastır.

Umde 4: Kanunların tamamı milli ihtiyaçlara göre düzenlenecektir. Aşar vergisinde halkın mağdur ve şikâyetçi olduğu kısımlar iyileştirilecek, Ziraat Bankasının çiftçilere yardım edebilmesi için sermayesi arttırılacak, yerli ve milli üretimi destekleyecek politikalar izlenecek, demiryolları için

²² Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.49.

²³ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, s. 549.

teşebbüsler yapılacak, öğretmenlerin yükseltilmeleri sağlanacak, ormanlar ve madenlerimiz teknolojiye uygun olarak işletilecektir.

Umde 5: Askerlik süresi kısaltılacak, okuma-yazma öğrenenlerin askerlik sürelerinde kolaylık sağlanacak.

Umde 6: Memleketin geleceği için sakat kalan askerlerin ve aile fertlerinin çaresizlikleri ve sefaletlerine izin verilmeyecek tedbirler alınacaktır.

Umde 7: Devlet daireleri denetime tabi tutularak memurların görevden çıkarılma, yükselme, emeklilik şartları tekrar düzenlenecektir.

Umde 8: Çeşitli meslek gruplarındaki uzman kişiler ile aydın kişilerin devlet işlerinden en iyi şekilde faydalanabilmeleri sağlanacaktır.

Umde 9: Harap olan yerlerin hızlı bir şekilde yeniden onarılması için gerekli tedbirler alınarak özel şirketlerin kurulması özendirilecektir. Bu şartları sağlamayan hiçbir barış anlaşması kabul edilmeyecektir.”²⁴

Ziya Gökalp, Halk Fırkası’na dönüşmeden önceki haliyle de Müdafaa-i Hukuk Grubunu bir fırka olarak zikrettikten sonra, Halk Fırkası’nın programını oluşturan Dokuz Umde’nin iyi tahlil edildiğinde aslında otuz sekiz umdeden oluştuğuna dikkat çeker ve bu umdeleri farklı başlıklar altında toplar. Bunlar; siyasi umdeler, idari umdeler, dini umdeler, hukuki umdeler, adli umdeler, iktisadi umdeler, mali umdeler, nafiaya müteallik (bayındırlığa ilişkin) umdeler, maarife müteallik umdeler, muavenet-i içtimaiyyeye müteallik (sosyal yardımlara ilişkin) umdeler, içtimai siyasete müteallik (sosyal politikalara ilişkin) umdeler, askeri umdelerdir.²⁵

1.4. TÜRKİYE CUMHURİYETİ’NİN KURULUŞU

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunun iki aşamada gerçekleştiğini söyleyebiliriz. İlki bağımsızlık mücadelesinin tamamladığı dönem, ikincisi ise yeni bir devletin kurulduğu dönemdir. Bağımsızlık mücadelesinde toplumun bütün katmanlarının iştirakiyle zafer elde edilmiştir. Yeni devletin inşa sürecinde ise toplumla olan iletişim daralmış, kararlar daha dar çevrelerde alınmaya başlanmıştır. Bu durum toplumdan öte onun temsilcileri olan meclis üyeleri arasında bile görüş ayrılıklarına sebep olmuştur. Dolayısıyla Türkiye’de yeni devletin inşasının tabandan tavana doğru değil, tavandan tabana doğru olduğunu söylemek mümkündür. Bu tercih jakoben yani tepeden inme bir tavidir ki, halk adına elitist bir ekibin verdiği siyasi kararların toplumda taban bulması çok kolay olmayacaktır. Bu durum ise yarattığı gayrimemnunlar ile her zaman (gizli de kalsa) bir muhalefet potansiyelini bünyesinde barındıracaktır. Türkiye’de

²⁴ Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım(1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s.477; Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar / Büyük Zaferden Lozan’a*, s.343.

²⁵ Ziya Gökalp, “Doğru Yol Hâkimiyeti Milliye ve Umdelerin Tasnif, Tahlil ve Tefsiri”, *TBMM’nin 100. Yılına Armağan*, Der; Hamit Emrah Beriş, TBMM, Ankara, 2020, s.119-127.

cumhuriyetin ilanından birçok köklü inkılaba kadar bu tercihin geçerli olduğunu belirtmek gerekir.

Meclisin ansızın feshedilip seçim kararı alınmasında, yukarıda da bahsedildiği üzere, devam eden Lozan Konferansı'nda Türk heyetinin fazla taviz verdiğini düşünerek seslerini yükselten ciddi bir muhalif kesimin bulunması etkilidir. Nitekim Lozan'ı seçimle yenilenen İkinci Meclis onaylayacaktır. Yeni Meclis toplanıncaya kadar Mustafa Kemal Paşa kendi belirlediği bir takım uzman gurubu ile birlikte yeni kurulan devletin yönetim şekli ve başkentini belirlediği bir kanun tasarısı hazırlamıştır. Bu tasarı aynı zamanda Teşkilat-ı Esasiye Kanunun bazı maddelerinde de değişiklik öngörüyordu. Mustafa Kemal'in taslak olarak hazırlamış olduğu metin şu şekildedir:

“Türkiye Devletinin hükümet etme şekli Cumhuriyettir.

Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur.

Meclis, hükümetin inkısam ettiği idare şubelerini, icra vekilleri vasıtasıyla idare eder.

Türkiye Cumhurreisi, Umumi Heyet tarafından, TBMM azası meyanından bir intihap devresi için seçilir. Reisin vazifesi yeni Cumhurreisin intihabına kadar devam eder. Tekrar intihap olunmak caizdir. Türkiye Cumhurreisi devletin reisidir, bu sıfatla lüzum gördükçe TBMM'ye ve Vekiller Heyetine riyaset eder.

Başvekil, Cumhurreisi tarafından ve meclis azası arasından intihap olunur. Diğer vekiller başvekil tarafından yine meclis azası arasından intihap olunduktan sonra heyeti umumiyesi, Cumhurreisi tarafından meclisin tasvibine arz olunur. Meclis içtima halinde değilse, tasvip işi meclisin içtimama talik olunur.”²⁶

Anayasa değişikliği ve Cumhuriyetin ilanı gerek Mecliste gerek halk arasında ağızdan ağıza yayılmaya başlamıştır. Keza 22 Eylül 1923'te M. Kemal Paşa, Wiener Neue Freie Presse adındaki bir Avusturya gazetesine verdiği mülakatta Cumhuriyet kelimesini açıkça kullanmıştır.²⁷ M. Kemal Paşa kısa süre sonra büyük divanı toplamış ardından anayasa değişikliğini yapmakla görevli bir ihtisas heyeti kurmuştur. Heyet, hızlı bir şekilde çalışmaya başlamıştır. Üç buçuk ay süren süreç sonrası M. Kemal Paşa, Cumhuriyetin ilanını 28 Ekim 1923'te bazı vekil arkadaşlarıyla gerçekleştirdiği yemekte “*Yarın Cumhuriyeti ilan edeceğiz*”²⁸ sözleriyle açıklamıştır. Cumhuriyetin bir gecede ilan edilmesi eleştirilerine karşılık Falih Rıfkı Atay; “*10 Eylül'den 29 Ekim'e kadar kırk dokuz gün var. Bu notu buraya alış sebebim, Cumhuriyet'in ilanın sonuna*

²⁶ Hamza Eroğlu, “Türkiye Cumhuriyetinin İlanı”, *Atam Dergisi*, Cilt VI sayı 16, 1989, s.2.

²⁷ Hamza Eroğlu, *a.g.m.*, s.11.

²⁸ Gazi Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 606.

kadar saklanıp, bir gece top sesleriyle ansızın ortaya çıkmış olmadığını anlatmaktadır”²⁹. Şeklinde bir cevap vermektedir. Dönemin önemli gazetelerinde tanınmış gazeteciler tarafından da dile getirilen bu eleştiriler, daha çok Cumhuriyetin ilanının Büyük Millet Meclisi’nde münakaşa ve müzakere edilmeden aceleye getirildiğine yöneliktir. M. Kemal Paşa İzmir’de verdiği bir basın toplantısında, aralarında eleştiri yazılarıyla öne çıkan gazeteciler Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Ahmet Emin (Yalman) beylerin de bulunduğu gazetecilere Cumhuriyetin ilanının sanıldığı gibi aceleye getirilmeyip, çok uzun münakaşalar sonucunda karar verildiğini izah etmiştir.³⁰

İkinci Meclis, 29 Ekim 1923’te anayasa (Teşkilat-ı Esasiye) değişiklik teklifini kabul etti. Değişiklikler anayasanın 1, 2, 4, 10, 11 ve 12. maddelerini kapsıyordu.³¹ Bu maddelerde gerçekleşen değişiklikler sonucu yeni devletin yönetim şekli Cumhuriyet, başkenti Ankara oldu. TBMM tarafından yeni devletin ilk Cumhurbaşkanı ise M. Kemal Paşa seçildi.

1.4. MUHALEFETİN ÖRGÜTLENMESİ: TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI VE BASIN

Türkiye Büyük Millet Meclisi bünyesinde yaşanan değişiklikler, İkinci Meclis’e muhalif isimlerin girmesinin engellenmesi ve acele bir şekilde Cumhuriyetin ilan edilmesi ile TCF’yi oluşturacak olan muhalif kadro şekillenmeye başlamıştır. Tepkiler Cumhuriyetin kendisinden çok ilan edilme şeklindedir. M. Kemal Paşa, 28 Ekim gecesi vekillerle olan yemeğe Rauf Orbay, Refet Bele, Ali Fuat Cebesoy, Kazım Karabekir ve Adnan Adıvar’ı davet etmemiştir. Bunun sebebi, bahsi geçen kişilerin Cumhuriyetin ilanına karşı çıkacakları düşüncesidir.³²

M. Kemal Paşa’nın savaş zamanı olduğu gibi inkılâp döneminde de tam yetki ile çalışmak istediği görülmektedir. Dolayısıyla bahsi geçen isimlerle bir yol ayrımına girildiği anlaşılmaktadır. M. Kemal Paşa’ya açık bir şekilde ilk muhalefet eden isim Rauf Orbay oldu. 1 Kasım 1923 günü gazetelere verdiği mülakatta, cumhuriyetin ilanının bir günde yapılmasının sorumsuzluk olduğunu söylemiştir.³³ Bu konuşma sonrası Mecliste Halk Fırkası milletvekilleri Rauf Orbay’ı sert bir dille eleştirmiştir. O gece İstanbul’dan dönen Kazım Karabekir’i karşılayan Rauf Bey’i gazeteciler soru

²⁹ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayınevi, İstanbul, 1969, s.374.

³⁰ Asım Us, *Gördüklerim Duyduklarım Duygularım (Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hâtıralar ve Tetkikler)*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1964, s. 95.

³¹ Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Yayınevi, Bursa, 2000, s. 57-74.

³² Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Türkçesi: Gül Çağalı Güven, Bağlam Yayınevi, İstanbul, 1992, s 48.

³³ *Tevhid-i Efkar*, 1 Kasım 1923.

yağmuruna tuttular. Gazeteciler, Mustafa Kemal'in otoritesini tek başına kurma konusunda ısrarlı tavırlarının olduğunu dile getirip, bu konudaki düşüncelerini Kazım (Karabekir) ve Rauf (Orbay) Bey'e sordular. Böylece Halk Fırkasının karşısında yer alacak olan muhalefetin en büyük destekçisinin "basın" olacağı anlaşılmıştır³⁴.

Halk Fırkası içerisinde özellikle Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte kendini göstermeye başlayan görüş ayrılıkları partileşme döneminin başlangıcı oldu. Refet (Bele), Rauf (Orbay), Adnan (Adıvar), Kazım (Karabekir), Ali Fuat (Cebesoy) beylerin İstanbul'da gerçekleştirdikleri toplantı sonrası, 26 Ekimde Kazım Paşa, 30 Ekim'de ise Ali Fuat Paşa ordudan istifa edip meclise katılma kararı almıştır. M. Kemal Paşa Nutuk'ta, bu olayı paşaların bir komplosu olarak detaylı bir şekilde anlatmaktadır³⁵. Paşaların siyasete katılmalarıyla birlikte Halk Partisi'nden istifalar başladı. İşte Cumhuriyetin ilk muhalefet partisinin oluşum süreci bu şekilde başlamıştır.³⁶

3 Mart 1924'te Hilafetin kaldırılması ve Teşkilat-ı Esasiye kanununda yapılan değişiklik ile yeni anayasa tartışmaları gündeme gelmiştir. 20 Nisanda 1924 günü ise yeni anayasa meclis tarafından kabul edilmiştir. Anayasaya göre meclisi dağıtma yetkisinin cumhurbaşkanına verilmesi ve cumhurbaşkanının partili olması Halk Fırkası içinde de bölünmelere neden olmuştur.³⁷ Nitekim Kasım ayından itibaren gazetelerde bazı vekillerin Halk Fırkası'ndan istifa ederek Cumhuriyet Fırkası adıyla yeni parti kuracakları haberleri yayılmaya başlamıştır. Kısa bir süre sonra haberlerin doğruluğunu teyit eden gelişmeler olacaktır. Nitekim TCF'nin kuruluşundan hemen sonra 22 Kasım 1924 tarihi itibarıyla Halk Fırkası'ndan istifa edenlerin sayısı otuz ikiyi ulaşacak olup, bunlardan dört tanesi bağımsız kalıp, yirmi sekiz tanesi ise TCF'ye geçecektir.³⁸ Halk Fırkası'nın, isminin Recep (Peker) Bey'den gelen teklifle³⁹ Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) olarak değiştirilmesi doğrudan TCF kurulurken isminde cumhuriyet ibaresinin geçmesiyle alakalıdır.⁴⁰

Nihayet 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) adı altında Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Refet Bele, Ali Fuat Cebesoy, Adnan Adıvar, İsmail Canbolat beyler tarafından bu muhalif grubun partileşme süreci resmen başlamıştır.

³⁴ Kazım Karabekir, *Paşaların Kavgası*, Emre Yayınları, İstanbul, 1991, s. 206.

³⁵ Gazi Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 637-663.

³⁶ Tunçay, a.g.e., s. 104-106.

³⁷ Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 78-83.

³⁸ Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar / Lozan'dan Cumhuriyete C.2*, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2002, s.121; Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam (1884-1938) C.I*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, s.297.

³⁹ Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 78.

⁴⁰ Cebesoy, *Siyasi Hatıralar / Lozan'dan Cumhuriyete*, s.113.

Partinin genel başkanı Kazım Karabekir, yardımcıları Adnan (Adıvar) ve Rauf (Orbay) Bey, genel sekreter ise Ali Fuat (Cebesoy) Bey oldu. Ahmet Muhtar (Cilli) Bey, İsmail Canbolat Bey, Halis Turgut Bey, Ahmet Şükrü Bey, Necati (Kurtuluş) Bey, Faik (Günday) Bey ve Rüştü Paşa da yönetim kurulu üyeleri olarak yerlerini aldılar.⁴¹ Ali Fuat (Cebesoy) Bey, yeni kurulan TCF'nin demokratik olduğu kadar, inkılap taraftarı olmasına da çok dikkat ettiklerini, bu sebeple fırkanın mebus üye sayısını otuz ile sınırladıklarını, muhafazakâr mebusların üyeliklerini engellemeseydiler bu sayının sekseni geçeceğini belirtmektedir.⁴²

1.4.1. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Parti Programı ve Ekonomi Politikası

Genel başkan Kazım Karabekir tarafından yazılan parti programı 11 maddeden oluşmuştur. Programın maddelerinin az olması eleştirilse de, 11 maddeden 6 tanesi mali ve ekonomik hükümleri içermesi bakımından önem arz etmektedir. Bu program daha sonra düzenlenerek detaylandırılmıştır. Program nihai haliyle aşağıdaki bölümlerden oluşmaktaydı:

- “1-13. maddeler: Esaslar
- 14-18. maddeler: Siyaset-i dahiliye
- 29-39. maddeler: İktisadiyat
- 40-44. maddeler: İtibar
- 45-48. maddeler: Maliye
- 49-54. maddeler: Siyaset-i Maarif
- 55-58. maddeler: Siyaset-i İhtimaiye

1-13. maddelerde yer alan genel ilkelerde, "Türk devletinin halkın hakimiyetine müstenit bir cumhuriyet" olduğunu (madde 1) ve partinin "meslek-i esasisini" liberalizm ve demokrasinin oluşturduğunu (madde 2) belirten, genel ve bireysel özgürlükleri desteklediğini (madde 4, 7) ve devletin rolünü azaltma sözünü verdiğini (madde 9) gördüğümüz ifadelerinde karşımıza yine klasik liberal model çıkmaktadır. İki ilke de T.C.F.'nin bu konuda halktan özel bir yetki almadıkça köktenci reforma karşı olduğunu altını çizmektedir: 3. maddede, yasaların çıkartılmasını diğer unsurlarla birlikte, "halkın temayülâtının" belirleyeceği; 5.maddede de açıkça "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu milletten vekaleti sariha alınmadıkça tadil edilmeyecektir" ifadesi yer almaktadır.”⁴³

Programın sonlarında ise, sosyal ilkeleri içeren maddeler bulunmaktadır. Özetle programa bakıldığında siyasal olarak demokrasiyi, ekonomik olarak özel teşebbüsün oluşumunu ve gelişimini destekleyen bunları savunurken gerektiği yerde devlet müdahalesine de izin veren bir politika anlayışına sahip olduğunu söyleyebiliriz.

⁴¹ Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 89.

⁴² Cebesoy, *Siyasi Hatıralar / Lozan'dan Cumhuriyete*, s.115-116.

⁴³ Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s.130-131.

Fahir Giritlioğlu söz konusu dönemin siyasi havasını anlatırken; inkılapçı Halk Partisi'nin bilhassa mutaassıp kesimler tarafından beğenilmediğini, asayiş mülhazası ve hukuk nizamını hâkim kılmak amacıyla toplum üzerinde uygulanan sert inzibati tedbirler sebebiyle iktidara karşı şiddetli bir muhalefetin başladığını ve dolayısıyla da yeni kurulmuş olan Terakkiperver Fırka'nın çoğunluğun desteğini sağlayacak duruma geldiğini belirtir.⁴⁴ Ali Fuat Bey ise, TCF'yi iktidara gelmek için değil, iktidarla muhalefeti yan yana çalıştırarak, tamamlayıcı bir manzume teşkil etmek için kurduklarını ifade etmektedir.⁴⁵ Neticede iktidara karşı ciddi bir toplumsal tepkinin başladığı böyle bir ortamda devlet gücünü arkasına alan iktidar partisinin muhalefeti sindirmeye yönelik adımlar atacağını tahmin etmek güç değildir.

1.4.2. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kapatılması

Yeni kurulan bir devletin kuruluş aşamasında birçok konuda sorun yaşaması doğal görünse de, bu problemlerin halkın talep ve isteklerini dikkate almadan çözmeye çalışmak, iktidara olan güveni ve desteği azaltacaktır. TCF tek parti yönetiminin eleştirilere ve önerilere karşı kapalı otoriter tavrından ötürü doğmuş doğal bir oluşumdur. Bu muhalif parti milletin sıkıntılarını yakından takip etmiş ve özellikle hükümetin izlediği ekonomi politikalarına olan tepkilerin farkına varmıştır. TCF bu sebeple 11 Maddelik kuruluş programının 6'sında ekonomik duruma değinmiştir. TCF kuruluşundan iki ay sonra ülkenin her yerinde örgütlenmeyi başarmıştı. Muhalefet partisinin genel seçimlerde siyasi dengeleri bozacağını anlayan iktidar partisi, TCF'ye yönelik bazı suçlamalar ve iddialarda bulunmuştur.

1925 yılı başlarında Doğu Anadolu'nun çeşitli illerinde dini nitelikli bir isyan çıkmıştır. Cumhuriyet Türkiye'sinde çok partili hayatın ilk defa tecrübe edildiği ve siyasi tansiyonun oldukça yükseldiği bir ortamda aniden bütün dikkatler Doğu'ya çevrilmiştir. 13 Şubat 1925 günü Genç'e bağlı Ergani ilçesinin, Eğil bucağının, Piran köyünde başlayan ve oldukça geniş bir alana yayılan Şeyh Sait İsyanı,⁴⁶ Musul Meselesi'nin de diplomatik sahada müzakere edildiği bir anda ülke gündemine oturmuştur. İsyanı karşı müdahalede yetersiz görülen Başbakan Ali Fethi (Okyar) Bey istifa etmiş (2 Mart 1925) ve yerine ikinci kez başbakanlığa getirilen İsmet (İnönü) Bey

⁴⁴ Giritlioğlu, *a.g.e.*, s.65.

⁴⁵ Cebesoy, *Siyasi Hatıralar / Lozan'dan Cumhuriyete*, s.113, 116.

⁴⁶ İsyanın zamanlaması manidardır. Zira Musul konusunda İngiltere ile görüşmelerin devam ettiği bir süreçte isyan başlamış ve Türkiye'nin elini zayıflatmıştır. Behçet Cemal, Şeyh Sait İsyanı'nı anlatırken; İsyanın gerçek sebep ve manasını anlayabilmek için 1924 Türkiye'sinin iç ve dış politika durumunu kısaca hülâsa ederek o günün şartlarının hatırlanması gerektiğini, aksi taktirde, bu "karşı ihtilal" hareketini bütün genişliğiyle kavramaya ihtimal olmadığını ifade eder. (Bkz. Behçet Cemal, *Şeyh Sait isyanı*, Sel Yayınları, İstanbul 1955, s.7.

göreve başlar başlamaz hem Takrir-i Sükûn Kanunu'nun meclisten çıkarılmasını hem de İstiklal Mahkemelerinin yeniden faaliyete geçmesini sağlamıştır.⁴⁷ Bu isyanın dini sebeplerle başlamış olmasından dolayı sorumlu olarak TCF ve onu destekleyen İstanbul basını tutulmuştur. TCF, parti programında yer alan (6. Madde), "*Fırka efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır*" ifadesi ile irticayı cesaretlendirdiği düşüncesiyle suçlanıyordu. Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta bu konu ile ilgili "Malum olduğu üzere 'Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası' diye bir fırka teşkil ettiler Bu fırkanın gizli eller tarafından çizilen programını da ortaya attılar... '*Fırka dini fikirlere ve inançlara hürmetkârdır*' düsturunu bayrak olarak eline alan zevattan iyi niyet beklenebilir miydi?"⁴⁸ sözleriyle açıkça TCF'yi isyanın sorumlusu olarak görmekte, ittihatçı yapının devamı olmakla suçlamamaktaydı. Bu suçlamalara karşın Ali Fuat Bey ise, asilerin gazete okumak şöyle dursun, Türkçe bilmediklerini, TCF'nin Doğu vilayetleri ve isyan mıntıkasında teşkilatlarının bile bulunmadığını belirtmektedir.⁴⁹

TCF tarafından onaylanmamasına rağmen mecliste kabul edilen Takrir-i Sükûn Kanunu CHF'ye çok geniş yetkiler vermektedir. Kanun metni şöyledir; "*İrtica ve isyana ve memleketin nizamı içtimaisini ve huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlâl e bas bilumum teşkilât ve tahrikat ve teşvikat ve teşebbüsât ve neşriyatı Hükümet, Rreisicümhurun tasdikıyla res'en ve idareten men'e mezundur. İşbu ef'al erbabını Hükümet İstiklâl mahkemesine tevdi edebilir.*"⁵⁰

Bu kanunun yürürlüğe girmesi aynı zamanda İstiklal Mahkemeleri'nin yeniden kurulmasının önünü açmıştır. Bu mahkemelerin amacı, muhalif grupları kontrol altına almaktır. Keza TCF'nin sonunu getirecek olan da budur. Peki TCF gerçekten isyanı başlatmış veya desteklemiş midir? Mustafa Kemal'in Nutuk'ta bahsettiği ve kanıt olarak gösterdiği mektubun ilgili kısmı şu şekildedir: "*Ergani'de, isyancıların valiliğini kabul eden ve sonradan asılmış olan Kadri, Şeyh Said'e yazdığı bir mektupta: 'Millet Meclisi'nde, Kazım Karabekir Paşa'nın fırkası, şer'i hükümlere riayetkâr ve dindardır. Bize yardım edeceklerine şüphe etmem...*"⁵¹

Dönemin koşulları düşünüldüğünde, saltanat ve hilafet kaldırılarak yeni bir rejimle yeni bir devlet kurulmuştur. Tek parti iktidarı tarafından oluşturulmak istenen

⁴⁷ Giritlioğlu, a.g.e., s.64.

⁴⁸ Gazi Mustafa Kemal, Nutuk, s 660-661.

⁴⁹ Cebesoy, *Siyasi Hatıralar / Lozan'dan Cumhuriyete*, s.152.

⁵⁰ Takriri sükûn kanunu (Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 4. III. 1341-Sayı: 87) https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc003/kanuntbmmc003/kanuntbmmc00300578.pdf (Erişim Tarihi: 12/06/2024)

⁵¹ Gazi Mustafa Kemal, Nutuk, s. 662.

kanaate göre, kurulan ilk muhalefet partisi gerek programında gerek yukarıdaki mektupta yer alan isyana destek sebepleriyle ve hatta varlığıyla mevcut rejimi açıkça tehdit ekmektedir. Milli Mücadele döneminde oldukça etkili olan ve o dönem için asayiş ve askeri konular odaklı olarak faaliyet göstermiş olan İstiklal Mahkemeleri, bu sefer daha çok siyasi amaçlarla faaliyete geçerek TCF'nin hemen hemen tüm şubeleri incelemeye alınmış ve hızlı bir yargılama süreci başlatılmıştır. İsyana Doğu bölgesinde çıkmış olmasına rağmen Ankara İstiklal Mahkemesi, Şark (Diyarbakır) İstiklal Mahkemesi'nden yaklaşık bir ay önce kurulmuş ve ele aldığı davalar da TCF ve basın davaları olmuştur. Söz konusu davalar sürecinde bir kısım TCF mensuplarıyla Şeyh Sait İsyanı arasında ilişki kurulmuş, TCF'nin dini siyasete alet ettiği kanaati oluşmuştur. Hem Ankara hem de Şark İstiklal mahkemelerinin verdiği kararlar doğrultusunda TCF 1925 yılı Haziran ayında bakanlar kurulu kararıyla kapatılmıştır.⁵²

Partinin kapatılmasından kısa bir süre sonra 15 Haziran 1926'da M. Kemal Paşa'ya yönelik bir suikast girişimi gerçekleştirilmiştir. Bu durum üzerine TCF'nin kurucu ve yönetici kadrosundan Rauf Orbay, Adnan Adıvar gibi isimler suikastla ilişkilendirilerek çeşitli cezalar almış, altı milletvekili idam edilmiştir.⁵³ Böylece tek parti iktidarının, denetlenmesi mümkün olmayan yetkilere sahip otoriter yönetimi başlamıştır.

İstiklal mahkemeleri 1927 yılına kadar faaliyetlerini sürdürerek döneme damgasını vurmuştur. Samet Ağaoğlu, ikinci dönem İstiklal Mahkemeleri'nin damgasını vurduğu 1925-1927 dönemine tasfiyeler devri denebileceğini ifade eder.⁵⁴ Söz konusu dönemin inkılapların en yoğun yapıldığı dönem olduğunu hatırlamak gerekir.

2. 1929 KRİZİ ÖNCESİ TÜRKİYE'NİN EKONOMİ POLİTİKALARI

Cumhuriyet Türkiye'sine miras kalan ekonomik tablonun vahametinde belki de en önemli kırılma noktası İngiltere'ye çok geniş ticari imtiyazlar sağlayan, Osmanlı ülkesini kapitalist sermayenin açık pazarı haline getiren 1838 tarihli Serbest Ticaret Sözleşmesi, diğer adıyla Balta Limanı Anlaşmasıdır.⁵⁵ Serbest Ticaret Sözleşmesi'yle bütün iç gümrükler ve tekeller (yed-i vahit) kaldırılmış oluyordu. Sözleşme sonrası 23

⁵² Selek, *Milli Mücadele II*, s.415; Giritlioğlu, *a.g.e.*, s.64.

⁵³ Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 122-123.

⁵⁴ S. Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, s.97.

⁵⁵ Bkz. Sait Açıba, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması* (1854-1914), Vadi yayınları, Ankara 2004, s.33-38.

yıl içinde Türkiye'nin İngiltere'den ithalatı değer olarak % 400'den fazla artarken, Türkiye'nin toplam İngiliz ihracatındaki payı da % 1,9'dan % 4,9'a yükseliyordu.⁵⁶

Cumhuriyet dönemine intikal ederken bir taraftan da on yıllık savaşlar silsilesinin bütün yıpratıcılığını yaşayan Osmanlı ekonomisi, önce İngiltere sonra Almanya gibi iki emperyalist devletin etki alanında kalmıştır. Dolayısıyla bu süreçte emperyalist sisteme entegre olan Osmanlı Devleti'ndeki sosyo-ekonomik gelişmeler, diğer bütün sömürge ve bağımlı ülkelerdeki kapitalist gelişmenin ana karakterini yansıtmaktaydı. Emperyalist etki sebebiyle Türkiye'de homojen olmayan bir şekilde gelişen kapitalist üretim biçimi, ekonomik hayatta birbirine bağımlı fakat aynı zamanda çatışan iki paydaş ortaya çıkarmıştı. Bu gruplardan birisi emperyalist ülkelerin çıkarlarına göre konumlanmış ve Türkiye şartlarına kendini uydurmuş olan yabancı işletmeler, ikincisi ise Türkiye'nin iç dinamikleri üzerinden ortaya çıkmış olan ve önemli oranda gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının etkin olduğu yerli kapitalizmi temsil eden işletmelerdir. Emperyalist ülkelerin çıkarlarının belirleyici olduğu söz konusu kapitalist üretim tarzında özellikle yabancı sermaye işletmeleri ülkenin ihtiyacı olan bağımsız siyasi ve ekonomik gelişmeyi engellemenin yanında, yerli burjuvazinin gelişmesini de önlemişlerdir. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal eden siyasi ve sosyo-ekonomik mirastaki emperyalist bağımlılık ilişkisinin arkasında yatan mali ve teknik yetersizliklerin konjonktürel olmayıp, önemli bir tarihsel arka plana sahip olduğu görülmektedir.⁵⁷

Osmanlı devletinin ekonomi politikaları tarıma dayalı, sanayisi ise Ege ve Marmara bölgelerinde ufak bir azınlık tarafından sürdürülen bir yapıyla devam etmekteydi. Batı ülkelerinde gelişmeye başlayan sanayileşme politikalarından geri kalınmış, Osmanlı'nın son döneminde çıkarılan Teşvik-i Sanayi kanunları istenilen etkiyi sağlamamıştı. Öyle ki, Milli mücadele döneminde kurulan Milli Türk Ticaret Birliği'nin ülkede yapmış olduğu araştırmalarda, ülke genelinde küçük esnaf ve sanayi işletmeleri dâhil, toplam 33.085 işletme, 76.216 işçi olduğu tespit edilmiştir.⁵⁸

Dolayısıyla Osmanlı'dan kalan borçlar, ticaretin ve sanayinin gelişmemiş olması ve Lozan anlaşmasının getirmiş olduğu ekonomik kısıtlamalar yeni hükümetin işini zorlaştırmıştı. 1923'den 1929 ekonomik krizine kadar geçen altı senelik süreçte Türkiye

⁵⁶ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2007, s.86.

⁵⁷ Kurmuş, *a.g.e.*, s.272; Abdulkadir İlgen, "Batı Anadolu'nun Dünya-Ekonomiyle Bütünleşme Sancıları ve Gayrimüslim Tebanın Rolü (1876-1908)", *Belleten*, C. LXXI, S.260, Yıl 2007 Nisan, s.149. ss (99-159).

⁵⁸ Aydemir, *a.g.e.*, s 334.

daha liberal denilebilecek bir ekonomi politikası izlemiştir. Mustafa Kemal Paşa, ekonomik bağımsızlığa önem vermektedir ki, 1921 yılında kabul edilen ilk bütçe kanuna kadar geçen sürede gerçekleştirilen 103 kanunun 62'si mali konularla alakalıdır.

Türkiye'nin çok uzun bir kıyı şeridi olmasına karşılık İzmir ve İstanbul dışında limanlar arasında kıyı taşımacılığı çok zayıftı. Çok zengin maden ocakları olduğu halde madenler işletilemiyordu. Daha sonra Kuva-i Milliye tarafından el konulacak olan demiryolları yabancıların yönetimindeydi⁵⁹.

M. Kemal Paşa, eksiklerin farkındaydı ve ekonomik bir dönüşüm gerçekleştirebilmek için hızlı bir şekilde yeni iktisadi tedbirler alması gerektiğini bilmekteydi. Dolayısıyla Cumhuriyet döneminin ekonomi politikalarının birbirine zıt iki veçhesi bulunmaktaydı. Bunlardan birisi 1923 yılında gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi, ikincisi ise birincinin başarısını da baskılayan ve iç üretimi savunmasız bırakan Lozan Anlaşması'nın ekonomiyi sınırlayan maddeleriydi.

2.1. 1923 İZMİR İKTİSAT KONGRESİ

İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat 1923 tarihinde, yani yeni devletin vücut bulacağı cumhuriyet ilan edilmeden önce gerçekleştirilmiştir. Mustafa Kemal, İzmir İktisat Kongresinin en az Erzurum Kongresi kadar önemli olduğunu belirtmiştir. Kongrenin neden İzmir'de yapılacağı konusu büyük tartışmalara sebep olmuştur. Türkiye'nin dört bir bölgesinden delegelerin geleceği bu şehre hava yolu ile ulaşmak mümkün değildi, demiryolu henüz yoktu, kısıtlı bir karayolu ile zor şartlar altında seyahat edilebilirdi. Üstelik kongre sadece istişari nitelikteydi. Bu kadar masraf ve zaman harcanması meclis içerisinde Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey tarafından şiddetle eleştirilir. Ali Şükrü Bey, iktisadi konularda bilgi ve yetkisi olmayan iki bin kişinin İzmir'de toplanması yerine iktisadi konulara vakıf bir heyetin sorunları belirleyip meclise sunmasının daha etkili olacağını savunmuştur.⁶⁰

Kongrenin toplanma amacı ise, hükümetin sadece ülkenin siyasi konularında değil ekonomik isteklerini de karşılayacak meşru bir güç olduğunu hem içeriye hem dünyaya göstermektir. Ayrıca çıkmaza giren Lozan görüşmelerinde Batılı ülkelere liberal ekonomik sisteme ve yabancı sermayeye karşı olmadıklarını göstererek güvence oluşturmak istenmiştir.⁶¹ İktisat vekili Mahmut Esat Bozkurt, mecliste kongrenin

⁵⁹ Yaşar Aksoy, *Kurtuluş Savaşı Işığında İzmir İktisat Kongresi 1923*, Maya Matbaacılık, İstanbul, 1991, s. 22.

⁶⁰ Murat Yılmaz, *İktisattan Siyasete İktisat Kongreleri*, Yordam Kitap, Ankara, 1992, s. 31.

⁶¹ Murat Yılmaz, *a.g.e.*, s. 32.

amaçlarını şu şekilde dokuz maddede sıralamıştır: “1. Nakti sermaye ve kredi meselesi. 2. İstihsal ve istihlakin tanzimi. 3. Gümrük. 4. Şirket ve sendikalar. 5. Mesaili yollar ve vesaiti nakliye. 6. Makine meselesi. 7. Killet-i nüfus meselesi. 8. Ziraat, sanayi, ticaret odalarının tanzimi. 9. Köylünün vaziyeti.”⁶²

Mahmut Esat Bozkurt kongrenin faaliyetleri hakkında bir program tespit etmek için “Heyet-i Faale” adında bir çalışma heyeti oluşturmuştur. Heyet-i Faale kongrede ele alınması gereken mevzuların belirlendiği beş maddelik bir rapor hazırlamıştır. Bunlar; “Gümrük konuları, ticaretin tanzimi, vergiler, kredi meseleleri, vesait-i nakliye.”⁶³ 5 Şubat 1923 tarihinde illere, içerisinde Kongrenin M. Kemal Paşa’nın fahri başkanlığı ile gerçekleşeceği ve ekonominin çöküş yıllarının geride bırakıp yeni bir iktisadi döneme geçileceğinin anlatıldığı bir genelge gönderilmiştir.⁶⁴ Genelgede kongrenin 15 Şubat’ta açılacağı söylene de, hazırlık çalışmaları sebebiyle ertelenen kongre 17 Şubat 1923 tarihinde M. Kemal Paşa’nın konuşmasıyla başlamıştır.”⁶⁵

İktisat Kongresinde alınan kararları, “Çiftçi, Tüccar, Sanayici ve İşçi Gruplarına İlişkin Esaslar” ve “Misak-ı İktisadi” olarak iki başlık altında toplanmıştır. Kongrede alınan bazı önemli kararları şu şekilde sıralayabiliriz; “El işçiliğinden ve küçük imalattan hızlıca fabrikaya ve işletmeye geçilmelidir, devlet iktisadi görüşleri de olan bir organ haline gelmelidir, özel teşebbüslere kredi sağlayacak bir devlet bankası kurulmalıdır, yabancıların kurdukları tekellerden kaçınılmalıdır, dış rekabete dayanabilmek için sanayinin kurulması gerekir iş erbabına amele değil, işçi denmelidir, sendika hakkı tanınmalıdır.”⁶⁶

Yukarıda bir kısmını verdiğimiz kongre açılış konuşmasının ve kararların tamamını inceleyen Taha Parla, Mustafa Kemal’in liberal değil, korporatist bir söylemle ulusa seslendiğini ve bu kongrenin adeta 1930’lu yıllara egemen olacak olan “devletçilik” ideolojisinin habercisi olduğunu söylemektedir.⁶⁷ Türk iktisat tarihi inceleyen diğer araştırmacılar ise kongrede Mustafa Kemal’in liberal bir tavır izlediğini ve bunu 1929 yılına kadar devam ettirdiğini savunur.

⁶² A. Gündüz Ökçüm, *Türkiye İktisat Kongresi 1923- İzmir (Haberler - Belgeler – Yorumlar)*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayını, Ankara, 1997, s. 12-13.

⁶³ Ulaş Kıpıl-Özgür Uyanık, *Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)*, 2001 İstanbul, İmge Kitapevi, s. 46.

⁶⁴ Ökçüm, a.g.e., s. 4-5.

⁶⁵ M. Kemal Paşa’nın konuşma metni için bkz. Ökçüm, a.g.e., s. 204-214.

⁶⁶ Zeki Hafizoğulları, “İzmir İktisat Kongresi Görüşler ve Değerlendirmeler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 46, Mart 2000, s. 290-293.

⁶⁷ Taha Parla, *Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Ok’u*, Deniz Yayınları, İstanbul, 1992, s. 253.

2.2. LOZAN'DA EKONOMİYİ İLGİLENDİREN HUSUSLAR

Lozan görüşmeleri, İsviçre'nin Lozan şehrinde başlarında İsmet Paşanın olduğu 21 danışman eşliğinde bir heyet ve 8 ayrı devletten temsilcilerin katıldığı bir konferans ile gerçekleştirildi. Lozan'da müzakereler 3 başlık altında toplanmıştır. Sınır ve askerler, azınlıklar ve gayrimüslimler, mali ve iktisadi sorunlar. Biz mali ve iktisadi sorunlar konusu üzerinde duracağız. Ekonomik sorunlar antlaşmanın 46 ile 100. maddeleri arasında görüşülmüştür. Bunları kısaca kapitülasyonların kaldırılması, savaş tazminatı, Musul sorunu ve Osmanlı borçları olarak incelenebilir.⁶⁸

Mustafa Kemal'in Lozan'a gidecek olan heyetten en büyük isteği kapitülasyonlardan asla taviz verilmemesidir. Çünkü bu ayrıcalık tam bağımsızlık ilkesi ile çelişmekteydi. Türk heyetinin uzun çabaları sonucu Lozan'da kapitülasyonlar ismen kaldırıldı, fakat müttefikler kapitülasyonları farklı isimler ve farklı anlaşmalarla uzun yıllar devam ettirmeyi başardılar. Dolayısıyla 1923 yılında imzalanan Lozan Anlaşması'yla kapitülasyonların bir anda kaldırılamadığını, tedrici bir uygulamaya gidilmesinden dolayı da yerli üreticiyi koruyucu gümrük tedbirlerinin 1928 yılına kadar tam anlamıyla uygulanamadığını belirtmek gerekir.

Diğer taraftan Türkiye'de özel teşebbüsün mahiyeti ve sermaye birikimi açısından da ciddi sorunlar bulunmaktaydı. Özellikle Osmanlı Devleti'nin son yüz yılında yabancı devlet ve şirketlerin de etkisiyle Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları lehine dengesizleşen bir sermaye dağılımından söz etmek gerekir. Ticaret, ulaşım ağı ve işletmelerin büyük bir kısmı yabancıların ve onların tesiriyle de gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının kontrolünde olduğu için, toplum geneline yayılmış homojen bir sermayedar ve müteşebbis kitleden bahsetmek çok da mümkün değildi. Nitekim 1912-1915 sanayi sayımı verilerine göre sanayinin %50'si Rumların, %20'si Ermenilerin, %5'i Yahudilerin olmak üzere toplam %75'i Osmanlı azınlıklarının ve %10'u da yabancıların elindeydi. Türklerin elinde olan pay sadece %15'le sınırlıydı.⁶⁹

⁶⁸Şerif Demir, "Hâkimiyet-i Milliye Gazetesine Göre Lozan Konferansında Mali ve İktisadi Konular" *History Studies*, Special Issue on Lausanne Volume 5/4 2013, s. 3.

⁶⁹ Cuma Çiçek, "Etnik ve Sınıfsal İnşa Süreçleri Bağlamında Kürt Meselesi:Bölgesel Eşitsizlik ve Bölgesel Özerklik", *Praksis*, S.28 | Sayfa: 11-42.

Tablo 1: Osmanlı Devleti'nde Sermaye ve Emegın Milliyetler Yönünden Dağılımı (Birinci Dünya Savaşı Öncesi Dönem).

Milliyet	Sermaye %	Emek %
Türk	15	15
Rum	50	60
Ermeni	20	15
Yabancı Uyruk	10	--
Toplam	100	100

Kaynak: Tevfik Çavdar, Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu, Ant Yayınları, İstanbul 1970, s.115.

19. yüzyılın sonlarıyla, 20. Yüzyılın başlarına ait verilerde Osmanlı Devleti'nin Batı ile yaptığı ticaretin %40 ile %50 arası kısmının Osmanlı vatandaşı Rumların kontrolünde olduğu, Rumların ardından ise bu ticarete en etkili grubun Ermeniler olduğu belirtilmektedir.⁷⁰

Ülke nüfusunun daha çok sermayedar ve müteşebbis tarafını temsil eden söz konusu gayrimüslim nüfusun büyük bir kısmının savaşlar sürecindeki tutumlarından dolayı ülkeyi terk etmek zorunda kalmaları, Ortodoks Rumlar örneğinde olduğu gibi kalan önemli bir kısmının da Lozan Anlaşması gereği mübadele ile gönderilmesi, sadece bir demografik değişim olmayıp, iktisadi süreçleri de etkileyen sonuçlar doğurmuştur.⁷¹ Dolayısıyla Cumhuriyet Türkiye'si İzmir İktisat Kongresi'yle daha liberal bir çizgide başladığı ekonomi politikalarını özel teşebbüsün yetersizliğinin de önemli bir etken olduğu çeşitli sebeplerden dolayı aynı çizgide devam ettirememiştir.

Lozan'da tartışmalı bir şekilde devam eden konulardan bir diğeri savaş tazminatı meselesidir. Anadolu'da verdiği zararlar sebebi ile Yunanistan'ın Türkiye'ye tazminat ödemesi gerekiyordu. Fakat Yunanistan para ödememek konusunda ısrarını devam ettirmekteydi. Görüşmeler sonucu Yunanistan tazminat ödemek zorunda kalarak Karaağaç bölgesini Türkiye'ye bırakmıştır.⁷²

Lozan'da çözüme kavuşturulamayan bir konu da önemli petrol yataklarıyla ekonomik yönü olan Musul sorunudur. Musul'da nüfus çoğunluğunun Türkiye lehine tercihlerine rağmen, İngiltere'nin Musul petroleri üzerinde gayrimeşru istekleri

⁷⁰ İlgen, *a.g.m.*, s. 102.

⁷¹ Osmanlıdan Cumhuriyete geçişte yaşanan demografik değişimin iktisadi sonuçları için bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s.164 vd.

⁷² Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Mustafa Kemal(1922-1938), Remzi Kitabevi, İstanbul 2020, s. 120-123.

sebebiyle bu konuda sonuca varılamamıştır.⁷³ Müzakerelerde üzerinde en çok durulan diğer bir konu da Osmanlıdan kalan borçların yeniden yapılandırılması meselesidir.

2.3. OSMANLIDAN KALAN BORÇLAR MESELESİ

Osmanlıda ilk dış borç 1854’de Kırım savaşının giderlerini finanse etmek için alınmıştır. Savaşlarda yaşanan başarısızlıklar ve kaybedilen topraklar sonucu hazinenin gelirlerinin azalması sonraki yıllarda peş peşe borçlanmayı zorunlu kılmıştır. Osmanlı borçlarını ödeyemeyecek duruma gelince 1875’te moratoryum ilan etmiştir. Alacaklı devletler borçlarını tahsil edebilmek için Düyun-u Umumiye İdaresini kurmuştur.⁷⁴ Düyun-u Umumiye ülke genelinde 800 kadar şubesi ve yaklaşık beş bin çalışanıyla devasa bir haciz sistemiydi ve devlet gelirlerinin %35’inin buraya aktarılması ile adeta ikinci bir maliye bakanlığı görevi üstlenmeye başlamıştır.⁷⁵

Lozan anlaşması ile bu borçlar yenen devletlere kendi planladıkları şekilde bölüştürülmüştür. Kurulan 16 yeni devletten borç yükü en fazla olan ülke Türkiye olmuştur. Faizlerle birlikte Lozan’da görüşülen borç miktarı 107.528.461 milyon altındır, vade sonu da 1955 yılı olarak belirlenmiştir.⁷⁶ Görüldüğü üzere kriz öncesi Türkiye’nin karşı karşıya kalacağı en büyük sorun bahsi geçen borçlar meselesidir.

2.4. TARIM POLİTİKALARI

İzmir İktisat Kongresinde belirlenen tarım politikası, “milli ekonominin temeli ziraattır” şeklindedir. Mustafa Kemal’in “ülkenin gerçek sahibi ve efendisi, hakiki müstahsil olan köylüdür” sözü ise Cumhuriyet dönemi uygulanacak tarım politikalarının temel felsefesini oluşturur.⁷⁷

Aşar Vergisinin Kaldırılması: Cumhuriyet dönemi tarım alanında gerçekleştirilen en önemli uygulama devlet gelirlerinin %35’ini oluşturan Aşar vergisinin kaldırılmasıdır.⁷⁸ Bu ağır vergi köylünün tarımsal üretimden çekilmesine neden olmaktaydı. Kaldırılması ile birlikte tarımsal üretim arttı, vergiler pazarda kaldı. Böylece tarımsal üretimi teşvik eden bir ortam oluşturulmuş oldu. Ancak aşar vergisinin kaldırılmasının aksine ağnam, arazi vergisi yol ve maarif vergileri iki sene içerisinde

⁷³ Demir Demirgil, “Lozan Anlaşmasında İktisadi Bağımsızlık Çabaları ve Başarıları”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, S. 34, Temmuz 1970, s. 50-55.

⁷⁴ Bedri Gürsoy, 100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi* Cilt 40, “Ord. Prof. Şükrü Baban’a Armağan”, İstanbul 1984, s. 17.

⁷⁵ Aydemir, *a.g.e.*, s. 30-37.

⁷⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, Yurt Yayınları, Ankara, 1984, s. 55-56.

⁷⁷ Taha Parla, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri /Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları*, Cilt 2, İstanbul 1991, s. 219.

⁷⁸ Z.Y. Hershlag, *Turkey: An Economy in Transition*, Hague, Çeviri Savaş Akat, İktisadi Araştırmalar Vakfı, 1958, s. 209.

neredeyse iki kat arttırıldı.⁷⁹ Böylece azalan devlet gelirleri diğer vergilerin, harç ve resimlerin arttırılması ile ve tekeller kurarak sağlanmaya çalışılmıştır.

Makineli Tarıma Teşvik: Hem Tarım kesimindeki işgücü azlığı sıkıntılarını azaltmak hem de ekilen tarım arazilerini arttırılabilmek için makineli tarıma teşvik hususu önem kazanmaktaydı. Makineli tarımı teşvik yeni kanuni düzenlemeler yapılmıştır. Kanuna göre: “*Traktör veya motorlu pulluk veya biçer döğەر makine ve kamyon ve kamyonet kullanan çiftçilerin alâtı mezkûre için sarfedecekleri petrol, benzin ve mazot gümrük ve istihlâk ve inhisar resimlerinden muaftır.*”⁸⁰ Makineleşmeye teşvik amacıyla atılan adımlar başarıya ulaşamamıştır. Uzun bir dönem karasaban egemenliğine son verilememiştir.

Kooperatifçilik ve Tarımsal Kredi: 1923-1929 yılları arasında tarımsal üretimi arttırmak için Ziraat Bankası’nın yeniden düzenlenmesi ve kooperatifleşme politikaları etkili olmuştur. 1922 yılında, 4.390.812 lira olan kredi 1923’da 8 milyona, 1924’ta ise %112 artış ile 17 milyona ulaşmıştır fakat bu tarımsal kredi hacmi daha sonraki yıllarda devam ettirilememiştir.⁸¹

Tarımsal Eğitim Politikaları: Cumhuriyetin ilk yıllarında çeşitli zirai okullar açılmıştır. Bu okullarda teorik bilgi ve uygulama birlikte verilmekteydi. Öğrenciler staj için devlet çiftliklerine ve büyük özel işletmelere gönderilmekteydi. Ancak beklenen fayda alınamayınca tüm zirai okullar kapatıldı.⁸²

Diğer Teşvikler: Mustafa Kemal, yine tarım sektörünü ve elde ettikleri başarıları ön plana çıkarabilmek için 1920’li yıllarda ülkenin bazı bölgelerinde çiftlikler kurmuştur. Ankara’da Orman Çiftliği, Tarsus’ta Piloğlu, Yalova’da Baltacı, Silifke’de Tekir bu çiftliklerden en önemlileridir.⁸³

Tarımın modernleşmesi için yapılan çalışmaları ise; Çubuk barajının kurulması, mevcut bataklıklarının kurutulması, Menderes’in kollarının tarımda kullanılabilmesi için gerçekleştirilen projeler olarak sayabiliriz.⁸⁴ Tarıma teşvik uygulamaları bu şekilde iken tarımı korumak adına bazı tedbir kararları da alınmıştır. Örneğin mahkûmlar hasat

⁷⁹ Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Tarih Vakfı, Ankara, 1982, s. 54.

⁸⁰ Ziraat makinelerinde ve ziraatte istimal olunan mevaddı müştâile ve muharrike ile müstahzaratı kimyeviyeinin rûsumu hakkında kanun (Besmî Ceride ile neşir ve ilâm: 25/II/1926 - Sayı: 307} https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc004/kanuntbmmc004/kanuntbmmc00400752.pdf (Erişim Tarihi:28/06/2024)

⁸¹ Mustafa Yahya Metintaş, Mehmet Kayıran, “Türkiye’nin Tarım Politikaları (1918- 1938),” *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2 115-125, 2021, s. 11.

⁸² Mustafa Yahya Metintaş, Mehmet Kayıran, *a.g.m.*, s. 12.

⁸³ Gülten Kazgan, *Tarım ve Gelişme*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1983, s. 3-15,

⁸⁴ Gülten Kazgan, *a.g.e.*, s.4-17.

dönemleri izinli sayılmıştır. Yine, Ankara’da bir çiftlik kamulaştırılarak hayvan hastalıkları hastanesi kurulmuştur.⁸⁵

Özetleyecek olursak, Cumhuriyetin kuruluş dönemi tarımı desteklemek için her türlü çare yolları aranmıştır. Köylünün güven içerisinde çalışabilmesi için asayişin sağlanmasından hukuki pek çok düzenlemeye kadar tarıma dayalı milli bir iktisat oluşturulmaya çalışılmıştır. Korkut Boratav 1920’li yılları Türkiye’de tarımın altın yılları olarak değerlendirmektedir.⁸⁶

2.5. SANAYİ POLİTİKALARI

Cumhuriyetin sanayi politikalarına Lozan Antlaşması’ndan ayrı bakılamaz. Daha önce de bahsedildiği üzere kapitülasyonlar kaldırılmıştı ancak 5 yıl süreyle ülkenin ithalat ve ihracatına ambargo uygulanmasının önüne geçilememiştir. Yine Lozan’da kararı alınan nüfus mübadelesi kapsamında, ülkeden gidecek olanlar ticaret işiyle uğraşan tüccar ve meslek erbabı insanlardı, fakat ülkeye gelecek olanlar ise daha çok tarım işiyle uğraşan vatandaşlardı.

Bu olumsuzluklar Cumhuriyetin kuruluş döneminde sanayinin gelişmesini oldukça kısıtlamıştır. Bu sebeplerle sanayinin desteklenmesi ve gelişmesi için ilk adım İzmir İktisat Kongresi’nde atılmıştı. Sanayinin teşviki, korunması ve finansmanı için sınırlı bir yabancı sermayenin ülkeye girişine izin verilmiştir.⁸⁷ Kararlar neticesinde ilk olarak 1925’te Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuştur. 1927 yılında yapılan sanayi sayımına göre 65.245 işyeri ve bu işyerlerinde 256.855 işçi çalışmaktaydı.⁸⁸ Dönemin sanayi üretimi veriler üzerinden anlaşılacağı üzere temel tüketim ihtiyaçlarını dahi karşılayacak düzeyde değildi. Mesela Türkiye’de ihtiyaç duyulan şekerin %85’i ithal ediliyor geriye kalan %15’lik kısmı yerli üretimle karşılanabiliyordu.⁸⁹

Cumhuriyetin ilk yılları iktisat kongresinde alınan kararlara paralel olarak sanayileşme adımları özel sektör eliyle gerçekleştirilmek istenmiştir. Bu sebeple atılan bir diğer adımda 1927 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmasıdır.

⁸⁵ Mustafa Yahya Metintaş, Mehmet Kayıran, *a.g.m.*, s. 15.

⁸⁶ Korkut Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, İmge Kitabevi Ankara 2006, s.129-131.

⁸⁷ Gülay Sarıçoban, “Atatürk Döneminde (1923-1929) Türkiye Ekonomisi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (44): 222-236, Konya 2020, s. 9.

⁸⁸ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, 2002, İstanbul, s. 20-29.

⁸⁹ Yakup Kepenek - Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2001, s. 45.

2.5.1. Teşvik-i Sanayi Kanunu

1913 yılında çıkarılan ilk Teşvik-i Sanayi Kanunu, ikinci Teşvik-i Sanayi Kanunun temelini oluşturmuştur. İzmir İktisat Kongresi'nde sanayi gruplarının, Birinci Teşvik-i Sanayi Kanunun yetersiz olduğu gerekçesiyle yeni öneri ve istekleri, 28 Mayıs 1927'de İkinci Teşvik-i Sanayi Kanunun çıkmasında önemli rol oynamıştır.⁹⁰

Çoğunlukla tarıma dayalı ülke ekonomisinde sanayinin payını arttırmak ve dışa bağımlılığı azaltmak amacıyla ilan edilen Teşvik-i Sanayi Kanunu ile girişimcilere sağlanan devlet desteği önemli oranda arttırılmıştır. Bu maksatla yatırım ve üretim maliyetlerini düşürmek için bedelsiz arazi tahsisi, çeşitli gümrük muafiyetleri, belediyelere ödenen çeşitli harçlardan muafiyet gibi teşvikler uygulamaya konulmuştur. Ayrıca girişimcilerin kâr oranlarını arttırmak amacıyla kazanç vergisinden muafiyet, senelik üretimden alınan primlerin %10 üzerinden hesaplanması, yerli üretim sanayi mallarının ithal mallar karşısında kanunla korunması şeklinde düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler arasında en dikkat çekici olanı girişimcileri teşvik etmek amacıyla bölgesel tekel oluşturmalarına izin verilmesidir.⁹¹

Kanunun öne çıkan maddeleri özetle şu şekildedir: İşletme kuracaklar için, belediye sınırları dışındaki araziler bedelsiz, belediye sınırları içindeki araziler ise on yıllık vadeli ödemeye verilecektir. İşletmelerin ve işletmelere ait araziler ve müstemilat birçok vergiden muaf tutulacaktır. Kamudan yararlanan işletmelerin hisse senetleri ve tahvilleri damga vergisinden muaf tutulacaktır. İşletmeler için lüzumlu inşaat malzemesi, hammadde, yedek parça ile yükleme boşaltma, enerji üretim ve nakil için gerekli malzeme yurt dışından getirilmek durumundaysa gümrük ve duhuliyeye vergisinden muaf tutulacaktır. İşletmelerle ilgili makine ve aletler demiryolları ve denizyollarında %30 indirimli taşınacaktır. Bu uygulama bakanlar kurulu kararıyla hammadde ve mamul ürünler için de uygulanabilir. Bakanlar kurulu kararıyla işletmelere ürettikleri mamul ürünün değerinin %10'u kadar prim verilebilecektir. İşletmelerin ihtiyaç duyabileceği tuz, ispirto ve patlayıcı maddelerde belirli bir indirim uygulanabilecektir. Devlet, özel idare, belediyeler ve bunlara ait kurumlar ile Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletmeler, ithal mallardan %10 pahalı bile olsa yerli malları tercih etmek zorundadırlar.⁹²

⁹⁰ Kadir Kasalak, "Teşvik-i Sanayi Kanunları ve Türkiye'de Sanayileşmeye Etkileri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi SDU Faculty of Arts and Sciences Sosyal Bilimler Dergisi Journal of Social Sciences*, Aralık 2012, Sayı:27, s. 65-79.

⁹¹ Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Kitabevi Ankara 2006, s.35-38u.

⁹² Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1979, s.381-382.

Teşviki Sanayi Kanunu ile sağlanan destekler kısmi olarak sanayi alanında olumlu gelişmeler sağlasa da, kısa bir süre sonra baş gösteren 1929 Ekonomik Krizi söz konusu gelişmeleri sekteye uğratmıştır. 1929 Krizinin arifesinde Türkiye Lozan Anlaşmasıyla beş yıllık süreyle uygulanan gümrük sınırlandırmalarından kurtularak gümrük vergilerini yükseltmiştir. Diğer ülkelerde krizle beraber yürürlüğe giren bu uygulama Türkiye’de özel şartlardan dolayı krizden bağımsız ve çok daha erken uygulandığı için ekonomiye beklenen katkıyı sağlamamıştır. Türkiye’nin ihraç ettiği mallardaki fiyat düşüşü, ithal ettiği mallara göre daha yüksek olduğu için ticaret dengeleri bozulmaya başlamıştır. Krizin başladığı 1929 sonbaharında iklim şartlarının da etkisiyle Türkiye’de özellikle buğday rekoltesinin geçmiş yılların ortalamasının üstünde olması bir avantaj sağlasa da krizin etkilerinin devam ettiği 1930 yılı ve takip eden üç yıl boyunca ülke dış ticaretinde krizin etkileri ciddi oranda kendini göstermiştir. Türkiye’nin ödemeler dengesi kriz öncesi de açık vermektedir. 1929 yılında ise krizin etkilerinin yanında ödenmesine başlanacak olan Osmanlı borç taksitleri ciddi bir döviz ihtiyacı doğurmuştu. Diğer taraftan gümrük tarifelerinin yükseltileceğini tahmin eden ithalatçıların stok amacıyla düşük gümrüklü mallara yoğun şekilde talep göstermesi kriz şartlarında ithalat patlaması yaratarak ticaret ve kur dengesini iyice bozmuştur.⁹³

Hâsılı sanayinin gelişmesi için atılan bu olumlu adımlar sermayenin yetersiz olması, alt yapı olmayışı, iş gücü eksikliği, okuryazar nitelikli nüfusun az olması, Lozan’da kapitülasyonların kaldırılmış olmasına rağmen imzalanan ticaret anlaşması sebebiyle özellikle sanayinin gelişmesine engel olacak şekilde devam eden maddeleri gibi sebeplerden dolayı aynı şekilde olumlu atılımlara dönüşmemiştir. Sonuç olarak, ilki gibi İkinci Teşvik-i Sanayi Kanunu da amacına tam manasıyla ulaşamamıştır.

2.5.2. Millî Bankaların Kurulması ve Sanayileşme Adımları

Osmanlı devletinde tesis edilen ilk banka 1847 yılında kurulan İstanbul Bankası’dır. Cumhuriyetin Kuruluş dönemine kadar İstanbul Bankası gibi toplam 12 banka açılmış ancak faaliyetlerine devam edebilecek olan iki banka Bank-i Osman-i Şahane ve Selanik Bankası kalmıştır.⁹⁴

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte bankacılık daha düzenli ve kurumsal bir yapıya sahip olmuştur. 1923 ve 1932 yıllarını kapsayan bu döneme “ulusal bankalar dönemi” adı verilmektedir. Ulusal bankalar dönemi, İzmir İktisat Kongresi’nde hükümetin

⁹³ Korkut Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, İmge Kitabevi Ankara 2006, s.59.

⁹⁴ Ulaş Kıpıl-Özgür Uyanık, *Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)*, 2001 İstanbul, İmge Kitabevi, s 63.

sermayesine destekte bulunacağı bir ticaret bankası kurulacağı belirtilmesi ile başlamıştır. 1924 yılında Kurtuluş Savaşına destek için Hindistan Müslüman Birliği tarafından gönderilen paradan kalan 250 bin lira destekle Mustafa Kemal Paşa tarafından ticaretin finanse edilebilmesi için ilk ulusal banka olan İş Bankası'nın kuruluşu gerçekleştirildi.⁹⁵

Daha sonra tarımsal üretimi desteklemek için bütçe kanunu ile birlikte Ziraat Bankası'na tarımsal kredi ve her türlü bankacılık faaliyetlerini sürdürebileceği geniş yetkiler tanındı.⁹⁶ Sanayinin finansmanı sağlamak için 1925 yılında ülkenin ilk kalkınma bankası olan Türkiye Sınai ve Maadin Bankası kuruldu. Kuruluş kanununun birinci maddesinde “*Müessesatı sınaiye tesisine hizmet ve buna müteferri bilcümle muamelâtı ticariye ve itibariyyeyi icra eylemek üzere ‘Türkiye sanayi ve maadin bankası’ namıyla bir banka teşkil edilmiştir.*”⁹⁷ Şeklindeki ifadeden bankanın kuruluş amacını görebilmekteyiz. 1927’de konut kredilerinin finansmanı sağlamak içinde Emlâk ve Eytam Bankası kuruldu.⁹⁸

Büyük şehirlerdeki bankaların ticaretin finansmanını sağlamak, daha yerel mahalli bankaların ise tarımın finansmanını sağlaması için kurulduğunu söyleyebiliriz. Ulusal bankalar dönemi kurulan bu bankaların çoğunun 1929 Dünya Ekonomik Krizi ile birlikte faaliyetlerine son verilmiş, bazıları 1990'lı yıllara kadar devam edebilmiş, Türkiye İş Bankası ise günümüze kadar faaliyetlerini aktif bir şekilde sürdürmeyi başaramıştır.⁹⁹

⁹⁵ *Hürriyet Gazetesi*, “İş Bankası'nın temelinde Pakistan yardımı var”, 23 Ekim 2005, s 1-3.

⁹⁶ 1340 Senesi Ziraat Bankası Bütçe Kanunu, Kanun no:444 https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200444.pdf (Erişim Tarihi: 28/06/2024)

⁹⁷ Türkiye Sanayi ve maadin bankası kanunu (Resmî Ceride ile neşir ve ilânı: 23. IV . 1341 - Sayı : 96) https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc003/kanuntbmmc003/kanuntbmmc00300633.pdf (Erişim Tarihi: 28/06/2024)

⁹⁸ Emlâk ve eytam bankası kanunu (Resmî Ceride ile neşir ve ilânı: 3/VI/1926 - Sayı: 389) https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc004/kanuntbmmc004/kanuntbmmc00400844.pdf (Erişim Tarihi: 28/06/2024)

⁹⁹ Türkiye İş bankası hisselerinin %28,09'nun Mustafa Kemal Atatürk'e ait olup, Atatürk'ün ölümü sonrası vasiyeti gereği Cumhuriyet Halk Partisi'ne intikal ettiğini de belirtmek gerekir. Bu hisseler günümüzde de ilgili parti tarafından temsil edilmekte olup, Atatürk'ün vasiyeti gereğince Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu'na bırakılmıştır. Dolayısıyla temettü ödemeleri vasiyetname hükümleri ve yasal mevzuat çerçevesinde ilgili kurumlara yapılmaktadır. <https://www.isbank.com.tr/bankamizi-taniyin/ortaklik-yapisi> (Erişim Tarihi: 28/06/2024)

İKİNCİ BÖLÜM

1929 DÜNYA EKONOMİK KRİZİ’NİN TÜRKİYE’YE EKONOMİK YANSIMALARI

1. 1929 EKONOMİK KRİZİ’NİN NEDENLERİ VE ORTAYA ÇIKIŞI

İktisat literatürüne “Büyük Buhran” olarak geçen 1929 Dünya Ekonomik Krizi, 24 Ekim 1929 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri’nde bir finans ve borsa krizi olarak başlamıştır. Ortaya çıktığı güne atfen “Kara Perşembe” olarak da anılan kriz, aslında birikmiş ve ertelenmiş birçok ekonomik problemi aşikâr etmiştir.

Krizin oluşmasında birçok neden bulunmaktadır. Krizin genel sebebi Birinci Dünya Savaşı sonrası gelişmiş ülkelerin ekonomilerinde büyük bir talep daralması yaşanmasıdır.¹⁰⁰ Savaşa giren ülkelerin ekonomik kaynaklarının erimiş olması üretim yapısını bir anda değiştirip enflasyonist bir döneme girilmesine ve yoksulluğun artmasına neden olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa ülkeleri savaşın vermiş olduğu bu tahribatı ivedi bir şekilde onarmaya çalışmıştır. Savaşta genç nüfusun ölmesi buna karşılık yaşlı ve bağımlı kesimin artması da ekonominin dinamizmini bozmuştur. ABD’nin savaşa sonradan dâhil olduğu halde, kaybeden devletlerden alması kararlaştırılan ağır savaş tazminatları ülkelerin ekonomi politikalarını olumsuz yönde etkilerken, yine bu durumda ABD’nin dünya ekonomisinde söz sahibi olmasına yol açmıştır. ABD aynı zamanda savaş sonrası konjonktürde özellikle elektrik ve otomotiv sektöründe yakaladığı yüksek teknolojinin de katkısıyla hem en büyük üretici hem de ekonominin itici gücü olmuştur.¹⁰¹

Enflasyona sebep olan bir diğer etken de altın standardına dayalı para sistemindeki değişimdir. Kriz öncesi ülkelerin çoğunun para sistemi altın standartlarına dayanmaktaydı. Paraya olan ihtiyacın artması ile altın standardı terk edilmiş, bu durumda ülkeler para basarak enflasyonun şiddetlenmesine neden olmuştur. Bu ülkelerin parasının değersizleşmesi yatırımcıları altın karşılığı para basan ABD’nin ekonomik sitemine yöneltmiştir.¹⁰²

¹⁰⁰Gülten Kazgan, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2. Baskı, İstanbul 2008, s. 43.

¹⁰¹İlhan Tekeli - Selim İlkin, *Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 8-9.

¹⁰² Mahfi Eğilmez, *Küresel Finans Krizi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009, s. 58.

1921-1929 yılları arası savaşın yaraları sarılmış, tüketim mallarına olan talebin artması ülkelerin imalat sanayinin, ihracatın ve GSMH'ların artmasına neden olmuştur. GSMH oranları açısından bakıldığında Fransa'nın %61'lik, Almanya'nın %38,4'lük ve İngiltere'nin %28,5'lik bir oranda büyüme yaşadığı görülmektedir.¹⁰³ Bu yıllarda ABD'de ise en hızlı ve dengesiz büyümeyi gerçekleştiren ülke konumundadır. İnsanların özellikle otomobil ve elektrik sanayinde hisse senetleri ile ortaya çıkan spekülasyonla büyüyen bir hayal dünyasında yaşadığını söyleyebiliriz. Bu insanları ikna etmek için bir çaba göstermenize gerek yoktu, insanlar spekülasyonlara inanmak için adeta bahane üretiyorlardı.¹⁰⁴ Üretim ve istihdamın bir süre daha yükselmeye devam etmesi ile eskiye nazaran daha zengin hissedilen ama aslında yalancı bir bahar dönemi söz konusu olduğunu söyleyebiliriz.

1927 yılından sonra düşük faizler özellikle ABD'de menkul kıymetler borsasında spekülasyonların iyice artmasına ve hisse senetlerinin yükselmesine neden olmuştur.¹⁰⁵ Spekülasyonlar o kadar artmıştır ki 1929 yılına gelindiğinde borsada neredeyse günde 5 milyon hisse senedi hareketliliği görülmeye başlanmıştır. Amerikan bankaları ve yatırımcılar, yabancı tahviller almayı bırakarak, New York borsasına yönelmiştir. Tüm sermayenin borsaya akması sonucu Avrupa'ya yapılan ve yapılacak Amerikan yatırımları neredeyse durma noktasına gelmiştir. Yatırımların durmasıyla üretim azalmaya ve işsizlik artmaya başlamıştır. Piyasadaki aşırı üretim gerekli talebi bulamayınca şirketler borçlarını ödeyebilmek için hisse senedi satma yoluna gitmiştir.

Bu durum spekülasyon nedenleriyle hızlıca artan hisselerin aynı hızda düşüp dibe vurmasına neden olmuştur. İnsanlar panikle hisselerini satmaya başlamıştır. Bankalar bu hisseleri yüksek fiyatlardan alıp piyasaya müdahale etmek istemişti, fakat bankacılık sistemlerinin yeteri kadar gelişmiş olmaması nedeniyle kriz yönetilememiş, daha ziyade derinleşmesine neden olmuştur. Birçok şirket çökmüş, ayakta kalanlar ise büyük ekonomik sorunlarla baş başa kalmıştır. Sonuç olarak bu olumsuzluklara daha fazla dayanamayan Wall Street Borsası 24 Ekim 1929 yılında çökmüştür. ABD borsasında yaşanan bu ani ve sert düşüş dünya borsalarını olumsuz etkilemiş, tüketim ve

¹⁰³ Karl Aiginger, "A Comparison Of The Current Crisis With The Great Depression As Regards Their Depth And The Policy Responses", *Austrian Institute Of Economic Research WIFO*, 2009, s. 4-5.

¹⁰⁴ Aiginger, *a.g.e*, s. 12-20.

¹⁰⁵ Tekeli, İlkin, *Dünya Buhranında Türkiye'nin*, s. 8-12.

yatırımların azalmasına neden olmuştur. Keynesyen görüşe göre, 1929 Buhranının dünya krizine dönmesindeki en büyük sebep yatırımların azalmasıdır.¹⁰⁶

2. KRİZİN YAYILMASI VE SONUÇLARI

1929 Ekonomik Krizi'nin 1920'li yılların ekonomik sıkıntılarının birikmesi sonucu meydana geldiğini söyleyebiliriz. Kriz ilk olarak Amerika'da ortaya çıksa da sonuçları bakımından kısa bir süre içerisinde pek çok ülkeye yayılarak dünya ekonomisini derinden etkileyen sonuçlar doğurmuştur. Avrupa'da yatırımlar durmuş. İnsanlar paralarını yanlarında taşır hale gelmişlerdir. Üretim daralmış, ardı ardına iflaslar başlamış ve işsizlik hızla artmıştır. Avrupa'da işsizlik oranı %25'in üzerine yükselerek, sadece bu coğrafyada altı milyon işsiz ortaya çıkmıştır. Dünya ticareti bu gelişmeler sonucu %60 seviyelerine kadar gerilemiştir.¹⁰⁷ Mesela 1928 yılıyla kıyaslandığında 1931 senesi Eylül ayı verilerine göre Avusturalya'nın ihracatı %30, Brezilya'nın % 37, Arjantin'in % 55 oranında düşmüştür.¹⁰⁸

1929 Krizi yaşanırken dünya ülkeleri iktisadi temelli olarak üç kategoride değerlendirilmiştir. Birinci grupta “merkez ülkeler” olarak tanımlanan ABD ve İngiltere başta olmak üzere çoğunlukla günümüzün de gelişmiş ülkeleridir. Bu ülkeler yüksek teknoloji ve ücret seviyesine ulaşmanın yanında ekonomik sistemi kontrol etme kapasitesine sahipti. Bu ülkeler arasında liderliği elinde bulunduran İngiltere kriz sonrası bu konumunu ABD'ye devretmiştir. İkinci grup ülkeler ise merkezle çevre arasındaki konumlarından dolayı “orta ülkeler” veya “merkezin yarı çevresi” şeklinde tanımlanmaktadır. Polonya, Çekoslovakya gibi Doğu Avrupa ülkelerinin önemli bir kısmı, Japonya, İtalya, Güney Afrika ve muhtemelen Şili bu ülkeler arasında sayılabilir. Bu ülkeler ticari ilişkilerinde, kontrollerinde oldukları merkez ülkelere karşı değer kaybı yaşarken, merkez dışındaki ülkelere ise değer fazlası oluşturabilmekteydi. Üçüncü grup ülkeler ise “Dış çevre” olarak adlandırılan Türkiye'nin de aralarında olduğu hammadde ve tarım ürünü satıcısı ülkelerdir. Bu ülkelerin teknoloji ve ücret seviyeleri düşük olup, ticari ilişkilerinde diğer gruplardaki ülkelerin etkisi ve kontrolü altındadırlar.¹⁰⁹

¹⁰⁶ İlker Parasız, *Türkiye Ekonomisi: 1923'den Günümüze Türkiye'de İktisat ve İstikrar Politikaları*, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa 1998, s. 28-30.

¹⁰⁷ Fröbel, Folker, *Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar*, Çev: Orhan Esen, Belge Yayınları, İstanbul 1983, s. 36.

¹⁰⁸ İsmail Hüsrev, “Ham madde memleketlerindeki para buhranının karakteri”, *Kadro*, S.1, II. Kanun 1932, s.12.

¹⁰⁹ Tekeli, İlkin, *Dünya Buhranında Türkiye'nin*, s. 5-6.

1929 Krizinin yanında kendiliğinden gelişen bir de tarım krizi yaşanmıştır ki, bunun Türkiye'ye etkileri daha hissedilir olmuştur. Mesela buğday üretimine bakıldığında dünyada 1928-1929 diliminde buğday üretimi, önceki dört senenin ortalamasını %17 aşmıştır. Bu artış ise fiyatların düşmesiyle sonuçlanmıştır. Daha önce uyguladığı sanayi politikaları çerçevesinde buğday üretimini kısımlış olan SSCB'nin büyük ihracat rakamlarıyla piyasaya yeniden girmesi buğday fiyatlarını iyice aşağıya çekmiştir. 1929 yılında sadece yüz bin ton buğday ihracatı yapan SSCB, bu rakamı 1930'da iki milyon üç yüz bin tona, 1931'de ise beş milyon iki yüz yirmi bin tona çıkarmıştır. Bu durum şekerden pamuğa kadar pek çok tarımsal üretim için geçerliydi.¹¹⁰ Dolayısıyla tarım ürünlerinde yaşanan aşırı fiyat düşüşü, Türkiye gibi ekonomisi ağırlıklı tarıma dayalı ülkeleri çok daha fazla etkilemiştir.

1929 krizinin getirdiği tahribat büyüklüğü klasik düşüncelere olan güveni sarsmıştır. Problemin çözümüne yönelik yeni iktisadi politikalar üretilmeye çalışılmıştır. John Maynard Keynes geleneksel yaklaşımları yıkarak onlardan farklı olarak devletin ekonomiye müdahale etmesi gerektiğini söylemiştir.¹¹¹ Keynes, GSMH'da yaşanan düşüşlerin para arzında gerileme yaşanmasına sebep olduğunu ve krizde büyük oranda rol oynadığı ve bu büyük ekonomik krizle baş edebilmenin tek yolunun ise devletin doğrudan ekonomiye müdahale etmesi ile mümkün olacağı görüşündeydi.¹¹² Bu görüşler 1930'lu yıllardan itibaren itibar kazanmaya başlamış ve 1970'li yıllara kadar birçok ülkede uygulanarak refah dolu bir dönemin yaşanmasına vesile olmuştur.

1913 yılından krizin başladığı 1929 yılına kadar sanayi üretimini %75 arttıran ABD'de krizle birlikte 1933 yılında işgücünün dörtte biri işsizdi.¹¹³ Keynes'in öncülüğünü yaptığı devletin ekonomiye müdahalesinin gerekliliği kabul edildikten sonra ABD'de başkanı Hoover ekonomide bazı değişiklikler yapmış ve bu bağlamda kendi adıyla anılan bir moratoryum¹¹⁴ ilan etmiştir. Fakat bu moratoryum yeterli görülmemiş ve asıl müdahale 1933 yılında başkan Roosevelt'in "New Deal" planları ile gerçekleştirilmiştir. Bu planın ilk aşamasında özel sektörü cesaretlendirmek amacıyla

¹¹⁰ Tekeli - İlkin, *Dünya Buhranında Türkiye'nin*, s.14.

¹¹¹ Kazgan, *a.g.e.*, s. 204-205.

¹¹² John Maynard Keynes, *Genel Teori İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*, Çev: Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon yayınları, İstanbul 2010, s. 15-30.

¹¹³ Tekeli - İlkin, *Dünya Buhranında Türkiye'nin*, s.13.

¹¹⁴ Hoover Moratoryumu, 20 Haziran 1931 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Herbert Hoover tarafından yapılan ve yaklaşan uluslararası ekonomik krizi hafifletmeyi ve I. Dünya Savaşı'ndan kaynaklanan Alman ve Müttefikler arası savaş borcu ödemelerinde bir yıllık moratoryum başlatarak toparlanma için zaman sağlamayı uman bir kamu açıklamasıydı.

fıyatların yüksek tutulması hedeflemiştir. İkinci aşamada ise piyasalara müdahale edilerek satın alma gücü kazandırılmaya çalışılmıştır.¹¹⁵

Kriz sonrası Almanya’da da siyasal iktidar değişikliği gerçekleşerek Hitler yönetime gelmiştir. Hitler ve partisinin 1920’lerdeki başarısız siyasi performansına bakarak 1930’ların başlarında ciddi bir taban bularak yükselmesi 1929 Krizi’nin oluşturduğu etkilerden bağımsız düşünülemez. Nitekim Ülku Mecmuasında Rus yazar Aldanof’tan aktarılan bir yazıda gecen “...Hitler hapisanede otururken kendisinin ezilmiş fırkasına cihan buhranının ne büyük yardımcı olacağını tahmin etmemiş olsa gerektir” şeklindeki ifadeler bu görüşü tasdik etmektedir.¹¹⁶

Almanya krizden en çok etkilenen ve aynı zamanda depresyondan başarıyla çıkabilen ilk ülkelerden biri olmuştur. Büyük bayındırlık yatırımları ile birlikte işsizliğin azalmasını hedeflemiş ve bu konuda başarılı olarak 6 milyon olan sayının 2.6 milyona kadar gerilemesini sağlamıştır. Hitler devlet monopolleri oluşturmuş ve diğer monopoller ile birlikte iş birliği içerisine girmiştir. Uyguladığı planlarla canlandırdığı ekonomiyi silahlanma ile birlikte bir savaş ekonomisine çevirmeyi başarmıştır.¹¹⁷

İtalya ise kriz dönemine baskıcı ve faşist bir yönetimle yönetilmekteydi. İtalya da krizden çıkabilmek için devletin müdahalesini gerekli görmüş ve aynı zamanda ekonomik olarak diğer ülkelerden daha korporatist bir politika izlemiştir.

Kapitalist dünya krizle boğuşurken, I. Dünya Savaşı sonunda yaşadığı devrimle diğer ülkelerden ayrışarak sosyalist bir ekonomi inşa sürecinde olan SSCB, kriz başlamadan hazırlayıp 1929’da yürürlüğe konulan ilk beş yıllık plan ile “otarşık” bir model uygulayarak krizden en az etkilenen ülke olmuştur. Planın ikinci yılında bütün üretim tahminlerinin aşılması ve planın öngörülen süreden dokuz ay önce tamamlanması, sosyalist rejime büyük bir propaganda imkânı sunmuştur.¹¹⁸ Dolayısıyla krizden etkilenen ülkelerin bir kısmında söz konusu Sovyet etkisi, ekonomik tercihlerin ötesinde ideolojik tercihleri de yönlendirmeye başlamıştır. Kapitalizmin merkez ülkelerinden olan İngiltere’de bile iktidardaki İşçi Partisi hükümeti liberal ilkelerinden taviz vererek Keynes’in başkanlığında kurulan komisyon marifetiyle ihracat, ithalat ve gümrükler gibi iktisadi konularda devlet müdahalesini içeren politikalarla ekonomide

¹¹⁵ Nazif Kuyucuklu, *İktisadi Olaylar Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler, İstanbul: 1985, s. 250.

¹¹⁶ A. B., “Hitler ve Fırkası” (Rus Yazıcısı Aldanof’tan), *Ülku Halkevleri Mecmuası*, C.1, S.2, Mart 1933, s.164. (160-165)

¹¹⁷ Kuyucuklu, *a.g.e.*, s. 252.

¹¹⁸ Tekeli, İlkin, *Dünya Buhranında Türkiye’nin*, s.15.

kısmi bir başarı elde etmiştir.¹¹⁹ Türkiye ise 1933'te uygulamaya başladığı beş yıllık sanayi planlarıyla devletçilik tonu ağır basan bir ekonomik dönüşüm yaşamıştır. Türkiye'nin tercih ettiği ekonomik model Batılı ülkelerde uygulanan Keynesyen politikalardan çok daha devletçiydi ve burada bir Sovyet etkisinden bahsetmek mümkündür.

Long Depression olarak adlandırılan 1873 ekonomik krizi nasıl 1. Dünya Savaşı'nın çıkmasına zemin hazırladıysa, 1929 Ekonomik Krizinin sonuçları üzerinden de bu tür bir değerlendirme yapmak mümkündür. 1929 Krizi, ekonomik bir kriz olarak başlamış olsa da önemli siyasi sonuçlar da doğurmuştur. Nitekim bazı ülkeler sadece iktisadi politika değişiklikleriyle krizi atlattırken birçok ülkede ise salt iktisadi politika değişiklikleri yanında siyasi rejim değişiklikleri de yaşanmıştır. Daha uzun vadede ise bu dönemde ortaya çıkan nezhur siyasal sistemlerin krizden çıkmak için uyguladıkları politikalar aynı zamanda İkinci Dünya Savaşını başlatan en önemli sebepleri oluşturacaktır.¹²⁰ Görüldüğü üzere, 1929 krizi getirdiği ekonomik sonuçlar kadar, siyasi ve askeri sonuçlarla da döneme damgasını vurmuştur.

3. 1929 KRİZİ'NİN TÜRKİYE'DE ORTAYA ÇIKIŞI

Kapitalist sistemin ürettiği 1929 Krizi, Batı'yı örnek alarak kurulmuş ve onunla bütünleşme yolunda olan Türkiye'yi de önemli oranda etkilemiştir. Zira Türkiye siyasi ve ekonomik yönden sistemini tam olarak sağlamlaştıramadan bu krize yakalanmıştır. Bir tarafta Birinci Dünya Savaşı'nın ve Kurtuluş Savaşı'nın bıraktığı tahribat, diğer taraftan Lozan'da tam olarak çözülemeyip zamana yayılan gümrük sınırlamaları ve ödeme zamanı yaklaşan dış borçlar Türkiye'yi cumhuriyetin ilk yıllarında liberal politikalara doğru itmiştir. Fakat liberal politikalarla bu krizi aşmak mümkün görünmemekteydi. Zira liberal bir sistemin böyle bir krize karşı koyacak araçları sınırlıydı. Bundan dolayı da krizle başlayan sürecin devamında Türkiye'nin siyasi ve iktisadi hayatında büyük değişimler yaşanmıştır.¹²¹

Türkiye 1929 yılına girdiğinde ekonomisinin büyük bir kısmı tarıma dayalı olan ve sanayi sektörünün küçük işletmelerden oluştuğu bir ülkeydi. Hükümet, 1929 yılında iklimin çok iyi olması sebebi ile tarım ürünlerinin çeşitliliği ve kalitesi bakımından ekonomiye katkısının yüksek olacağı düşüncesiyle umut doluydu. Aynı zamanda krizin

¹¹⁹ Tekeli - İlkın, *Dünya Buhranında Türkiye'nin*, s.16.

¹²⁰ Tekeli - İlkın, *Dünya Buhranında Türkiye'nin*, s.2-3.

¹²¹ Tekeli - İlkın, *Dünya Buhranında Türkiye'nin*, s.1.

arifesinde ülkenin milli gelir değerlerinde bir yükseliş mevcuttu. Türkiye’de milli gelir 1928’de 4,1 milyar TL, 1929’da ise 5,1 milyar TL olarak gerçekleşmiştir.¹²² Tarım sektörünün milli gelir içerisindeki yeri ise 1928 yılında %40,5, 1929 yılında %45.8 oranındadır.

1929 Krizinin etkilerini Türkiye ekonomisine taşıyan en önemli etken, tarım ürünlerinin fiyatlarında görülen keskin düşüştür. 1928-1929 fiyatlarıyla karşılaştırıldığında 1932-1933 dönemi buğday ve diğer tahılların fiyatları %60 kadar düşmüştür. Hatta bu düşüş İkinci Dünya Savaşı’nın başlangıcına kadar aynı düzeyde kalmıştır.¹²³ Nitekim 1931 yılında düzenlenen Birinci Ziraat Kongresi’nde, ekonomik krizin tarımdaki çoğu sektörü etkilediği ilgili raporlarda görülmektedir.¹²⁴ Türkiye’de henüz gelişmiş bir sanayi bulunmamasına rağmen birçoğu tarımla da bağlantılı mevcut sanayi sektörlerinde de ekonomik krizin etkileri 1930 Sanayi Kongresi rapor ve zabıtlarına yansımıştır.¹²⁵

Tarım ürünlerindeki fiyat düşüşü iç piyasaya etkilerinin yanında ülkenin ticaret dengelerini de bozmuştur. Mesela, 1928 yılında kilosu 30 kuruşa satılan bir ürün 1931 yılında 10 kuruşa zor alıcı bulmaktaydı. Yine önemli ihraç ürünlerinden fındık, pamuk, tütün fiyatlarında da %50’ye yakın bir düşüş yaşandı. 1923 yılından beri gerçekleştirilmek istenen tarımda makineleşme çabaları da bu sebeplerden dolayı sekteye uğramıştır. Tarım ürünlerindeki bu düşüş mamul malların fiyatlarında görülen düşüşten daha yüksek olduğu için, 1928-1929 dilimi ile kıyaslandığında 1932-1933 diliminde Türkiye’nin dış ticaret hadleri %25 azalırken, tarım sektörünün iç ticaret hadleri %31 azalmıştır.¹²⁶

Kriz toplum üzerinde etkilerini kısa sürede göstermeye başlamıştır. Köyler giderek fakirleşmiş, yaşanamayacak hale gelmişti. Büyük Buhranla beraber mahsul ve özellikle de buğday fiyatlarında yaşanan düşüş ciddi bir daralma ve panik yaratmıştı. Zira satılan mahsul yenisini ekmek için ihtiyaç duyulacak tohum parasını bile karşılayamaz durumdaydı. Diğer taraftan ise vergi, banka ve piyasa borçları köylüyü iyice perişan etmekteydi.¹²⁷

¹²² Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Dönemi’nin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 137.

¹²³ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme*, s.173.

¹²⁴ *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931.

¹²⁵ *1930 Sanayi Kongresi: Raporlar-Kararlar-Zabıtlar*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1930.

¹²⁶ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme*, s.173.

¹²⁷ Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk’le Üç Ay ve 1930’Dan Sonra Türkiye*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, Ankara 1981, s.21.

Tarım ürünlerinde yaşanan bu ani düşüş Türkiye'nin deflasyonist bir sürece girmesine sebep olmuştur. Ekonomisi ve işgücü oranı bakımından tarıma bağlı bir ülkenin krizden etkilenen en büyük kesimi doğal olarak çiftçiler olacaktı. Ellerindeki tarım ürünlerinin her gün giderek değersizleşmesi sebebiyle çiftçiler tarla ve hayvanlarını satarak iş imkânı nispeten daha fazla olan büyük şehirlere göç etmeye başladılar. Buna bağlı olarak tarım arazileri de sürekli değer kaybetmeye başlamaktaydı. Krizin tarım sektöründe sebep olduğu bir diğer sorun ise çiftçilerin Ziraat Bankası aracılığıyla kullanmış oldukları kredileri ödeyememeleriydi. Kredisini ödeyemeyen çiftçiler parayı tefecilerden temin etmek zorunda kalmıştı.

Lozan anlaşmasına göre Osmanlı'dan kalan ve Türkiye'nin payına düşen borçların ödenmesine 1929 yılında başlanacaktı¹²⁸. Ekonomik krizin başlaması ile borçların vadesinin aynı yıla denk gelmesi, Türkiye'nin krizle baş edebilme imkânını azaltan ve zorlaştıran bir durumdu. 15 milyona varan ilk taksit ödemesi hükümeti para ve de kambiyo krizine sürükleyen bir olay olarak karşımıza çıkacaktır.

Lozan'dan sonra imzalan Ticaret anlaşması da 5 yıl boyunca hükümetin ticari faaliyetlerini zorlaştıran bazı hükümler içeriyordu. Maddeler gümrük vergilerini arttırmayı ve sanayi faaliyetlerini rekabet ortamından korumaya yönelik bir politika izlemeyi engellemektedir.¹²⁹ 1929 yılı içerisinde daha korumacı yeni gümrük tarifesi uygulanmaya başlandı. Lozan'ın %12.7'lik tarifesine göre koruma oranı %45.7'di. Gümrük vergilerinin arttırılmasının olumlu bir sonucu olarak ülkeye yatırım imkânı doğmuştu. Türkiye Ford Motor Kumpanyası ile bir anlaşma imzalamıştı. Bu anlaşma neticesinde İstanbul'da içerisinde uçak malzemesi, otomobil, traktör, kamyon üretecek bir fabrika kurulacaktı.¹³⁰ Fakat 1929 krizi sebebiyle bu plan da askıda kalmıştır.

Krizin Türkiye'deki kamuoyuna ilk yansıması İngiliz para birimi karşısında Türk Lirasının hızla değer kaybetmeye başlaması olmuştur. Türkiye 1920'li yıllardan itibaren serbest kur rejimi ile sterline bağlıydı. Para piyasalarını kontrol edecek bir merkez bankası olmaması sebebiyle devletin senyoraj¹³¹ hakkını kullanmasını engellemektedir.¹³² Hükümet Türk Lirasındaki değer kaybının o yıl yaşanmış olan ithalat patlaması sebebi ile olduğunu düşünmekteydi. İktidarın bu tespitlerine karşın

¹²⁸ Boratav, *a.g.e.*, s. 43-44.

¹²⁹ Boratav, *a.g.e.*, s. 44-45.

¹³⁰ Tekeli, İlkin, *a.g.e.*, s. 82.

¹³¹ Senyoraj veya sinyoraj, paranın üretim maliyeti ile üzerinde yazılı değer arasındaki farktır. Orta Çağ'da Avrupa'da hüküm süren derebeyler (*Senyörler*) bu hakkı ellerinde tutup, kendi çıkarları için kullandıkları için, bu terime *Senyoraj* denmiştir.

¹³² Kazgan, *a.g.e.*, s. 45.

toplumun gündemi oldukça farklıydı ve toplumda ekonomik sebeplerle başlayan bu memnuniyetsizlik zaman geçtikçe iktidarı hedef alan siyasi bir öfkeye dönüşecektir.

4. TÜRKİYE’DE EKONOMİK KRİZE YÖNELİK ALINAN ÖNLEMLER

Krize karşı alınan ilk önlemlerden biri Türk lirasının korunmasına yönelik çalışmalardır. 27 Mayıs 1929 tarihinde Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu, 20 Şubat 1930’da ise “Türk Parasının Korunması Hakkında Kanun” yürürlüğe alınmıştır. 12 Aralık 1929 tarihinde mecliste kanun görüşmeleri sırasında başbakan İsmet İnönü’nün Türk lirasının değer kaybı ve alınacak yeni ekonomik tedbirler ile ilgili bir konuşma yapmıştır. Başbakan İsmet İnönü’nün TBMM’de yaptığı konuşması şöyledir:

“Milli paranın kıymetini muhafaza etmeyi hükümet esas bir vazife addetmektedir. Bu uğurda her vasıtaya müracaat etmek hayati bir ehemmiyeti haizdir. Geçen sene bu günlerdeki ithalat bu seneden eksik değildir. Geçen senenin son sekiz aylık ithalatı bu seneden eksik değildir. İstatistiklerle sabittir ki bu seneki ihracatımız geçen seneki ihracatımızdan eksik değildi. Bu halde tekrar milli para üzerindeki tazyikin sebebini başka türlü anlar mıyım? Elbette bunun meşru olmayan sebepleri vardır. Bu sebeplerle mücadele etmek için hükümet sizden salahiyyet istiyor.”¹³³

Alınan tedbirler kapsamında Türk parasında yaşanan dengesizlikleri ve dalgalanmaları kontrol altına almak üzere, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti’nin kurulmasına karar verilmiştir. Parasını istikrarını sağlamak içinse bankalar arası konsorsiyum kurulmuştur. Alınması kararlaştırılan diğer tedbirlere baktığımızda ise bir sanayi kongresinin toplanmasının zarureti ve bu tarihten itibaren dengeli bir bütçe politikasını izlemesi gerektiği kararlaştırılmıştır.¹³⁴

Merkez Bankası olmadığı için bu kanunlar ile döviz alım satımının kontrol edilmesi ve dengede tutulması amaçlanmıştır. Merkez Bankası kuruluna kadar bu görevi temsilen yerine getirmesi için Bankalar Konsorsiyumu adı altında bir teşekkül oluşturulmuştur. İlaveten 1931 yılında sterlinin devalüe edilmesiyle birlikte Türk lirasının yeniden değer kazanmaya başladığını görmekteyiz. Ancak para arzının kontrol altına alınabilmesi için bir Merkez Bankası’na olan ihtiyaç devam etmekteydi.¹³⁵

Merkez Bankası kurulması için yapılan çalışmalar sonucu İş Bankası’nın Merkez Bankasına çevrilmesi yönünde bazı fikirler öne sürülmüştür. Ancak hükümet,

¹³³ Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, A.Ü.S.B.F. Yayınları, Ankara 1988, s. 44.

¹³⁴ Tekeli - İlkın, *a.g.e.*, s. 93.

¹³⁵ Kazgan, *a.g.e.*, s. 59-60.

Merkez Bankasının müstakil bir konumda olması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca para basma yetkisi Osmanlı Bankasının elinde olduğu için bu yetkiyi başka bir ticari bankaya vermeyeceği düşünülmüştür¹³⁶. Merkez Bankasının kurulmasına yönelik kanun tasarısı 11 Haziran 1930'da meclisten geçmiştir. Sermayesinin sağlanması için kibrit tekeli The American Turkish Investment Corporation'a verilerek yaklaşık 10 milyon dolar civarında bir borç alınmıştır¹³⁷. Hazırlıkların tamamlanması ile Merkez Bankasının kuruluşu 3 Ekim 1931 yılında gerçekleştirilmiştir.

Krize karşı alınan bir diğer önlem ise bazı malların ithalatına karşı yasaklama ve kota uygulamasına gidilmesi olmuştur. Alkollü içecekler, parfüm, deri eşyalar gibi lüks tüketim mallarına tamamen yasak gelirken, tıp malzemeleri gibi zorunlu ihtiyaçlarda herhangi bir kısıtlama olmamıştır.¹³⁸ Buğday fiyatlarında yaşanan düşüş ise "Hükümetçe Ziraat Bankası'na Mübayaa Ettirilecek Buğday Hakkında Kanun" ile birlikte Ziraat Bankasına buğday alım ve satımı yetkisi verilerek durdurulmaya çalışılmıştır.¹³⁹

Kriz bütçe gelirlerinde de önemli bir azalmaya sebep olmuş, giderlerde ise sanayileşme arifesinde bir dönemde olması sebebiyle bir daralma söz konusu olamamıştır. Bu nedenle ciddi bir bütçe açığı meydana gelmiştir. Bütçe açığı ise vergilerle kapatılmaya çalışılmıştır. Dönemin önemli vergi düzenlemeleri şu şekildedir:¹⁴⁰

Arazi Vergisi: Çiftçiden önceleri %2 olarak hâsılattan alınan vergi iken 1929 sonrası %4 olarak kıymet olarak alınmaya başlamıştır.

Hayvanlar Vergisi: Hayvan başına alınan vergilerde %20 indirim söz konusu olmuştur.

Bina Vergisi: Tarımla uğraşan ve tarımda kullanılan binalar vergi dışı bırakılarak bazı muafiyetler genişletilmiştir.

Kazanç Vergisi: Bu vergi kamuoyunda çok fazla tepki toplamıştır. Ticaret ve sanat faaliyetlerinden doğan kazançlar, menkul kıymet kazançları ve tüm maaş gelirleri vergilendirilmiştir.

¹³⁶ İlhan Tekeli - Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s.182-185.

¹³⁷ Tekeli - İlkin, *Dünya Buhranında Türkiye'nin* s. 139-140.

¹³⁸ Tezel, a.g.e, s. 205-206.

¹³⁹ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, s. 186.

¹⁴⁰ İlhan Tekeli - Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, ODTÜ Yayınevi, Ankara 1982, s.264-265.

Maadin Rüsümü: 1933 yılında borasit, zımpara taşı ve maden kömüründe, 1932 yılındakinin örneğin, 2 misli ihraç yapanlar %1, 1.75 misli ihraç yapanlar % 2, 1.5 misli ihraç yapanlar % 3 resim ödemesi kararlaştırılmıştır.

Buhran Vergisi: Tarım işçileri vergi dışı bırakılarak memur, sanayi ve hizmet sektöründe çalışan işçilerin kazançlarından elde edilen vergilerdir.

Muvazene Vergisi: Bu vergi çalışanların maaş ve ücret gelirlerinden kazanç ve buhran vergileri düşülüp geri kalan tutardan %10 olarak alınmıştır.

Muamele Vergisi: 1927 yılından itibaren uygulanan bu vergi ihracatta uygulanmayacak ve sanayi kesimi içinde büyük kolaylıklar sağlanarak devam etmiştir.

İç Tüketim Vergisi: Şeker, glikoz, ham petrol ve türevleri ürünlerden alınan vergidir.

Buğday Koruma Vergisi: İthal edilen buğday ve çavdar unlarından çuval başına kalitesine göre artan oranda alınan vergidir. Köylü bu vergiden muaf tutulmuştur.

Yol Vergisi: Amacı demiryolları ve karayollarını finanse etmektir. Özellikle köylüler bu vergileri ödeyememiş, bu sebeple insanlar şantiyede çalışmak zorunda bırakılmıştır. 1934 yılına kadar 700 bin köylünün şantiyelerde işçi olarak bedelsiz çalıştırıldığı söylenmektedir.¹⁴¹

Türkiye sanayileşme açısından Avrupa'dan oldukça geriydi. Ham madde ihraç eden ve mamul madde ithal eden bir ülke olarak, sanayileşmiş ülkelerde yaşanan bu krizden güçlü bir şekilde etkilenmişti. Sanayileşmeyi arttırmak için ithal ikameci politika izlenmiştir. Özel sektör lehine ciddi adımlar atılmıştır. Mesela 1927'de çıkarılmış Teşvik-i Sanayi Kanunu ile sanayilerin ithal edecekleri makinelerden gümrük vergisi alınmaması kararı kaldırılmıştır.¹⁴²

1932 yılında devlete fabrikalar kurma, işletme, denetleme gibi geniş yetkilerin verildiği Devlet Sanayi Ofisi Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanun sonrası İş Bankası bir kâğıt fabrikası kurmak istemişti. Fakat dönemin iktisatçı vekillerinden Mustafa Şeref Özkan bu karara karşı çıkarak engellemiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal duruma müdahale ederek Mustafa Şeref Bey'in istifa etmesini sağlamıştır.¹⁴³

¹⁴¹ Parasız, a.g.e., s. 257.

¹⁴² Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, s. 188.

¹⁴³ Tezel, a.g.e., s. 206-208.

Türkiye yabancı sermayeden faydalanarak fabrika kurabileceğini ve sanayisini geliştirebileceğini düşünmüştür. Bu sebeple dönemin Maliye Bakanı olan Şükrü Saraçoğlu Amerika'ya gitmiştir. Fakat Amerika krizin en yoğun yaşandığı yerlerden birisi olduğu için yatırımcılardan olumlu dönüş alamamıştır.

Mustafa Kemal Paşa, hükümetin yabancı sermayeden destek alamayacağını anlayınca, sanayileşmenin hızlanabilmesi için en etkili çözüm yolunun devletçi politikalarından geçtiğini düşünmüştür. Krizin yaşandığı diğer batılı ülkelerde olduğu gibi liberal ekonomi politikaları terk edilerek Keynes'in görüşü doğrultusunda devletin ekonomiye doğrudan müdahale ettiği Devletçilik ilkesi benimsenmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda 1931 yılında CHF kurultayında parti programına Devletçilik ilkesi resmen eklenmiş oldu.¹⁴⁴

4.1.TÜRKİYE'DE DEVLETÇİLİĞE GEÇİŞ

Devletçilik nedir? sorusuna verilecek en kısa cevap olarak, devlet işletmeciliği başta olmak üzere müdahaleci bir ekonomi politikasıdır diyebiliriz. Aslında devletçilik yeni bir iktisadi düşünce tarzı değildir. Adam Smith kapitalist sistemde devletin ekonomiye müdahale etmesini doğru bulmuyordu ve görünmez bir elin ekonomideki düzeni sağlayacağını savunuyordu. Devletin ekonomiye müdahale etmesi gerektiği düşüncesi ilk olarak Merkantilist dönemde 16. ve 17. yüzyılda görülmektedir. Kapitalist teoriye tepki olarak ortaya çıkan Sosyalist teoride laissez-faire (bırakınız yapsınlar) düşüncesinin yerine devlet müdahalesi kavramını ön plana çıkarmaktaydı.¹⁴⁵ 1929 krizinin sebeplerini klasik düşüncenin eksikliğine dayandıran John Maynard Keynes de bu görüşlere katılarak devletin ekonomiye doğrudan müdahale etmesi gerektiğini söylemiş ve bu politikayı geliştirmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası sermaye birikimi ve sanayileşme konusunda başarı sağlamış ülkelerde uygulanacak devletçi kalkınma modeli ile Mustafa Kemal hükümetinin uygulayacağı devletçilik uygulamalarının birbirinden farklı olduğunu belirtmek gerekir. Türkiye savaş sonrası dönemde adeta bir tarım ülkesidir ve sanayisini sıfırdan inşa etme zorunda kalacaktır. Yani sanayileşmesini tamamlamış ülkeler devlet müdahalesini politik olarak tercih edecekken, sanayisini tamamlayamamış Türkiye'de ise devletçilik politikaları izlenecektir. Bu ayrıma dikkat ederek dönemi analiz etmek daha doğru olacaktır.

¹⁴⁴ Tezel, a.g.e., s. 237-239.

¹⁴⁵ Gülten Kazgan, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Remzi Kitabevi, 5.Baskı, İstanbul 1991, s. 30.

İzmir İktisat Kongresiyle çerçevesi çizilen ve daha çok özel sektörü öne çıkaran 1920'lerin sanayi politikaları, istenilen başarıyı gösterememiş, 1930'lara gelindiğinde ise en temel sınai tüketim mallarının bile üretilmemesinden dolayı ithal edildiği bir ekonomik tablo ile sonuçlanmıştı. Dolayısıyla Türkiye'nin ilk on yılının sonunda karşılaşılan ekonomik tabloda ekonominin en temel sektörlerinde üretim ve gelirlerin düştüğü görülmüştür. Çoğu tarım ürünü olmak üzere Türkiye'nin ihracat rakamları hızla azalmıştır. Bu azalmada Türkiye'nin ihracat yaptığı ülkeleri yoğun şekilde tesir eden 1929 krizi önemli bir etkidir. Dolayısıyla ihracattaki düşüş, ödenmesine yeni başlanan Osmanlı borç taksitleri için de gerekli olan döviz teminini güçleştirmiştir. Aynı zamanda ithalata dayalı hammadde ve araç-gereç alımında yaşanan güçlükler de yeni yatırımları zorlaştırmış ve dolayısıyla işsizlik artmış, ülke ekonomisi durgunluğa girmiştir. Özel sektörün yetersizliği, yabancı yatırımlar hususunda ise hem dünya genelinde yaşanan krizin etkisi hem de Cumhuriyet yönetiminin yabancı sermayeye tam olarak güvenmemesi gibi sebeplerle devlet ekonomide giderek ağırlığını arttırmaya başlamıştır. Bu amaçla endüstriyel tarım ürünleri de dâhil olmak üzere dış satımı düşen ürünlerin yerli sanayi tesislerinde işlenmesi ve bunun için de devletin doğrudan sanayi işletmeleri kurması gerekmiştir.¹⁴⁶

Türkiye'de devletçilik, ilk olarak Birinci Dünya Savaşı sonrası gündeme gelmiştir. İktidarda olan İttihat ve Terakki, devletin ekonomiye müdahale etmesi gerektiğini savunmuştur ve bu yönde çalışmalar yapmıştır¹⁴⁷. 1929 Ekonomik Krizi sonrası ilk yıllar devletçilik politikalarının açıktan konuşulmaya ve planlanmaya başlandığı bir geçiş ve hazırlık dönemi olarak nitelendirebiliriz. Türkiye'de devletçiliğin temel uygulama alanı ekonomi olduğu için devletçiliğin ekonomik alanda değerlendirilmesi karma ekonomi şeklinde gerçekleştirilmiştir ve bu iki kavram birbirinin yerine kullanılmıştır.

Devletçilik uygulamalarında önemli bir sorumluluk ve görev üstlenmiş olan Celal Bayar devletçilikten beklentilerini şu şekilde ifade etmiştir: *“Almanya'da... Büyük Frederik örnek fabrikalar yapmak ve bunları ilk fırsatta müstahsillere mal etmek yolunu tutmuştu. Yaptıklarını satar, yeniden fabrikalar kurarak onu da şahıslara devrederdi.*

¹⁴⁶ Kepenek - Yentürk, *a.g.e.*, s.61-62.

¹⁴⁷ Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi (Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik)*, Homer Kitabevi, İstanbul 2003, s. 2.

Bu sistemin bizde de tatbiki verimli bir netice verir. Bizim devletçiliğimiz ferdin teşebbüsünü destekleyen bir devletçiliktir.”¹⁴⁸

Bernard Lewis ise Türkiye’de devletçilikle ilgili olarak: “*Özel teşebbüsün ya şüpheli görüldüğü ya da yetersiz olduğu ülkede devletçilik, bu suretle, milli gelişme ve güvenlik adına, endüstri faaliyetinin bir öncüsü ve yöneticisi olarak devletin müdahalesi anlamına geliyordu.*¹⁴⁹” demektedir. Atatürk ise devletçilik hakkında şunları söylemiştir: “*Türkiye’nin tatbik ettiği Devletçilik sistemi, Türkiye’nin ihtiyaçlarından doğmuş, Türkiye’ye has bir sistemdir. Devletçiliğin bizce manası şudur: Fertlerin hususi teşebbüslerini ve faaliyetlerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak, memleket iktisadiyatını Devletin eline almak. Bu yol, görüldüğü gibi, liberalizmden başka bir sistemdir.*”¹⁵⁰ Devletçilik ilkesi 10 Mayıs 1931’de Cumhuriyet Halk Fırkası programına daha sonra 5 Şubat 1937’de Anayasa’nın 2. maddesine konulmuştur.

Türkiye’de 1930’lu yıllardan itibaren uygulanacak devletçiliğin özelliklerine değinecek olursak, en belirgin özelliği olarak ülkenin ekonomik kalkınmasını sağlamak için mümkün olduğu kadar kısa bir süre içerisinde devletin özel teşebbüsün yerine geçip sanayi tesisleri kurup, işletmesi diyebiliriz. Bunu yaparken tekelleşme gerektiren alanlar hariç, özel teşebbüsün çalışması engellenmemiştir. Kamu sektörü ve özel sektör bir arada yaşamak, faaliyet göstermek mecburiyetinde kalmıştır. Burada bir noktaya dikkat etmemiz gerekir. Türkiye’de uygulanacak devletçilik politikaları en başından itibaren tarım ihmal edilerek planlanmıştır. Bu ihmalin sonucu olarak özellikle ülkenin kıyı bölgelerinde tarımla uğraşan çiftçilerin tepkisini çekecek bu öfke fark edilemediği için giderek artacaktır.

4.1.1. Devletçiliğe Geçişin Nedenleri

Türkiye’de devletçiliğe geçişin ekonomik, siyasal ve kaçınılmaz olarak konjonktürel sebepleri bulunmaktadır. Öncelikle Türk tarihinde genel olarak halkın birçok konuda devletin elini taşın altına koyması gerektiği düşüncesinin hâkim olduğunu görüyoruz. Devletin özel sektöre dayalı liberal sistem politikaları beklenen ekonomik gelişmeyi sağlayamamış, istenen sermaye birikmemiştir. Sermaye birikimi konusunda istenilen sonuçların oluşmamasında, daha önce belirtilen Lozan kaynaklı

¹⁴⁸ Boratav, a.g.e., s. 210.

¹⁴⁹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 210.

¹⁵⁰ İnan, a.g.e., s. 18.

sbeplerin yanında ülke genelinde özel teşebbüsün yatırım yapabilmesi için gerekli olan ulaşımdan enerji sektörüne kadar ciddi alt-yapı problemleri bulunduğunu da belirtmek gerekir. Bu tür kapsamlı yatırımları ise devlet eliyle yapmak mümkündü. Bütün bu eksiklikleri daha görünür yapan etken ise şüphesiz 1929 krizinin etkileridir.

1929 krizi sonrası ABD, İtalya, Fransa, Almanya ve SSCB’de devletin ekonomiye farklı biçimlerde de olsa müdahale politikalarının uygulanmasından sonra başarılı sonuçlar elde edilmesi, devletçilik ile birlikte emperyalizme karşı daha iyi savunma politikası izlenebileceği düşüncesinin Türkiye’de devletçilik politikalarına geçişi kolaylaştırdığı söylenebilir. 1929 krizi ile liberal sistemlerde yaşanan itibar kaybı Türkiye’de siyasi ve entelektüel kadroları yeni arayışlara itmiştir. Bu amaçla 1930’lu yıllarda konuyla ilgili konferanslar düzenlenmiş ve devletin siyasi ve sosyo-ekonomik hayatta ağırlığının artmasına yönelik fikirler öne çıkmıştır. Bu fikirleri savunanları referans olarak Almanya ve İtalya gibi devletleri göstermişler, gerekçe olarak da kriz içindeki liberalizmin Türkiye’nin ihtiyaçlarına cevap veremeyeceğini ileri sürmüşlerdir.¹⁵¹

Ayrıca daha çok ekonomi temelli sorunların 1925 yılında tecrübe edilen TCF gibi kontrolsüz muhalefet hareketlerine yol açması gibi siyasi sonuçlardan duyulan endişe de devletçiliğe geçişte bir başka etken olarak değerlendirilebilir.

4.1.2. Kadro Dergisi ve Kadro Hareketi

Kadro Dergisi 1932-1934 yılları arası öncülüğünü Şevket Süreyya Aydemir, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Vedat Nedim Tör’ün yaptığı bir kısım aydın tarafından çıkarılmıştır. Dergi, yeni kurulan devletçilik rejimini, hükümetin ekonomiye müdahalesini ve otoriter yapısını onaylayan bir çizgi ile 36 sayıya kadar yayınlanabilmiş ve literatüre “kadro hareketi” olarak girmiştir.

1930 yılından sonra tek parti iktidarının ekonomi politikalarında önemli değişimleri gözlemlemek mümkündür. Artan otoriter tutumuyla devletin, sanayi sektörü öncülüğünde ekonomideki hâkimiyeti artmıştır. Bu yeni laik-ekonomi modelinin piarını yapmak amacıyla sosyo-politik bir akım olan Kadro Dergisi tesis edilmiştir. Kadrocuların sosyo-politik felsefesi özgünlükten uzak, daha çok dış mahreçli ve dönemin popüler akımları olan Marksizm, milliyetçilik ve korporatizmin yüzeysel derlenmiş bir karmasıydı. Kadrocuların aydın bir grubun topluma önderlik edeceği

¹⁵¹ Hamit Emrah Beriş, *Tek Parti Döneminde Devletçilik / Türkiye’de Otoritarizmin Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, Liberte Yayınları, Ankara 2009, s.56-57.

şeklindeki düşünceleri, seçkin bir karakter taşımasının yanında, bu yaklaşımın tek partinin toplum üzerindeki kontrolünü zayıflatacağını düşünen Recep Peker gibi parti ideologlarıyla mesafeli kalmalarına neden olmuştur.¹⁵²

Derginin ilk sayısından itibaren çıkan yazılar incelendiğinde, Kadro hareketinin 1930'lu yılların şartlarında ekonomik konular başta olmak üzere Türkiye için bir misyon üstlendiği görülmektedir. Nitekim 1929 krizinin etkileriyle ekonomi politikalarında önemli bir dönüşümün başladığı 1932 yılında çıkan derginin ilk sayısında yer alan “kadro” başlıklı yazıda, söz konusu misyonla ilgili işaretlere tesadüf edebilmekteyiz. Bahsi geçen yazıda; Türkiye'nin önce bir ihtilal safhasından geçtiği, fakat bunun bitmediği ve nihai hedef olan inkılabın devam ettiği vurgulanmaktadır. İnkılabın bitarafılığı kaldırmayacağı, herkesin bu nizamı intibak etmesi gerektiği, inkılabı yürüten azlık da olsa şuurlu bir avangardın yani ilerici bir kadronun inkılabın iradesini temsil ettiği dile getirilmekteydi. Yine aynı yazıda Türk inkılabının ihtiyaç duyulacak bütün nazari ve fikri unsurlara sahip olduğu, fakat bu unsurların henüz bir ideolojik temele oturtulmadığı belirtilmek suretiyle¹⁵³ ilerleyen süreçte Türkiye'de keskinleşecek olan siyasal sistemin ideolojik tonu hakkında fikir vermekteydi.

Nitekim derginin önemli yazarlarından Şevket Süreyya; Ziya Gökalp'ın Türkçülüğün Esasları eserine atıfla yazarın “iktisadi Türkçülük” görüşünden hareketle Türklerin hürriyet ve istiklallerine düşkünlüklerinden dolayı iştirakçi/sosyalist olamayacakları, eşitlikçi olmalarından dolayı fertçi/liberal de olamayacaklarını içeren fikirlerini nakletmiştir. Mülkiyet konusunda ise Gökalp'ın ferdi mülkiyetin toplumsal dayanışmaya hizmet etmek şartıyla meşru sayılacağı ve ayrıca ferdi mülkiyetin yanında toplumsal mülkiyetin gerekliliği düşüncesini dile getirmektedir. Burada Ziya Gökalp üzerinden temellendirilen bir devletçilik tartışmasının yapılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ziya Gökalp'ın devletçilikle benzeşen düşüncelerinin, fikirlerini neşrettiği Osmanlı dönemi şartlarının ürünü olduğu ve Fransız solidarist düşüncesinin etkisinde vücut bulduğu belirten Şevket Süreyya, Gökalp'ın de bu durumun farkında olarak, Türk iktisatçılarına milli iktisat için bilimsel temelli bir program hazırlama görevi verdiğini söylemektedir.¹⁵⁴ Gökalp'ın söylemlerine eklektik yaklaşan kadrocular, 1930'ların devletçi ekonomisinin teorisyenleri olarak kendilerine oluşturdukları misyonu Gökalp üzerinden meşrulaştırmaya çalışmışlardır.

¹⁵² Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.156-157.

¹⁵³ *Kadro*, No:1, II.Kanun 1932, s.3.

¹⁵⁴ Şevket Süreyya, “Ziya Gökalp”, *Kadro*, S. 2, Şubat 1932, s.38-39.

Kadrocuları ve özellikle de ekibin önemli bir yazarı olan Şevket Süreyya Aydemir'i anlayabilmek için Türkiye Komünist Partisi (TKP)'nin politikalarını iyi okuyabilmek gerekmektedir. Çünkü TKP, Aydemir ve Kadrocuları kuruluş yıllarında açık bir şekilde etkilemiştir. Aydemir'in komünist düşünceden devletçi düşünceye dönüşü ise Afyon cezaevi yıllarında idam cezası alması konuşulurken söylediği şu sözlerinden anlamaktayız: *“Araştırmalarım ve düşüncelerim beni cezaevi duvarları arasında daha iyi değerlendirebildiğim çeşitli şartların ve gerçeklerin aydınlığı altında komünist bir nizamdan ve komünist usullerden Devletçi bir iktisat nizamına götürmüştü, bir ihtilal bağlılığından ayırmıştı. Ama o kadar kolay olmadı. Evet, Türkiye’de başka bir devlet kurulmalıydı. Belki gene halka rağmen ama halk için bir devlet. Belki güdümlü bir demokrasi. Artık devlet imam ve millet cemaat olmalıydı. Bu imamın da cemaate vereceği herhalde bir şeyler vardı.”*¹⁵⁵

Komünist düşünceden devletçilik düşüncesine geçiş yıllarında Aydemir Kadro dergisini çıkarma amacını Türk Ocağı’nda “İnkılap ve Kadro” konulu konuşmasında şöyle anlatmaktadır: *“Öyle görünüyor ki biz Türkiye’de bir inkılap gerçeği ile karşı karşıyayız ama, bir inkılap nazariyesi ve felsefesi ile karşı karşıya Kadro Hareketi ve Kadrocular değiliz. Mademki bir inkılâp vardır, o halde bu inkılâbın bir izahı olmalıdır... Nitekim bir aydın kadro, hem de Mustafa Kemal’in hayatında ve onun gözleri önünde, gene de Türk inkılâbının ideolojisini kendi açısından derlemek, aydınlatmak ve terkip etmek çabasına girmiştir. Bu hareket, Kadro hareketidir.”*¹⁵⁶

Şartlar bu şekilde olgunlaştıktan sonra Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Mustafa Kemal’e *“Milli Mücadelenin ruhunu izah edebilmek için bir dergi çıkarmak istiyorum,”* diyerek dergi açma iznini almıştır. Böylece, Aydemir ve arkadaşları Kadro dergisinde ilk yazılarını yayınlamaya başlamışlardır. Dergide neşredilen 360’a yakın makalenin 150’sinin ekonomiyle ilgili olması, dönemin şartlarında derginin misyonu hakkında fikir vericidir.

Devletçiliği iktisadi kalkınma dışında toplumsal ve iktisadi bir örgütlenme biçimi olarak gören Kadrocular, devletçilik ile halkçılığı birbirinden ayırmaz. Kemalist halkçılığın dayanışmacılık fikrini otoriter tek parti rejimini meşrulaştırmak için kullanırlar. Aslında kadrocuların devletçiliği izah edebilmek daha meşru hale getirebilmek için bir araya getirilen suni bir oluşum olduğu iddia edilir. Halide Edip

¹⁵⁵ Temuçin Faik Ertan, *Kadroculuk ve Kadro Hareketi*, Ankara 1994, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 36.

¹⁵⁶ Tevfik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi*, İmge Kitabevi, Ankara 1999, s.308.

Adıvar bu konu hakkında kadrocuların, Ziya Gökalp'in "fert yok toplum var, hak yok ödev var" görüşünü ideoloji olarak benimsediklerini söylemektedir.¹⁵⁷

Türkiye’de ağırlığı artan devletçiliği izah için kadrocuların oluşturdukları kuram aslında Marksizmden devşirilmiş bazı fikirlerle, totaliter devlet kavramının yüzeysel olarak harmanlanmasından ibaretti. Marksist toplumsal sınıf kavramından hareket ederek, nihayetinde bütün toplumsal sınıfları korporatif bir devlet yapısında birleştirme çabası kadrocuların bir tenakuz içinde olduklarını göstermekteydi.¹⁵⁸

Vedat Nedim dergide çıkan bir yazısında, Türk inkılabının heyecan ve mihverinin artık iktisadi alana yöneltilmesi gerektiğini, millet iktisadının teşkil edilmemesi halinde Türkiye’nin emperyalizmin kucağına düşeceğini belirtmekteydi. Bunu başarmak için ise askeri alanda büyük bir zafer getiren Dumlupınar havasının iktisadi alanda da estirilmesinin lüzumuna dikkat çekmekteydi. Vedat Nedim yazını devamında, Türk inkılabının özgünlüğünün iktisadi hayatta da vücut bulacağını, zira taklit edilecek bir örneğin de dünyada bulunmadığını söylemektedir. Bu minvalde hâlihazırda dünyada iktisadi sistemin üç kulvara ayrıldığını belirtmektedir. Bunlar: 1- Rusya’nın çabaladığı gibi kapitalist iktisadi sistem yerine komünist iktisadi sistem kurmak, 2-Cemiyet-i Akvam’ın uğraştığı gibi kapitalist iktisadi sistemi kurtarmaya çalışmak, 3-Türkiye’nin hedefi olan müstemleke iktisadiyatı yerine müstakil millet iktisadiyatı yaratmak. Millet iktisadiyatının gerçekleşmesi için ise planlı ve programlı bir iktisadi hayatın gerekliliği özellikle vurgulanmaktaydı.¹⁵⁹ Yazının kısa bir süre sonra uygulamaya girecek olan sanayi planına motivasyon amacı taşıdığı ve devletçi ekonomiye zemin oluşturmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bütün özgünlük iddialarına rağmen planlı ekonominin 1929 yılından itibaren Rusya’da uygulandığını da belirtmek gerekir.

Aynı dönemde basın üzerinde ciddi bir baskı ve sansür olmasına rağmen kadrocular hükümetle birlikte hareket ettiği için bu yasaklardan etkilenmemiştir. Kadrocuların nadiren de olsa hükümetle çatıştığı konular olsa da özellikle SCF’nin parti kapansa da geriye bıraktığı siyasal tortulara karşı bir ideoloji üretmek ve onları yıpratmak konusunda birlikte hareket etmişlerdir.

¹⁵⁷ Karpaz, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.157.

¹⁵⁸ Karpaz, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.157-158.

¹⁵⁹ Vedat Nedim, "Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına", *Kadro*, No:1, II.Kanun 1932, s.8-10. (8-11)

Kadrocular ilerleyen süreçte sosyal sınıflara vurgu yapmaya başlayıp, ülkedeki ekonomik ve toplumsal sorunları sosyo-politik bir yaklaşımla ele almaya yönelince, başlangıçta birlikte yürüdükleri tek parti iktidarında uyandırdıkları komünist eğilim şüphesiyle tasfiye edilmiş ve dergi kapatılmıştır.¹⁶⁰

4.2. SANAYİLEŞME PLANLARI

Türkiye Cumhuriyeti kuruluş yıllarında %80'ini köylülerin oluşturduğu yaklaşık 13 milyon insanın yaşadığı bir köylüler ülkesidir ve bu köylüyü çiftçi yapabilmeyi yolu sanayileşmeden geçmektedir.¹⁶¹ 1929 krizinin etkisiyle birlikte hızlı kalkınmanın ve ekonomik bağımsızlığın özel ve yabancı sermayeyi desteklemekle gerçekleşmeyeceğinin farkında varılmıştır. Devletin bizzat ekonomiye müdahale ederek sanayiye kurması ve kontrolünü arttırması kararlaştırılmıştır.¹⁶² Bu açıdan ekonominin bütünü içindeki sektörel dağılım verileri önemlidir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren, GSYİH içinde sektör paylarını aşağıdaki tablodan detaylı bir şekilde verilmiştir;

Tablo 2: Türkiye’de GSYİH İçindeki Sektör Payları (%) (1923-1938)

YILLAR	TARIM	SANAYİ	HİZMET
1923	42,7	10,4	46,9
1924	47,4	8,5	44,1
1925	44,4	8,9	46,7
1926	49,6	8,6	41,8
1927	39,3	11,8	48,9
1928	42,2	10,6	47,2
1929	49,5	9,0	41,5
1930	46,5	9,9	43,6
1931	49,1	10,5	40,4
1932	39,1	13,8	47,1
1933	41,4	14,2	44,4
1934	40,0	15,2	44,8
1935	38,7	15,7	45,6
1936	48,5	12,3	39,2
1937	46,1	13,4	40,5
1938	44,1	14,1	41,5

Kaynak: Bahar Şanlı, Sanayileşme Stratejileri ve Türk Dış Ticareti Sanayileşme Stratejilerinin Türk Dış Ticaretinin Yapısı Üzerindeki Etkileri, Işıklı Yayın Tanıtım, İstanbul 1997, s. 79.

1930’larda benimsenen iktisadi düşünce, devlet otoritesiyle ve yine devlet eliyle sanayinin tasarlanıp kurulması şeklinde kurgulanmıştır. Ekonomiye oluşturmak için ise

¹⁶⁰ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.158.

¹⁶¹ Serdar Şahinkaya, *Cumhuriyet İktisadında Makas Değişimi*, Telgrafhane Yayınları, Ankara 2019, s. 41.

¹⁶² Korkut Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, İmge Kitabevi Ankara 2006, s.23-25.

karargâh noktası Sümerbank'tır. Bu şekilde planlanan ekonomik düzen ile emperyalist sömürü sistemi yıkılmış olacaktır.

4.2.1. 1930 Sanayi Kongresi

1930'lu yıllar devletin merkez örgütünün kurulduğu yıllardır. Bu örgütlenme ekonominin omurgasını oluşturur. Bu yeni ekonomi düzeni 1930'dan başlar, 1935'e kadar hızlanır, 1939 yılında ise artık bütünlük kazanmış olup son görünümünü almıştır.¹⁶³

M. Kemal Paşa, krizin halka yansımalarını izlemek adına yurt gezilerine çıkmıştır. Edindiği gözlemlerle bir takım eylem planı hazırlamıştır. İlk olarak, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyetini kurdurmuştur. Bu Cemiyetin amacı, “*yerli malımızın miktarını çoğaltmaya, cinslerini metanet, zarafet, nefaset ve sair evsatı itibariyle yabancı mümasil mallar derecesine getirmeğe ve fiyatlarını ucuzlatmaya çalışmaktır.*”¹⁶⁴ Cemiyet bu amaçları gerçekleştirebilmek için en doğru yolun iş adamları ile birlikte hareket etmek gerektiğini düşünür. Ancak, ülkedeki bütün iş adamlarıyla temasa geçebilmek mümkün görülmediği gibi, faydalı bir yol olarak da görülmemiştir. Dolayısıyla en kısa ve makul yol olarak çeşitli sanayi kollarının temsilcileriyle bir araya gelerek ortaklaşa sektörel ihtiyaçları tespit etmek daha faydalı bir usul olarak tercih edilmiştir.¹⁶⁵

Sanayi kongresi fikri bu gereksinimden doğmuştur. Kongre başkan vekili Hasan Saka başkanlığında toplanan cemiyetin hazırlık sürecinde ise Hâkimiyet-i Milliye gazetesi etkin bir rol izlemiştir. Kongre düzenlenme komitesinde yer alan Vedat Nedim Tör, Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yer alan “Sanayi Kongresinin Ehemmiyeti” başlıklı yazısında kongrenin önemi hakkında şunları söylemiştir: “*Bakalım sanayi erbabı bu fırsattan nereye kadar istifade etmesini bilecektir? Eğer sanayi erbabı, bu kongresinin ehemmiyetini ve lüzumu taktir etmez ve ona layık olduğu gibi hazırlanmazsa bundan böyle hiçbir şikâyet hakları kalmaz. O vakit onlara, pek tabii olarak şöyle mukabele edilebilir. Efendiler, sanayi kongresinde vaziyetiniz müspet, esaslı ve ilmi raporlarla izah etmek fırsatını kaçırdınız. Artık menfi şikâyetlere ve dert yanmalara kulaklarımız tıkalıdır.*”¹⁶⁶

¹⁶³ Serdar Şahinkaya, *Cumhuriyet İktisadında Makas Değişimi*, Telgrafhane Yayınları, Ankara 2019, s. 54.

¹⁶⁴ 1930 Sanayi Kongresi, *Raporlar-Kararlar-Zabıtlar*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, 1930, s. 8.

¹⁶⁵ Raporlar-Kararlar-Zabıtlar, a.g.e. s. 9.

¹⁶⁶ Hâkimiyet-i Milliye, 6 Şubat 1930, s.3.

Kısa bir süre sonra kongre 22-30 Nisan tarihinde “Gayemiz: Türkiye sanayisi, Türkiye devleti gibi yeni ve ileri olmalıdır” ilkesiyle Ankara’da toplanmıştır¹⁶⁷. Alınacak kararların çerçevesi, yerli sanayinin kurularak yerli mallarının sağlam ve ucuz olması aynı zamanda tüccar ile sanayicilerin birlik beraberlik içerisinde örgütlenmesini sağlamaktır. Kongrenin gündemi ise 9 ana başlıkta incelenmiştir.

Hammadde sorunu,
Sermaye ve kredi sorunu,
Vergi ve resimler,
Teşvik-i Sanayi Kanunu ve uygulamaları,
Standardizasyon meselesi,
Rasyonalizasyon meselesi,
Ticaret ve Sanayi Odalarında temsil sorunu,
Sanayi Eğitimi,
Nakliyat sorunları¹⁶⁸.

Kongrede tüm sanayi sektörlerinden temsilcilerin katıldığı ve bu temsilciler tarafından hazırlanan encümen raporlarında yer aldığı üzere sanayileşmenin hızlandırılması için planlanan alanlar şöyledir: Pamukçuluk, halıcılık, konserve, şeker, şekerleme, orman, kimya, trikotaj, yünlü ve ipekli dokuma değirmenciler ve fırıncılar. Birinci Sanayi Kongresi heyeti bu dokuz ana başlık hakkında “sanayimizi tanzim etmek ve modernleşmek zarureti” adında bir raporda değerlendirirler. Raporun temel tezi, bir sermaye israfı hadisesinin varlığı sorunudur. Heyet bunun sebebi olarak işletme sermayelerinin yetersiz olması, kuruluş yerlerinin uygunsuzluğu, teknik bilgi ve uzman kadronun eksikliği ve yönetim yetersizliği gibi sebeplerle açıklamıştır. Çözüm önerisi olarak on senelik bir sanayi programı ve sanayi tesisatı tetkik ve murakabe merkezi teşkili düşünülmüştür. 1930 yılının cumhuriyet iktisat tarihinin makas değişiminin yaşandığı yıl olduğu, 1933 yılındaki 1. Sanayi planının ise bu değişikliğin adımlarının atıldığı dönem olduğu söylenebilir.

4.2.2. Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planları

Birinci Beş Yıllık Sanayi Plan’ının temeli 1930 Sanayi Kongresi’nde alınan kararlara dayanır. 1930 yılında hazırlanan “İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor” da yatırım yapılacak sanayi alanları detaylı bir şekilde incelenmiş, Beş Yıllık Kalkınma

¹⁶⁷ Şahinkaya, *a.g.e.*, s. 55.

¹⁶⁸ *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Şubat 1930, s.3.

Planları ile ise yürürlüğe alınmıştır diyebiliriz.¹⁶⁹ Bu sebeple Türkiye’de devletçilik uygulamalarının en somut ilk örneği Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda görüyoruz. Bu planlı kalkınma denemesi sadece sanayi sektörünü konu almaktadır. 1929 krizi sırasında Sovyetler Birliği 5 yıllık kalkınma planı uygulamaya başlamış ve krizden yara almadan çıkmayı başaramıştır.¹⁷⁰ Türkiye’de uygulanacak ilk sanayileşme planının Sovyetler Birliği’nde uygulanan planlı ekonomi politikalarında başarı sağlamış olmasının büyük orandan etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bu doğrultuda 1933 yılında bakanlar kurulu kararı ile Sümerbank’a verilen bir emirle Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı yürürlüğe alınmıştır.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nın üç önemli amacı vardı. Bu amaçlar: hammaddesi Türkiye’de üretilen ve bu alanda yerli üretimin yeterli olmadığı sektörlerde ihtiyaçlarının karşılanması için sanayi kuruluşları kurulması, ihracat için yerli hammaddeleri yarı işlenmiş ve tam işlenmiş bir hale getirecek bir sanayi kurulması, son olarak ülkede yaygın bir şekilde tüketilen hammaddeleri büyük ölçüde ithal edilmesi gerekse bile üretmek.¹⁷¹

Plan makro bir amaca sahip değildi, dar bir kesimi, sınırlı bir zamanı kapsıyordu. İktisat vekili Celal Bey tarafından hazırlanan raporda bu dar sanayi kesimi hakkındaki bilgiler aşağıda belirtilmiştir. Bunlar:

İstanbul ve Nazilli’de lüks ve ince pamuklu kumaş, Kayseri ve Konya’da kaba kumaş fabrikalarının kurulması,

İktisat ve Ziraat Vekâletlerince keten ve kendir sanayi dallarının kurulması amacıyla yapılmakta olan etütlerin sonuçlandırılması,

Merinos yün ipliği üretilmesinin için Bursa’da fabrikanın kurulması,

Demir sanayinin kurulması için Safranbolu civarının tetkik edilmesi,

Ülkede her yıl artan kok ihtiyacının karşılanabilmesi için kok tesisin Sümerbank ve Kömür Şirketi tarafından kurulması,

Bakır madeni üretimi için Sümerbank tarafından tetkikler yapılması,

Beykoz’da Sümerbank ve İş Bankası tarafından genel ihtiyaca yönelik şişe ve cam fabrikası tesisi ve Kütahya’da porselen fabrikası için tetkikler yapılması,

Kimya fabrikalarının Sümerbank tarafından kurulması,

Sümerbank’ın desteğiyle İstanbul İzmir Liman Şirketi’nin sünger sanayi alanında faaliyet göstermesi,

Gülyağı, zeytinyağı ve sabun üretimi için tetkikler yapılması,

¹⁶⁹ Tezel, a.g.e. s. 294.

¹⁷⁰ Tekeli - İlkin, *Dünya Buhanında Türkiye’nin* s. 18.

¹⁷¹ W. Kerwin Robert, *Türkiye’de Devletçilik*, Bağlam Yayıncılık, Çev: Nevin Coşar, İstanbul 1995, s. 97-114.

Elektrifikasyon ile ilgili rapor ve planların hazırlanması¹⁷².

Oluşmaya başlayan plana teknik ve mali destek sağlamak için 1932 yılında İsmet İnönü, Sovyetler Birliği'ne gitmiştir. Böylece finansman için gerekli yaklaşık 8 milyon altın dolar olduğu iddia edilen kredi 20 yıl vadeyle ödeme şartıyla sağlandı.¹⁷³ Ancak Sovyetler Birliği'nin bazı şartları vardı. Bu kredi sadece dokuma sektöründe kullanılabilirdi ve bu sektörde kullanılacak makinelerin temini de sadece Sovyetler Birliği'nden alınmak zorundaydı. Böylece yatırımların finansmanının dörtte biri Sovyetler Birliği tarafından sağlanacaktır. % 5'lik kısım İş Bankası aracılığıyla, yaklaşık 13 işletmeye karşılık gelen geri kalan kısım ise Sümerbank tarafından yapılacaktır.¹⁷⁴

Finansman sorunu çözüldükten sonra dokuz sanayi dalında yirmiye yakın fabrika kurulmuştur;

Karabük demir-çelik fabrikası,

İzmit kâğıt ve selüloz fabrikası,

Paşabahçe cam fabrikası,

Zonguldak semikok fabrikası,

Bursa-merinos fabrikası,

Nazilli basma fabrikası,

Keçiborlu kükürt sanayi,

Bodrum'da süngercilik,

Bakırköy, Kayseri, Ereğli, Nazilli, Iğdır iplik ile Malatya iplik ve dokuma fabrikaları,

Gemlikte suni ipek fabrikası,

Kastamonu'da kendir fabrikası,

Isparta gülyağı fabrikası,

İzmir sülfürik asit fabrikası ve Karabük'teki klor fabrikası kurulmuştur.¹⁷⁵

Böylece planda hedeflenen yatırımlar 5 yılın sonunda büyük ölçüde tamamlanmıştır. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın sonunda özel teşebbüsün neredeyse hiç yatırım yapmadığı Anadolu'da, ciddi yatırımlar yapılarak büyük sanayi tesisleri kurulmuştur. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının başarılı bir şekilde uygulanmasıyla birlikte bu sanayi üretimleri dönemin toplam ithalatının neredeyse yarısını

¹⁷² Tezel, *a.g.e.*, s. 297-299.

¹⁷³ Yakup Kepenek - Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2001, s. 68-70.

¹⁷⁴ Tezel, *a.g.e.*, s. 274.

¹⁷⁵ Oktay Yenal, *Cumhuriyetin İktisat Tarihi*, Homer Kitabevi, Ankara 2003, s.94.

oluşturmaktadır. Devletçi sanayileşme planının amacı zaten ithal edilmekte olan ürünlerin yerli üretimle gerçekleştirilmesidir. Bu açıdan baktığımızda Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın amacına ulaştığını söylemek mümkündür.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, ilkinden daha kapsamlı bir şekilde hazırlanarak 1938-1943 yılları arasında uygulamaya alınmıştır. İkinci Beş Yıllık Plan da ilki gibi ithal ikameci yani temel ürünlerin yerli kaynaklarla yurt içerisinde üretilmesini amaçlamış ancak ülkede fazlaca var olan hammaddelerin sermaye yetersizliği sebebiyle üretime kazandırılmaması sebebiyle ihraç edilmesine olumlu bakılmıştır. Yine ilkinden farklı olarak ağır sanayiye öncelik verilmiştir, yani daha fazla sermaye ve teknoloji ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Ancak 1939 yılında başlayan İkinci Dünya Savaşı sebebiyle plan yarım kalmış ve ilki gibi başarılı olamamıştır.

4.3. KRİZİN TARIMA ETKİLERİ VE 1931 ZİRAAT KONGRESİ

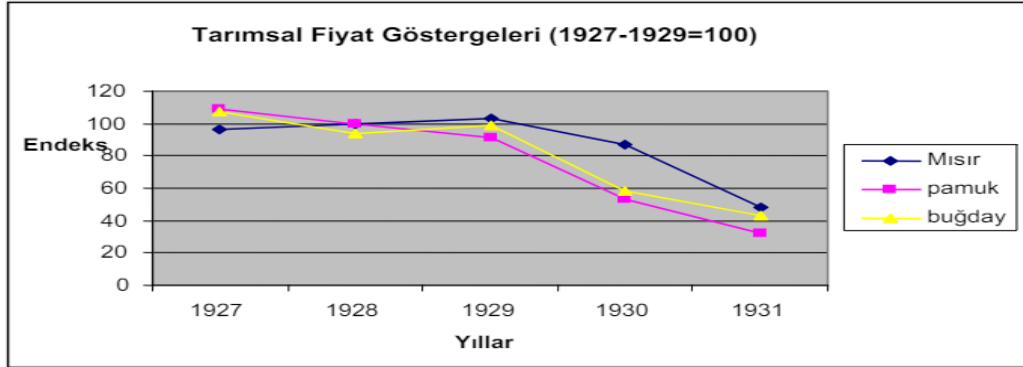
1929 buhranı Türk tarımını özellikle 1929-1932 yılları arasında yoğun bir şekilde etkilemiştir. Krizin tarıma olan olumsuz etkilerini Mustafa Kemal'in 1930 yılında mecliste yaptığı konuşmadan görebiliyoruz. “... *Bilhassa zirai memleketlerde hissolan cihanşümül bir iktisadi buhran vardır. Bu buhran tabiatıyla bizim memleketimize de temas etmiş ve ağırlığını hissettirmiştir...*”¹⁷⁶

1929 buhranı gerçekleşirken Türkiye'nin sanayi sektöründe gelişmesinin diğer ülkelere oranla düşük olduğunu ve adeta tarıma dayalı bir ekonomik yapısının olduğundan bahsetmiştik. Sanayi mamul ürünlerinde gerçekleşen düşüş sanayileşmiş ülkelerin almış olduğu tedbirler sebebiyle kontrol altına alınabilmiştir. Ancak bu durum tarım sektörü için gerçekleştirilememiştir. Bu nedenle Türkiye'nin dışarıdan aldığı sanayi ürün fiyatlarında sadece %10-27 arasından bir azalma olurken tarım ürünlerinde ise %60-70 oranında bir düşüş olmuştur¹⁷⁷. Özellikle tütün, pamuk, tiftik gibi ihraç ürünler bu düşüşten çok çabuk etkilenmiştir. Bu sebeple yani ihraç edilecek tarım ürünlerin fiyatlarının azalması büyük bir dış ticaret açığına yol açmıştır.

¹⁷⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, C. 22, D. 3, İ 1, s. 2.

¹⁷⁷ Avni Zarakoğlu, “1929 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Mücadele Tedbirleri”, *Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi* içinde, A.Ü.S.B.F. Yayını, Ankara 1982, s. 89.

Tablo 3: Tarımsal Fiyat Göstergeleri

Kaynak: Abdullah Buluş-Esra Kabaklarlı, “1929 Ekonomik Buhranı İle Son Dönem Global Krizin Karşılaştırılması”, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 10, Sayı 19, 2010, S. 3.

Tabloda görüldüğü üzere düşen fiyatlar sebebiyle çiftçi ürünlerine alıcı bulamaz duruma gelmiştir. Buda üretimin azalmasına, doğal olarak tarıma yapılan yatırımların durma noktasına gelmesine sebep olmuştur. Özellikle 1923 yılından beri ağırlık verilen tarımda makineleşme çabaları büyük darbe almıştır.¹⁷⁸ Yahya Tezel 1924-1929 yılları arasında yaklaşık 2000 traktörün ülkeye kazandırıldığını, 1930 sonrası dönemde ise bu sayının yarıya düştüğünü iddia eder.¹⁷⁹ Bu oranın azalması sadece yeni traktör alınamaması sebebiyle değil, bozulan parçaların yerine yenilerinin alınamaması sonucu çoğunun atıl duruma düşmesinden de kaynaklanmıştır.

Aydın Milletvekili Tahsin Bey 1930’da mecliste bütçe görüşmelerinde yaptığı konuşmada tarımdaki kötü durumu şu şekilde aktarmaktadır: “... Geçen seneye kadar Aydın havalisinde arpanın dolusu 110 kuruşa, mısır darısı 160 kuruşa satıldı. Bu defa baktım ki okkasını 2 kuruşa, dolusunu 90 kuruşa satıyorlar da hiç kimse almıyor.”¹⁸⁰ Ahmet Hamdi Başer ise gözlemlerinde durumun vahametini gözler önüne sermektedir: “Köy gittikçe fakirleşiyor, yaşanamayacak hale geliyordu. Hele son dünya buhranı ile beraber mahsul ve bilhassa buğday fiyatlarının düşmesi büyük bir panik husule getirmişti. Köylü mahsulünü satarak tohum masraflarını bile karşılayamıyor; öbür taraftan vergileri ve banka faizini, piyasa borçlarını ödemek için tazyik ediliyordu.”¹⁸¹

¹⁷⁸ Tekeli - İlkın, *Dünya Buhranında Türkiye’nin* s.85.

¹⁷⁹ Tezel, a.g.e., s. 304.

¹⁸⁰ Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, (1929 – 1932)*, C. I, Siyasa Bilgiler Fakültesi, Ankara 1988, s. 60.

¹⁸¹ M. Bülent Varlık, “Ahmet Hamdi Başar’da Buğday Meselesi”, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 1981;2(6): 85-105, s. 70-88.

Tarımın yoğun olarak yapıldığı ve doğal olarak krizin en ağır şekilde hissedildiği Adana, Mersin, Antalya, İzmir, Aydın, Samsun gibi illerde, hükümete olan tepkiler şiddetli bir şekilde kendini göstermeye başlamıştı. Bu durumda hükümet, Türk tarımında belirleyici yeni bir iktisadi politikaya ihtiyaç olduğunun farkındaydı. Bir takım önlemler ivedi bir şekilde alınmaya başlamalıydı. İlk olarak 14 Aralık 1929 tarihinde Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kurulmuştur. Başta M. Kemal Paşa olmak üzere, TBMM Başkan Vekili Hasan Saka, eski İktisat Vekili İzmir Mebusu Rahmi Köken, İzmir Mebusu Saffet Celal Bayar, Kırklareli Mebusu Dr. Fuat Umay, Sinop Mebusu Yusuf Kemal Tengirşenk, Ziraat Bankası Genel Müdürü Şükrü Ataman, Türkiye Emlak ve Eytam Bankası Genel Müdürü Hakkı Saffet Tan, Türkiye Otomobil ve Turizm Kurulu Başkanı Reşit Saffet Atabinen cemiyetin kurucu üyeleridir.¹⁸² Cemiyetin amaçlarını tüzükte şöyle sıralanmaktadır:

Halkı israfla mücadeleyle, hesaplı tutumlu yaşamaya ve tasarrufa alıştırmak.

Yerli malları tanıtmak, sevdirmek ve kullanırmak.

Yerli malların metanetini yükseltmeye, metanet ve zarafet itibarıyla hariçteki rakipleriyle eşit dereceye getirmeye ve fiyatlarını ucuzlatmaya çalışmak.

Yerli malların sürümünü arttırmak.

Sınai ve zirai üreticiye destek vermek ve yol göstermek.¹⁸³

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, iktisadi düzene ciddi bir şekilde yön verecek kararlara imza atmıştır. Halkın yerli mallarına karşı olan ön yargısını kırmak ve güvenini arttırmak adına önemli sergiler düzenlemiştir. Bunlardan en önemlisi, 1930 Milli Sanayi Numune Sergisi'dir. Amaç sanayi ve zirai üreticiye destek verip aynı zamanda yol göstermektir. Önemli projelerinden diğerleri kongrelerdir ki, 1930 Sanayi Kongresi bunun en mühim örneğiydi. Bu bağlamda cemiyet öncülüğünde gerçekleştirilen bir diğer önemli kongre ise 1931 yılında gerçekleştirilen Türkiye Ziraat Kongresi'dir.

Birinci Ziraat Kongresi'nin hazırlık aşaması 1930 yılında başlamıştır.¹⁸⁴ Kongrenin gündemi zirai krediler, zirai vergiler, zirai asayiş, zirai kanunlar, hayvancılık, iktisadi yollar gibi konulara ayrılarak çok geniş kapsamlı olarak hazırlanmıştır. 14 Ocak 1931 yılında açılan kongrede, İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey'in açılış konuşmasındaki: *“Bugün burada Türk çiftçiliği üzerinde bildiklerimizi,*

¹⁸² Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Nizamnamesi, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1929.

¹⁸³ Hakimiyeti Milliye, 17 Aralık 1929.

¹⁸⁴ Milliyet, 13 Eylül 1930.

düşüncelerimizi münakaşa ederek üzerine ittifak etmiş olduğumuz fikirler Türk çiftçiliğinin yükselmesi için tatbik olunacak ve hakikate inkılap edecektir. Türk çiftçiliğini istifade ettirecek her tedbir, Türk vatandaşlarının çok büyük bir kısmının kar ve faydasına olan bir tedbir demektir. Çünkü Türkiye’de oturan vatandaşların büyük bir ekseriyeti çiftçiliği kendisi için bir hayat meşgalesi, bir geçim yolu seçmiştir.”¹⁸⁵

Sözlerinden kongrenin amacı konusunda fikir edinebilmekteyiz.

Kongrede encümenlerle belirlenen temel sorunlar 11 başlık altında toplanmıştır.

“Eski tarım uygulama yöntemlerinin kullanılmaya devam etmesi, bilimsel ve teknik gelişmelerin takip edilmemesi;

Köylünün ve çiftçinin sermaye ihtiyacını karşılayabileceği kaynakların sınırlı olması, Murahabacı ve çiftçinin faaliyet için geniş alan bulması;

Tarım ürünlerinin nakliyesi konusunda yaşanan sıkıntılar, karayollarının kötülüğü, demiryollarının kullanılamayacak kadar pahalı olması, bütün bunların üretici için maliyeti arttıran unsurlar olması;

Türk tüccarının yetersizliği, dış pazarlara doğrudan ulaşamaması, eski azınlıklara mensup tüccarların aracısı olmaktan öteye gidememesi;

Ürünlerin kalite açısından yetersizliği, ürün kalitesini arttırmak için modern tohum ıslahı ve üretim tekniklerinin kullanılmaması;

Ziraat eğitiminin yetersizliği, okulların uzmanlaşmış ziraat memuru yetiştirmemesi, memurun mesleğini görev yaptığı yerde öğrenmeye çalışması;

Dış ticarete reklam, propaganda ve istihbarat çalışmalarına önem verilmemesi, ticari ataşeliklerin görevlerini hakkıyla yapmamaları;

Sovyetler Birliğinin fiyat düşürme politikası;

Köylünün zorlu yaşam şartları;

Dünya ekonomik krizi nedeniyle her ülkenin kendi tarımını koruyucu tedbirler alarak tarımsal madde ithalatını azaltması;

Türkiye’nin artık birçok tarımsal üründe tekelci olma durumunu kaybetmesi.”¹⁸⁶

Birinci Ziraat Kongresi Türk tarımının sorunlarının gözden geçirilmesi, Birinci ve İkinci Sanayi Planları önerilerine kaynaklık yapması açısından olumlu bir gelişmedir. Ancak burada alınan kararların doğrudan uygulanması mümkün olmamıştır. Kongre basında veya kamuoyunda istenilen etkiyi gösterememiş, eleştirilere maruz kalmıştır.

¹⁸⁵ Kuruç, a.g.e., s. 350.

¹⁸⁶ Birinci Ziraat Kongresi Zabıtları, s. 492 – 495.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1929 EKONOMİK KRİZİ’NİN TÜRKİYE’DEKİ SİYASİ SONUÇLARI

Falih Rıfki, 1919 Krizini daha önce yaşananlardan ayırarak, bu krizin maddi ve manevi bütün müesseseleri yerinden oynatan, 19. Asırdan beri geliştirilen bütün değer ve hükümleri altüst eden bir “tekâmül nöbeti” olduğunu belirtip, henüz kimsenin adını koymadığı, ilkeleştirmede yeni bir düzenin doğduğuna işaret eder.¹⁸⁷ Buradan hareketle krizin ekonomiyle sınırlı kalmayıp siyasal sonuçlar üreteceğinin dönemin yazarlarınca da öngörüldüğünü söyleyebiliriz. Hatta Falih Rıfki bu minvalde daha da ileri giderek krizin bir dünya savaşı çıkarma ihtimalini bir kehanet olarak 1933 yılında dile getirmiştir.

Dünya genelinde olduğu gibi Türkiye’de de siyasi ve entelektüel aktörler, ekonomik krizin sebepleri ve krizden çıkış yollarını zorunlu olarak gündemlerine almışlardır. Zira krizin ekonomik etkilerinin biriktirdiği sorunlar aynı zamanda bir rejim krizini de getirebilirdi. Bundan dolayı 1929 krizinin daha görünür yaptığı sosyo-ekonomik ve siyasi sorunlar ve bu çerçevede yaşanan tartışmalar, ilerleyen süreçte daha da somutlaşacak olan Kemalist modernleşme projesinin ideolojik çizgisini daha keskin bir hale getirmiştir.¹⁸⁸ Ahmet Hamdi Başar’ın ifadelerine göre; 1929 krizinin etkilerinin bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’de de ciddi şekilde hissedilmiş, uygulanan kalkınma politikalarında devlet baş aktör olduğu için Başar’ın Avrupa taklitçileri diye nitelediği serbestçilerin (liberaller) yaşananlardan sorumlu tuttukları hükümete hücumları artmıştır.¹⁸⁹

Diğer taraftan ekonomik krizin etkilerinin Türkiye’de hissedilmeye başladığı 1930 yılı Mart ayında Mustafa Kemal Paşa halkın artan şikâyetlerini dinlemek, nabzını tutmak için çıktığı bir yurt gezisinde Hasan Rıza Soyak’a sarf ettiği şu sözler ülkenin ve toplumun durumunu bariz bir şekilde ortaya koymaktaydı:

“Bunalıyorum çocuk, büyük bir ıstırap içinde bunalıyorum! Görüyorsun ya, her gittiğimiz yerde mütemadiyen dert, şikâyet dinliyoruz. Her taraf derin bir yokluk, maddi manevi perişanlık içinde... Ferahlatıcı pek az şey rastlıyoruz; maatteessüf memleketin hakiki durumu bu işte....Bu arada beni

¹⁸⁷ Falih Rıfki, *Londra Konferansı mektupları*, (Ülkü’nün yedinci sayısının ilavesidir), Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1933, s.55 vd. (ss:3-64)

¹⁸⁸ Yiğit Akın, “Umutlar, Korkular, Kaygılar: Dünya İktisadi Buhranının Siyasal Düşünce Ortamına Etkileri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce C.9 /Dönemler ve Zihniyetler*, Ed: Tanıl Bora-Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.334. (334-348)

¹⁸⁹ Başar, *a.g.e.*, s.4-5.

en çok üzen şey nedir bilir misin? Halkımızın zihninde kökleştirilmiş olan, her şeyi başta bulunandan beklemek itiyadı. İşte bu zihniyetle; herkes büyük bir tevekkül ve rehavet içinde, bütün iyilikleri bir şahıstan, yani şimdi benden istiyor, benden bekliyor; fakat nihayet ben de bir insanım be birader, kutsi bir kuvvetim yoktur ki...”¹⁹⁰

Dolayısıyla 1929 Dünya Ekonomik Krizi’ni ve doğurduğu sonuçları sadece ekonomik veriler üzerinden okumak, sürecin doğurduğu siyasi ve hatta askeri sonuçları perdeleyecektir. Nitekim Almanya ve İtalya örneklerinde olduğu gibi totaliter rejimlerin kurulması veya ideolojik bir zemin bulması ve nihayetinde bahsi geçen aktörlerin öncülüğünde İkinci Dünya Savaşı’nın fay hatlarını oluşturan kamplaşmalar 1929 ekonomik krizinin sonuçlarıyla ilişkilendirilebilecek gelişmelerdir. Nitekim Türkiye’de de 1930 yılından itibaren yaşanan siyasi gelişmeleri krizle de ilişkilendirerek incelemek gerekmektedir.

1.SERBEST CUMHURİYET FIRKASI’NI DOĞURAN NEDENLER

SCF’nin kurulması farklı nedenler üzerinden açıklanabilir. Ancak bunları temelde iktisadi ve siyasi sebepler olarak iki ana başlıkta ele alabiliriz. Fırkanın kuruluşunu hazırlayan sebeplerin başında şüphesiz ekonomik sorunlar yer almaktadır. 1929 öncesi ülkenin ekonomik sorunlar zaten had safhaya ulaşmışken aynı yıl dünyayı derinden sarsan büyük bir kriz yaşanmıştır. Krizin en önemli sonuçları tarım ürünlerinin fiyatlarında yaşanan düşüşler ve bunun ticaret dengesini sarsması ve aynı zamanda Türk Lirası üzerinde yaşanan değer kaybıyla ödemeler dengesinin bozulmasıdır. Bu olumsuz tabloyla birlikte köylüler bir yandan krizin etkileriyle mücadele etmeye çalışırken diğer yandan hükümet tarafından her gün bir yenisi eklenen ağır vergilerin yükü altında ezilmiştir. Ege Bölgesi, Çukurova, Karadeniz gibi tarımın yoğun bir şekilde gerçekleştirildiği bölgeler başta olmak üzere ülkenin dört bir köşesinde peş peşe iflaslar yaşanmaya başlamıştır¹⁹¹.

Dolayısıyla SCF’nin kuruluşunu temel sebebi 1929 krizi olan iç ve dış etkenler olarak iki veçheden ele almak gerekmektedir. Ekonomik alanda başlayan memnuniyetsizlik kısa süre içerisinde siyasi hayatı da olumsuz yönde etkilemiştir. Artan hoşnutsuzluk, halkın yeni bir parti arayışı ile birleşince hükümetin gerçekleştirdiği inkılaplara karşı bir tehdit oluşturmaya başlamıştır. Tek parti hükümetinin giderek artan otoriter tavrı ise toplumun şikâyetlerini çözmekte ve isteklerini yerine getirmekte yetersiz kalmıştır. İşte SCF’nin kurulma fikri tam da burada ortaya çıkmıştır. Mustafa

¹⁹⁰ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar, C.II*, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları., İstanbul, 1973, s. 404-406.

¹⁹¹ Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s. 80-82.

Kemal Paşa bu ekonomik hoşnutsuzluğun getirdiği sorunları siyasi bir yolla çözmek istemiştir. İktidar kontrolünde kurulacak bir muhalefet partisi hem halkın bu hoşnutsuzluğunu iletebileceği bir kanal olacak, hem de bu gayrimemnunlar tarafından iktidara alternatif kontrol dışı bir partinin oluşturulabilme ihtimalinin önüne geçilecektir.

Süreyya İlmen hatıralarında; Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhur Reisliğinin yedinci yılında cumhuriyet rejiminde farklı partilere lüzum olduğunu fark ederek Serbest Fırka'nın kuruluşuna önyak olduğunu ifade etmektedir. Yeni fırkaya duyulan ihtiyacı ise; Halk Fırkası'nın keyfi hareketlerinden, idaresizliğinden, adaletsizliğinden ve zulmünden dolayı toplumda oluşan tepkilerle açıklamaktadır.¹⁹² Bu durum devlet ricali ile halk arasında sağlıklı bir iletişim olmadığına da işaret etmektedir. Nitekim Ahmet Hamdi Başar, Cumhuriyetin ilanından 1930'a kadar geçen yedi sene zarfında inkılabı muhafaza amacıyla tesis edilmiş disiplin rejiminin, halkın sıkıntı ve şikâyetlerini devletin üst kademesine ulaşıp aktarmalarına engel olduğu tespitinde bulunmaktadır.¹⁹³ Dolayısıyla SCF'nin kuruluşundaki birinci etkeni kriz etkisiyle bunalan halkın iktidara duyduğu tepkiler üzerinden açıklamak mümkündür.

SCF'nin kurulmasında önemli diğer bir sebep ise dış siyasete ilişkin dengelerle ilgilidir. Uzun yıllar süren tek parti yönetiminin Batı'yı model almış fakat Batılı devletler gibi demokratik yönetim biçimi olan çok partili sistemi benimsememiş olması otoriter rejimleri çağrıştırdığı için sürekli eleştirilere maruz kalmıştır. Çok partili sistem isteği ile Batı'ya karşı verilmek istenen mesajın altında yine şüphesiz ekonomik sebepler yer almaktadır. Hükümetin Osmanlı'dan kalan borçları ödeyebilmek, dış ticaret dengesini sağlayabilmek ve içeride ekonomik sıkıntılar sebebiyle oluşan muhalefeti susturabilmek için krediye ihtiyacı vardır.¹⁹⁴ Bu sebeple Batı'ya karşı siyasi imajını düzelmek zorundadır. Mustafa Kemal Paşa dış dünyada Türkiye hakkında söylenen diktatörlük söyleminden rahatsızdır. Bu rahatsızlığını paylaştığı Fethi Bey de ülkenin dışarıdan bu şekilde görüldüğünü teyit etmiştir. M. Kemal Paşa Yalova'da yeni partiye olan ihtiyacın konuşulduğu bir toplantıda: “...Bugünkü manzaramız aşağı-yukarı bir *dictature manzarasıdır. Vakıta bir meclis vardır; fakat dâhil ve hariçte bize dictateur nazarıyla bakıyorlar. Geçen sene Ankara'yı ziyaret eden Alman yazarlarından Emil*

¹⁹² Süreyya İlmen, *Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka*, Muallim Fuad Gücüyener Yayınevi, İstanbul 1951, s.15-16.

¹⁹³ Başar, *a.g.e.*, s.22.

¹⁹⁴ Cemil Koçak, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 606.

*Ludwig bana şekli idaremiz hakkında tuhaf sualler sormuş, diktatörlüğümüze hükmederek geri dönmüş ve bu kanaatini de yazmıştır. Halbuki ben Cumhuriyet'i şahsi menfaatim için yapmadım. Hepimiz faniyiz. Ben öldükten sonra arkamda kalacak müessese bir istibdad müessesesidir. Ben ise millete miras olarak bir istibdad müessesesi bırakmak ve tarihe o suretle geçmek istemiyorum...*¹⁹⁵ Şeklinde sarf ettiği sözlerle Türkiye'nin Batı'daki kötü imajından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir.

Yine Yalova'da yeni parti kurma düşüncesinin tartışıldığı bir ortamda diktatörlük söylemiyle ilgili olarak Büyük Millet Meclisi Reisi Kazım (Özalp) Paşa da; kısa bir süre önce gittiği Paris'te bir gazeteye verdiği mülakatta sorulan soru üzerine Türkiye'de bir parti bulunduğunu söylemesinin şaşkınlıkla karşılandığını, hükümeti nasıl denetleyebiliyorsunuz sorusuna ise, biz hükümeti firkada ve çeşitli encümenler vasıtasıyla denetliyoruz ve böylece kendimizi çok partinin varlığının doğuracağı sakıncalardan koruyoruz cevabını verdiğini, ertesi günü ise gazetede bu beyanları hakkında “şu budalaya bakın gelmiş Avrupa'nın ortasında bize parlamento dersi veriyor” şeklinde bir haber çıktığını nakletmektedir.¹⁹⁶ Neticede dönemin özellikle ekonomik şartları gereği ilişkilerin iyi tutulması gereken Avrupa ülkelerinde Türkiye hakkındaki diktatörlük söyleminin SCF'nin kuruluşunda önemli bir etken olduğu anlaşılmaktadır.

Asım Us hatıralarında, kendi deyimiyle “Duyunu Umumiye meselesi”nin yani Osmanlı dış borçlarının ödenmesi meselesinin SCF'nin kuruluşunda birinci derece rol oynadığını belirtmektedir.¹⁹⁷ Lozan Konferansı'nda kararlaştırılan ve 1929 yılında ödenmesine başlanacak borçların nasıl ödeneceği ciddi bir mesele olmuş ve çeşitli müzakereler yapılmıştır. Zira başta Fransa olmak üzere alacaklı devletler ödemelerin altınla, Türk tarafı ise kâğıt para ile yapılmasını istiyorlardı. 1928 yılında Paris Büyükelçisi Ali Fethi Bey'in de gayretleriyle yeni bir ödeme protokolü imzalanmıştır. Bu protokole göre Türkiye borçlarda yapılacak belli bir tenzilat karşılığında altınla ödemeyi kabul etmiştir. Hatta bu süreçteki katkılarından dolayı Ali Fethi Bey'e on bin lira nakdi mükâfat bile verilmiştir. Fakat borçların ilk taksit ödemeleri 1929 yılında ekonomik krizle birleşince durum değişmiştir. Hem ekonomik krizin etkisi hem de borçların altınla ödenmesi Türk parasında ciddi değer kaybına sebep olmuştur. Bunun üzerine İsmet (İnönü) Bey hükümeti 1928 anlaşmasının uygulanmasının mümkün

¹⁹⁵ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Haz: Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980, s.392-393.

¹⁹⁶ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s.395-397.

¹⁹⁷ Asım Us, *a.g.e.*, s.134.

olmadığını, yeni duruma göre ödemelerin kâğıt parayla yapılabileceğini beyan etmiştir. Bu gelişmeler hem Türk hükümetinin Batı'daki imajını sarsmış hem alacaklı devletlerle yeni problemler üretmiş hem de İsmet Bey ile Ali Fethi Bey'in arasını açmaya başlamıştır. Zira Fethi Bey 1928 anlaşmasının devamından yanaydı. Mustafa Kemal Paşa da 1928 tarihli ödeme anlaşmasından rahatsız olduğunu yakın çevresinde dile getirmeye başlamış, hatta SCF'nin kuruluş aşamasında Fethi Bey'e parti programındaki Düyunu Umumiye borçlarının altın ile ödenmesi maddesini çıkarmasını söylemiştir.

Neticede Fransa ve İngiltere gibi devletler başta olmak üzere alacaklı devletlerle Fransız frangı üzerinden yeni bir ödeme anlaşması yapılması gerekmiştir. SCF'nin kurulması da bu süreçte gerçekleştirilmiş, Türkiye'nin tek partili sisteminden kaynaklı Batı'daki diktatörlük algısı yıkılmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda Fethi Bey'in Avrupa ülkelerindeki olumlu imajı üzerinden dışarıya bir mesaj verilmiştir. Sürecin sonunda ise ekonomik krizin etkisiyle Fransız frangının önemli oranda değer kaybetmesi Türkiye'nin taksit ödemelerini kolaylaştırmıştır.¹⁹⁸

Fethi Bey'in hatıralarında geçen bazı bilgiler de, dış borçlar ve Avrupa ülkelerindeki diktatörlük söylemi ile SCF'nin kuruluşu arasındaki ilişkiyi daha da netleştirmektedir. Fethi Bey, M.Kemal ile Yalova'daki sohbetleri esnasında Gazi'nin kendisine Fransız Atışemiliteri Şaro'nun ülkesine gönderdiği bir rapora atfen Türkiye'yi Sovyet etkisinden uzak tutmak için Fransa'nın Türkiye'ye yardım etmek istediğine dair bir duyum aldığını ve böyle bir yardımın ülke için çok faydalı olacağını söylediğini, kendisinin de Gazi'ye, içinde bulunduğumuz iktisadi sıkıntıdan dolayı Fransa'nın yardım etmek istediğinin Paris'te resmi ağızlardan kendisine bildirildiği şeklinde cevap verdiğini aktarmaktadır.¹⁹⁹ Bu sohbet SCF'nin kuruluşu ve kurucu olarak da neden Ali Fethi Bey'in tercih edildiği hakkında bilgilendiricidir. Zira ödemesi gelen borçların en büyük alacaklısı Fransa'dır. Ali Fethi Bey ise Fransa'da itibarı yüksek bir büyükelçidir.

Fethi Bey'in, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı ve gazetelerde nüshaları yayınlanan yeni bir parti kurma isteğini içeren mektupta da yeni fırkanın hangi sebeplerle kurulması gerektiğine dair bazı bilgilere ulaşabilmekteyiz. Fethi Bey söz konusu mektupta; Dünyada ortaya çıkan ekonomik buhran sebebiyle yaşanan ve Türkiye'de daha yoğun hissedilen mali ve iktisadi sıkıntılara vurgu yapmakta, fakat Türkiye'de yaşanan sıkıntı ve yoksulluğun sebebinin dünyadaki genel krizden başka

¹⁹⁸ Asım Us, *a.g.e.*, s.135-136.

¹⁹⁹ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s.380-382.

hükümetin beş yıldır uyguladığı mali ve iktisadi politikalardan da kaynaklandığına inandığını, halktan zorlukla toplanan vergilerin faizlere, ithalata ve döviz teminine harcandığını, adalet sistemi ve dış politikada problemler olduğunu, bu sebeple CHF'nin mali, iktisadi, dâhili ve harici politikalarının karşısında ayrı bir fırka kurmak isteğini beyan etmiştir.²⁰⁰

İç ve dış gelişmelerin zorlamasıyla kurulacak olan bu yeni parti, halkın şikâyetlerini dile getirecek ve tepkilerin kontrol altında tutulmasını sağlayacak, Feroz Ahmad'ın deyimiyle “emniyet vanası” görevini üstlenecek ve rejimi eleştirenleri aşıkarak edecek bir parti olacaktır.²⁰¹ M. Kemal Paşa bu sebeplerle uluslararası gelişmelerin de zorlamasıyla bir miktar siyasal liberalleşme imajı oluşturacak içeride de “emniyet supabı” işlevi görecek sadık bir muhalefet partisi kurulmasına izin vermeye hatta teşvik etmeye karar vermiştir.²⁰² Mete Tunçay'a göre SCF'nin kurulması, CHF'nin yararına olacak, partinin eksik yönleri tespit edilecek, her geçen gün halktan kopan ve kimsenin eleştirmeye bile cesaret edemediği iktidar partisini güçlendirilecektir.²⁰³

Başmuharrirliğini Siirt mebusu Mahmut Bey'in yaptığı Milliyet gazetesinde cumhuriyetçi ve laik yeni bir fırkanın kurulacağı, fakat idari ve iktisadi programının farklı olacağı haberi verilmeden önce siyasi ortamın ve hatta kurulacak muhalefetin de sınırlarını çizen bir yazı kaleme alınmıştır:

“Dahilden ve hariçten bazı tenkitler işitiyoruz. Bize diyorlar ki: ‘Türkiyede demokrasi ve cumhuriyet idaresi var; bunlar çok iyi şeyler. Fakat öyle bir demokrasi ve cumhuriyet ki ne hürriyeti matbuata cevaz veriyor, ne de muhalif bir fırka teşkiline. Türk vatandaşı kanaatlerini, içtihatlarını müdafaa için kürsü bulamıyor.

Tek fırka sistemine niçin gittik. Bunun sebeplerini, hepimiz hatırlıyoruz. Siyasi ihtiraslardan, şahsi menfaatlerden, irticaî fikirlerden mülhem bir muhalif fırkanın ne kadar zarar verdiğini hep gördük, acılarını yakından duyduk. Onun için maziye ve irticaa dayanan memleketin vahdeti manzumesini bozan kaba teşekküllerin aleyhindeyiz. Muhakkak ki bugün Türkiye idaresinin başında bulunanlar, başta Büyük Gazi olduğu halde, meşru, liberal hatta Cumhuriyet Halk Fırkasından daha sol bir fırkanın vücut bulmasını memnuniyetle karşılarlar. Çünkü onlar mananın bütün kuvvetile demokrat cumhuriyetçidirler. İşte bugünlerde yine halk içinden böyle bir grubun teşekkül etmek üzere bulunduğu haberdar oluyoruz. Şüphe yok ki bu yeni teşekkül cumhuriyet ve demokrasi prensipleri üzerine kurulacaktır. Esasen geriye bakacak, Türk inkılabı namına şimdiye kadar

²⁰⁰ Milliyet, 11 Ağustos 1930, No: 1616.

²⁰¹ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev: Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, İstanbul Aralık 2012, s.76.

²⁰² Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev: Yasemin Saner, 31. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.306.

²⁰³ Tunçay, *a.g.e.*, s. 249.

tahakkuk ettirilmiş esaslardan rücu edecek herhangi bir teşekkül, memleketin hiçbir tarafında hüsnü kabul görmez.

Meclis kürsüsünde, matbuat sütunlarında her türlü kirli ve gizli ihtiraslardan münezze saf ve samimi bir muhalefetin faidesi vardır. Bizim evhamımız, hassasiyetimiz yalnız bugünkü rejimi esastan vuracak millî birliği yıkacak hareketlere karşı uyanıktır. Yoksa vaziyeti yalnız memleket menafii cephesinden görece ve tenkit edecek, yalnız, hakikatin yürümesini isteyecek bir muhalefet bugün iktidar mevkiinde bulunanların çekineceği bir kuvvet olmaz. Çünkü onların da hedefi hakikatin kendisidir. Hakikat yolundan ayrılmamaktır.”²⁰⁴

Yazı dikkatle okunduğunda yeni teşekkül edecek muhalif fırkaya belirli sınırlar çizilmekte ve sadece iktidarı eleştirecek bir siyasi rol verilmektedir. İktidara alternatif olabilecek en ufak bir ihtimal dahi dile getirilmemektedir.

Diğer taraftan kriz ile iyice ağırlaşan iktisadi şartlar yeni bir parti kurma fikrini cazip kılsa da, kurulacak bu parti basına verilen beyanatlar ve siyasi kulislerde alınan kararlarla, programından üye yelpazesine kadar önceden bazı şartlarla muhatap bırakılıyordu. Zira yapılan inkılapların ve getirilen yeni sistemin toplumda karşılık bulduğuna dair ciddi endişeler vardı. M. Kemal Paşa da her ne kadar şartların zorlamasıyla yeni bir parti kurulmasını bizzat istese de söz konusu endişeleri O da taşıyordu. Ancak belirtilen şartlarla mahdut ve sadece muhalefet etmekle sınırlandırılmış bir parti kurulursa, bizzat Gazi’nin deyişiyle, hem Büyük Millet Meclisi’nde arzu edilen murakabe (denetim) ve münakaşa imkânı sağlanmış olacak, hem de söz konusu endişeler giderilmiş olacaktır. Bu sebeple kurulacak yeni partinin, mutlaka aşağıdaki prensipleri inanarak benimseyen bir teşekkül olması gerekliliği özellikle vurgulanmıştır:

“1- İnkılapların ruhu mesabesinde bulunan layiklik üzerinde, yeni fırkanın eskisi ile tam mutabakat halinde bulunması ve bunu ilan etmesi.

2- Yeni fırkanın uzunca bir müddet, hiç değilse bir iki seçim devresi zarfında, yalnız B.M.M. de, esaslı siyasi, mali, ekonomik meseleler üzerinde, dedikodulara değil, gerçeklere ve ilme dayanan nezih, ağırbaşlı ve bilhassa çok sabırlı bir murakabe (denetleme) unsuru olarak çalışması.

3- Halk arasında galeyanlara, kavgalara, netice itibariyle de vahim karışıklıklara sebep olabilecek geniş teşkilat ve gürültülü faaliyetlerde bulunulmaması.”

Hasan Rıza Soyak yukarıda bahsi geçen ilkeleri aktardıktan sonra; Mustafa Kemal Paşa’nın Türkiye ve Türkiye gibi geri kalmış ülkelerde partilerin uzun müddet seçim dönemlerine mahsus bir propaganda aracı olarak daha çok aydınlar arası kadrolar

²⁰⁴ Milliyet, 9 Ağustos 1930, N0:1614.

halinde kalmasına, geniş halk kitlelerinin günlük siyasi tartışmalardan uzak tutulmasına taraftar olduğunu, hatta bu düşüncelerini o dönem Ankara'ya ziyarete gelmiş olan Yunan Başbakanı Venizelos ile de paylaşarak, O'na da tasdik ettirdiğini belirtmektedir.²⁰⁵

Mete Tunçay, Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF)'nin kuruluşunu, krizin etkisiyle tarımda yaşanan bu büyük sıkıntıların yanında Doğu'da sürüp giden Kürt isyanlarıyla da ilişkilendirmektedir.²⁰⁶

Sonuç olarak, SCF'yi doğuran sebeplere tümüyle baktığımızda yeni kurulacak muhalefet partisinin profilini şu şekilde özetleyebiliriz. İçeride halkın giderek artan daha çok ekonomi temelli hoşnutsuzluğunu absorbe ederek toplumsal tepkileri azaltacak, Halk Fırkası'nın alternatifsiz olmasından kaynaklı olan rehavete son verecek, dışarıda ise ülkenin otoriter imajını yumuşatacaktır.

Diğer taraftan ortaya çıkan demokrasi havası SCF dışında yeni partiler kurma teşebbüslerini de cesaretlendirmiş, eski bir siyasetçi olan Abdülkadir Kemali Bey, Adana'da "Ahali Cumhuriyet Fırkası" adında bir yerel parti kurmuştur. Benzer şekilde İstanbul'da da "Türkiye Cumhuriyet İşçi ve Çiftçi Fırkası" adında bir parti kurulmaya çalışılmışsa da hiçbiri ömürlü olamamıştır.²⁰⁷

2. SERBEST CUMHURİYET FIRKASI'NİN KURULUŞU, PROGRAMI VE GENEL İLKELERİ

Fethi Bey, partinin resmi olarak kuruluşundan bir gün önce verdiği bir mülakatta; fırkanın isminden de anlaşılacağı üzere, Halk Fırkası'nın sol cenahında, liberal, laik cumhuriyetçi bir fırka olacağını, en önemli prensibinin laiklik ve cumhuriyetçilik olduğunu, lüzumunda mürteci fırkalara karşı Halk Fırkası ile birlikte hareket edeceklerini, fırkaya katılanlar arasında sağa, yani irticaya temayül edenler olursa, bu tür kişilerin derhal fırkayla ilişkisinin kesileceğini beyan etmiştir.²⁰⁸ Fırkanın nizamname taslağını, Halk Fırkası programını da inceleyerek hazırlayan Ağaoğlu Ahmet Bey de, Fethi Bey gibi yeni fırkanın üye profili üzerinde hassasiyetler durmakta, 'itilafçıların' Kemalizm prensiplerine karşı olanların yeni fırkada yeri olmadığını belirtmekteydi.²⁰⁹

²⁰⁵ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar, C.II*, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları., İstanbul, 1973, s. 411.

²⁰⁶ Tunçay, *a.g.e.*, s. 249.

²⁰⁷ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam (1884-1938) C.I*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, s.386.

²⁰⁸ Milliyet, 11 Ağustos 1930, N0:1616.

²⁰⁹ Milliyet, 20 Ağustos 1930, No: 1625.

SCF kurulurken, parti kuruculuğunu üstlenecek siyasetçilerin hem muhalefet edebilme yeteneğine sahip olmaları hem de mevcut rejime sadık olmaları arzu edilmekteydi.²¹⁰ M. Kemal Paşa, yeni parti düşüncesini yürürlüğe almaya çalıştığı sırada Paris Büyükelçiliğinde görev yapan Ali Fethi Okyar İstanbul'a gelmişti. Fethi Bey'in İstanbul'a döndüğü gün M. Kemal Paşa da Yalova'da istirahatte idi. Fethi Bey bu görev için uygun bir adaydı. M. Kemal Paşa, Fethi Bey'i Yalova'ya çağırarak bir görüşme planlandı. Fethi Bey'e yeni bir muhalefet partisi kurma fikrinden bahsederek, kurulacak olan partinin başına onun geçmesini istedi.²¹¹ Dönemin önemli gazetecilerinden Asım Us da; M. Kemal Paşa'nın genel başkan ve Başbakan İsmet Paşa'nın da O'nun vekili olduğu CHF'ye karşı bir parti kurmaya Fethi Bey'in kendi başına teşebbüs etmesinin imkânsız olduğunu, bunun bizzat Gazi'nin isteğiyle gerçekleştiğini belirtmektedir.²¹²

Ali Fethi Bey, 22 Temmuz 1930 tarihinde Paris'ten İstanbul'a geldiğini, ertesi günü müsaade isteyerek Yalova'da bulunan M. Kemal Paşa'yı ziyaret ettiklerini, M. Kemal Paşa'nın en yakınlarındakilerin bile toplumda hükümete karşı oluşan tepkileri dile getirmelerine rağmen hâlâ İsmet Paşa hükümetinin göreve devam etmesinden dolayı duyduğu şaşkınlığı dile getirmektedir. Fethi Bey, Gazi ile görüşmesinden sonra ertesi günü eski arkadaşı olan Rize Mebusu Fuad Bey (Ahmet Fuad Bulca) ile karşılaştığını ve Fuad Bey'in kendisine: *"Sana bir muhalif fırka teşkili teklif olunacaktır. Sakın bu teklife kapılma. Sana yazık olur."* Dediğini nakletmektedir. SCF kurulduğunda, hakkında yeni partiye katılacağı söylentileri çıkarılan Fuad Bey, parti denemesi başarısızlıkla sonuçlanınca verdiği bir beyanatta; *"Bu mevzu, ancak Fethi Bey'in vatansever ve faziletli ellerine tevdi edilebilirdi. Fakat neticesinin müspet olamayacağını da biliyordum. Nitekim olaylar maalesef bana hak verdi."* Demiştir.²¹³

Fethi Bey'in olumlu cevabını alan M. Kemal Paşa, İsmet İnönü ve Fethi Okyar'ı karşısına alarak: *"Ben şimdi bir babayım, ikiniz de benim çocuklarımsınız. İkinizin arasında bana göre hiçbir ayrılık yoktur. Benim istediğim, sadece memleket meselelerinin Büyük Millet Meclisi'nde açıkça tartışılmasıdır. Büyük Millet Meclisi'nde, Türk milletinin gözü önünde konuşulamayacak hiçbir iş yoktur"*²¹⁴ diyerek

²¹⁰ Abdülhamit Avşar, *Bir partinin Kapanmasında Basının Rolü: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1998, s.48.

²¹¹ Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 25-27.

²¹² Asım Us, a.g.e., s.129.

²¹³ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s.377-378.

²¹⁴ İsmet İnönü, *Hatıralar: İkinci Kitap*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1987, s. 225

iki parti arasında tarafsız kalacağı sözünü de vermiştir. Kız kardeşi Makbule Hanım'ın da muhalif partide yer alacağını belirterek sözünü pekiştirmiştir.

Mustafa Kemal Paşa yeni partinin kuruluş haberini 8 Ağustos 1930 gecesini düzenleneni bir yemekte duyurdu. İnönü anılarında, “*Nihayet bir gün kendimizi ansızın, Yalova’da kendimizi Serbest Fırka kurulması için giriştiği teşebbüsün karışında bulduk. Fakat biz, aramızda fırka teşkilini konuşmuş değiliz. Karar safhasına geldikten sonra. Böyle bir siyasi fırka teşkil etmek lazım geldiğini bana Yalova’da söyledi*”²¹⁵ diyerek karardan önceden haberdar olmadığını vurgulamıştır.

SCF kurulurken Fethi Bey’in en büyük endişesi hem cumhurbaşkanı hem de CHF’nin genel başkanı olan Gazi Mustafa Kemal’in iki parti arasında tarafsız kalıp kalamayacağıydı. M. Kemal Paşa hem sözlü olarak hem de basında yayınlanan açık mektubuyla iki parti arasındaki siyasi mücadelede tarafsız kalacağını ifade ederek bu endişeyi gidermeye çalışmıştır²¹⁶. Nitekim parti kurulurken gazetecilerin Fethi Bey’e sordukları, Mustafa Kemal Paşa’nın hem cumhur reisi hem de Halk Fırkası’nın reisi olmasının kendi fırkalarını baştan zayıf düşürüp düşürmeyeceği sorusuna; Fethi Bey, şüphesiz bu durumun fırkalarını zayıf düşüreceğini, lakin cumhur reisinin söz verdiği şekilde bitarafane ve adilane hareket edeceğine güvenlerinin tam olduğu şeklinde bir cevap vermiştir.²¹⁷

Süreyya İlmen hatıralarında Fethi Bey ile birlikte vapurla Yalova’ya giderek M. Kemal Paşa ile görüşmelerini nakleder. Otuzdan fazla davetlinin bulunduğu bir salonda M. Kemal Paşa, yeni fırkaya katılımından dolayı memnuniyet duyduğunu belirttiği Süreyya Paşa’ya hitaben:

“-Bak, ben, Reiscumhur sıfatı ile bitarafım. Bir fırkanın başında pek muhterem arkadaşım İsmet Paşa hazretleri bulunuyorlar. Diğer fırkanın başında da pek muhterem arkadaşım Fethi beyefendi bulunuyorlar. Bu iki fırka birbirleri(y)le çarpışacak, birbirlerini kontrol edecek, birbirleri ile mücadele eyliyeceklerdir. Lâkin dünyaya karşı da: ‘Türklerde de bir terbiye-i sis(y)asiye mevcut olduğunu’ ispat edeceksiniz, buyurdular.

Ondan sonra, sofrada bulunanlara hitaben:

-Bakınız! Ben, Reiscumhur sıfatı ile bu iki fırkaya karşı daima bitaraf kalacağım, dediler. Ve Şükrü Naili ve Abdurrahman Nafiz Paşalara da:

²¹⁵ İsmet İnönü, *Hatıralar: İkinci Kitap*, a.g.e., s.225

²¹⁶ Atatürk Ansiklopedisi (Türkiye Cumhuriyeti Siyasi Tarihi) Cilt: X, Haz: Kemal Zeki Gençosman, May Yayınları, İstanbul, (t.y), s.121.

²¹⁷ Milliyet, 11 Ağustos 1930, No: 1616.

-Ordu! Siz de benim gibi daima bitaraf kalacaksınız; bu iki fırkanın mücadelelerine karışmayacaksınız, buyurdular.

Neticede ise; Gazi, bu vadini ifa edemedi.”²¹⁸

Ahmet Hamdi Başar da, SCF’nin kuruluşundan kısa bir süre sonra kapatılmasına kadar süreç içinde M. Kemal Paşa’nın rolünü şu sözleri ile özetler: “*Serbest Fırka Atatürk’ün eseri idi; fakat serbestliğin bu memlekete hiç bir toplayıcı ve yaratıcı kuvvet, hiç bir fikir getiremeyeceğini, bilakis milli birliği bozarak tehlikeye bile götürebileceğini anlayan Atatürk bu fırkayı aynı sene içinde dağıtarak bundan sonra tek fırka ile idareyi ideolojimizin esasına aldı.*”²¹⁹

Bürokratik işlemlerin tamamlanmasının ardından, 12 Ağustos 1930 tarihinde SCF İstanbul’da resmen kurulmuştur²²⁰. M. Kemal Paşa’nın arzusuyla bazı milletvekilleri CHF’den SCF’ye geçtiler. Yine Gazi’nin isteğiyle kız kardeşi Makbule Hanım yeni partiye üye oldu. Bütün bu gelişmeler partinin kuruluş sürecini M. Kemal Paşa’nın içtenlikle desteklediği şeklinde yorumlanabilir.²²¹ Ali Fethi Bey haricinde, SCF’ye Mustafa Kemal’in isteğiyle veya gönüllü olarak katılan vekillerin fırkadaki görevleri ise şöyledir: Kütahya vekili Nuri Conker; Fırka Umumi Kâtibi, Kars vekili Ahmet Ağaoğlu; Aza, Erzurum vekili Hasan Tahsin Uzer; Aza, Aydın vekili Dr. Reşit Galip; Aza, Şebinkarahisar vekili Mehmet Emin Yurdakul; Aza, Bilecik vekili Rasim Öztekin; Aza, Kocaeli vekili İbrahim Süreyya; Aza, Ankara vekili Talat Sönmez; Aza, İstanbul vekili Ali Haydar; Aza, Sinop vekili Refik İsmail Kakmacı; Aza, İstanbul vekili Süreyya İlmen; Aza, Niğde vekili Ali Galip; Aza.

Liberal ilkeler ve temel prensipler benimsenerek kaleme alınan parti programı şu 11 maddeden oluşmaktadır:

“1. Serbest Cumhuriyet Fırkası cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik esaslarına bağlıdır. Bu esasların millet bünyesinde ebedileşmesi gayesidir. Teşkilâtı esasiye kanunundaki hürriyet ve masuniyet haklarını bilâistisna herkes için mer’i tutacak ve bir arızaya uğratmayacaktır.

2. Vergiler millet efradının iktisadi teşebbüs kabiliyetini sarsmayacak ve halkın takati hududunu aşmıyacak derecede tahfif olunacaktır. Vergi tarhında daha salim esaslara istinat edilecek ve tahsilindeki yolsuzluklar kaldırılacaktır.

²¹⁸ Süreyya İlmen, *Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka*, Muallim Fuad Gücüyener Yayınevi, İstanbul 1951, s.8.

²¹⁹ Başar, *a.g.e.*, s.4-5.

²²⁰ Tunçay, *a.g.e.*, s.251.

²²¹ Atatürk Ansiklopedisi (Türkiye Cumhuriyeti Siyasi Tarihi) Cilt: X, Haz: Kemal Zeki Gençosman, May Yayınları, İstanbul, (t.b), s.122.

3. Fırka, devlet varidatının semereli surette sarfına dikkat ve büyük nafia teşebbüsleri masraflarının yalnız bir nesle tahmilinden içtinap eder.
4. Fırka, paramızın kıymetini biran evvel tespit için tedbir almak ve memleketimizde i görmek isteyecek harici sermayeye bu suretle yol açmak azmindedir.
5. Fırka, vatandaşların refahına mali ve iktisadi her türlü teşebbüslerine engel olan hükümet müdahalelerini kabul etmez. Memleketin iktisadi hayatının inkişafında her türlü teşebbüs erbabının zahiridir. Cumhuriyetin menfaatleri için girişilmesi icap eden iktisadi illerde fertlerin kuvveti gayri kâfi görüldükçe, devlet doğrudan doğruya teşebbüs eder. Liman inhisarı kaldırılacaktır.
6. Köylünün ve çiftçinin çok ucuz faizle ve müşkülatsız usullerle para bulması ve iktisadi bünyemizi zayıf düşüren mürabahacılıktan kurtarılması fırkanın en mühim maksatlarından. Çiftçinin fedakârlığı ile kurulmuş olan Ziraat Bankası'nın memleketin zirai kredi ihtiyacını tatmin edecek bir müessese haline çıkarılması umdedir.
7. Dahili sanatların canlanması ve kolaylıkla inkişaf etmesi fırkanın vasıl olmak istediği mühim hedefidir. Teşviki Sanayi Kanunu bihakkın tatbik edilecektir. Bu kanunun bahsettiği himaye ve kolaylıklar icabında tevsi olunacaktır. Sanayi ve Maadin Bankası'nın kabiliyet ve faaliyeti arttırılacaktır. Yerli mahsullerin himayesi ve hariç piyasalarda sürümlerinin temini için tedbirler alınacaktır. Nakliyat ve liman tarifeleri bu maksatlara hizmet edecek surette tanzim olunacaktır.
8. Halkın hükümet dairelerindeki işleri azami sürat ve suhuletle gördürülecektir. Rüşvet ve sui istimallere karşı bilâmerhamet mücadele edilecektir.
9. Mahkemelerin süratle iş bitirmesi için sıkı ve devamlı teftişler yaptırılacaktır. Mahkemeler teşkilâtındaki noksanlar bu maksada göre ikmal olunacaktır.
10. Fırka, harici siyasetinde Türkiye Cumhuriyeti'nin komşu ve bilumum devletlerle münasebetlerinin dostluk ve samimiyet dairesinde cereyan ve takviyesine ve Cemiyeti Akvam müessesesiyle sıkı surette teşriki mesaiye ehemmiyet verecektir.
11. Fırka bir dereceli intihap usulünün tesisini ve siyasi hukukun Türk kadınlığına da teşmilini müdafaa edecektir.”²²²

Maddelerden anladığımız üzere, parti kurucuları ve başta parti programının mimarı olan, aynı zamanda liberal Kemalizm fikri ile büyük yankı uyandıran Ahmet Ağaoğlu ekonomi yönetiminde liberalizmi savunmuş, devletçiliği ise manasız bulmuştu. Bu sebepten ötürü parti, tekerciliğe karşı çıkmış, yabancı sermaye girişine ve özel sektör teşvikine destek vermişti. Tek dereceli seçim, kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmesi gibi konularda programında vadettiği konular üzerinde çalışmalar yapmıştı

²²² Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM -3.Dönem (1927-1931), II.Cilt*, TBMM Vakfı Yayınları, s.356-357; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler: 1859-1952*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1952, s.633-634.

ama yine programı içerisinde bulunan ‘halktan alınan ağır vergiler’ konusunda çözüm ya da önerilerde bulunmamıştı. Fethi Bey de parti kurulurken verdiği bir gazete mülakatında; gelecek genel seçimlere yeni seçim kanunu ile girileceğini, seçimlerin artık tek dereceli yapılacağını ve kadınların da seçme ve seçilme hakkına sahip olacağını beyan etmiştir.²²³

Fırkanın kurulma sebebi, daha önce de bahsedildiği üzere içeride Halk Partisi’ne muhalefet etmek, dışarıda ise liberal demokratik bir fotoğraf çizmekti. Perde arkasında ise Halk Fırkası’nın belki de son çaresi olan, güdümlü bir muhalefet partisi kurma çabasıydı. Ancak SCF önceden planlananın ötesinde CHF’nin ekonomik politikalarını eleştirmeye başlayınca etrafında beklediğinden fazla toplumsal destek görmüştür. Fethi Bey etrafından toplanan kabalığın farkındaydı. Bu sebeple olsa gerek, henüz parti kurulalı birkaç gün olmasına rağmen, iktidar olabilmek için oy hesapları yapılmaya başlanmıştı. Bir hafta geçmeden parti faaliyetlerinin yürütülebilmesi ve aynı zamanda üye kayıtlarının alınması için Galata’da ofis tutulup başına Nuri Bey geçirilmişti bile.²²⁴

Partinin tabanına baktığımız zaman ise çok çeşitli kesimlerden destek aldığını görebiliriz. Çetin Yetkin’e göre Falih Rıfkı Atay’ın “Gayrimemnunlar” olarak adlandırdığı üç kesimden oluşan destekçiler şöyledir: “1) *Cumhuriyetçi olmadıkları için Halk Fırkasına karşı olanlar*, 2) *Halk Fırkasının kendi tarafından haklı olarak kıldığı yahut tatmin edemediği insan zümreleri*, 3) *Cumhuriyetçi olup da Halk Fırkasının tuttuğu yolun doğru olmadığına inananlar...*”²²⁵

Serbest Fırkayı destekleyen diğer bir kesim ise işçilerdi. Özellikle Takrir-i Sükûn Kanunu’nun kabul edilmesinin ardından sendikalar kapatılmış, işçilerin haklarını arayacak tüm kanalları ortadan kaldırılmıştı.²²⁶ Ayrıca Mustafa Kemal’in kız kardeşi Makbule Hanım’ın partide yer alması ve parti programında yer verilen kadın hakları, seçme ve seçilme hakkı gibi haklar, parti tabanında kadınları görünür yapan gelişmelerdi.

Mesleki dağılım açısından baktığımız zaman, Serbest Fırka’nın tabanında en etkili faktörlerden birisi olan sosyo-ekonomik refleks, Halk Fırkası’nın tabanına göre çok daha belirleyici olmuştur. Yani parti tabanlarının politik duruşlarında ekonominin

²²³ Milliyet, 11 Ağustos 1930, No:1616.

²²⁴ Yarin, 17 Ağustos 1930.

²²⁵ Çetin Yetkin, *SCF Olayı*, Otopsi Yayınevi, İstanbul 2004, s. 113.

²²⁶ Abdülhamit Avşar, *Bir partinin Kapanmasında Basının Rolü: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, a.g.e, s.131.

etkisi, iki partide de farklı sonuçlar doğurmuştur. Dolayısıyla Serbest Fırka, geniş halk kitlelerinin ilgi gösterdiği bir parti olarak karşımıza çıkmıştır.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile karşılaştırıldığında; TCF doğal ve sert bir muhalefet olarak ortaya çıkarken, aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa'ya da karşı bir hareket olarak görülmüştür. SCF ise daha konjonktürel olup, Gazi'ye değil CHF'ye karşı, daha dar bir ifadeyle dönemin iktisadi şartlarında uygulanmaya başlanan devletçi politikalara karşı daha liberal bir söylemle ortaya çıkmıştır²²⁷.

3. YENİ SİYASAL ARAYIŞIN BASINA YANSIMALARI

Bilginin aktarılma yöntemi, ilk toplumlardan günümüze kadar gelen süreçte çeşitli yollarla gerçekleştirilmiştir. Önceleri bilginin azlığı sebebiyle bu iletişim kanalları sınırlı kalmıştır. Ticaretin gelişmeye başlaması ile birlikte devletler, basın ve haberleşme ağları kurmuştur²²⁸. Basın, özellikle siyasal rejim olarak demokratik sistemleri benimsemiş ülkeler için vazgeçilmez bir unsur olmuştur. Liberalizmin yaygınlaşması ve ülkelerin parlamenter yönetim sistemine geçmesi ile birlikte daha da önem kazanmaya başlamıştır. Çünkü ona özgürlüğünü verecek olan da, ondan özgürlüğünü alacak olan da siyasal iktidardır. Bu nedenle basın, gazetelerin kendilerini özgürce ifade edebilmelerine ve halkın da doğru haber alabilmesine katkı sağlamayı hedeflemiştir. Aynı zamanda basın, siyasal iktidarın gücünü denetlemek gibi önemli bir fonksiyona da sahip olmuştur.

Türkiye'de ise basının rolü ve önemi 1925 yılında TCF'nin kurulmasıyla başlayan demokratikleşme süreci ile birlikte artmıştır. Ülkenin tek muhalefet partisi olan TCF'nin kapatılmasının ardından CHF iktidarı 1930 yılına kadar tek parti yönetimi olarak hüküm sürmüştür. Bu dönemde Takrir-i Sükûn Kanunu ile basının susturulması, iktidarı elinde bulunduran CHF'nin, otoriter olarak nitelendirebileceğimiz bir yönetim şeklini benimsemesinin önünü açmıştır. 1930 yılında SCF'nin kurulmasıyla birlikte tek parti yönetimi sona ermiştir. Bu mühim olay kısa sürede ülkenin en önemli gündemi haline gelmiştir. Fethi Okyar'ın eski başvekil olması ve SCF'nin kurulmasını bizzat Mustafa Kemal'in istemesi, bu gelişmelerin kamuoyunda danışıklı dövüş olarak algılanmasına sebep olmuştur.

²²⁷ Atatürk Ansiklopedisi (Türkiye Cumhuriyeti Siyasi Tarihi) Cilt: X, Haz: Kemal Zeki Gençosman, May Yayınları, İstanbul, (t.y), s.120.

²²⁸ Alemdar Korkmaz, Türkiye'de Çağdaş Haberleşmenin Kökenleri, A.İ.T.İ.A Yayınları, Ankara 1981. s.3.

SCF'nin güdümlü bir muhalefet partisi olduğu düşüncesi, özellikle Son Posta gibi iktidar yanlısı gazetelerin, partinin kuruluşuna karşı ılımlı bir tavır takınmasına neden olmuştur.²²⁹ Ayrıca basının geneli, SCF'nin liberal tarzı ve tavrı sebebiyle ülkede esen özgür havadan memnundur.²³⁰ Mesela iktidara yakın bir gazete olan Cumhuriyet gazetesi başyazarı Yunus Nadi Bey SCF'nin kuruluşuna dair şu değerlendirmeyi yapmaktaydı: *“Fırkaların çoğalması demek, münakaşaların başlaması demektir. Demokrasi esasen kalem ve söz hürriyeti demektir. Herkes kendince doğru zannettiğini açık olarak, tabii şahsiyete girişmemeye ehemmiyet veren dikkatli bir nezaketle söyleyecektir. Bunlarda hiçbir fedakârlık yoktur ve nihayet biz de karşılıklı hareketlerin hakikati bulmaya çalışan bu türlü gayretlerine alışacağız.”*²³¹

Vakit ve Akşam gazeteleri sahipleri olan Hakkı Tarık (Us) ve Mehmet Asım (Us) Beyler ise Fethi Bey ve partisine karşı başta sempati ile yaklaşmıştır. Ancak siyasi tansiyonun artacağı ileriki günlerde iktidar yanlısı bir tutum sergilemişlerdir.²³²

İnkılap gazetesi iktidar, Sosyalist fikirlere sahip Arif Oruç'un *Yarın* gazetesi ise muhalefet yanlısı gibi gözükrken, Ağaoğlu'nun hatıralarında bahsettiği üzere Arif Oruç için, “Oruç Fırkaya yapacağı fenalıkları yapmıştı” diyerek aslında faydadan daha çok zarar verdiğini ima etmiştir.²³³ SCF'nin yayın organı niteliğinde sayılan *Serbest Cumhuriyet Gazetesi* ise kapatıldığı güne dek partiye olan desteğini sürdürmüştür.

Hasan Cemil Hâkimiyeti Milliye gazetesinde siyasi fırkalar başlıklı yazısında; Halk Fırkası'nın yanında ikinci bir partinin kurulmuş olmasının Millet Meclisinde memleket meselelerini tartışma fırsatı kazandırdığından dolayı bu konuyu önemli bir siyasi gelişme olarak nitelendirmektedir. Yazının devamında fırkalarla temsil ettikleri fikirler ele alınırken SCF'nin liberalizmi, CHF'nin ise demokrasiyi temsil ettiği dile getirilmektedir. John Locke ve Adam Smith'e atıflar yapılarak liberalizmin geline döneminde işlevini yitirdiği vurgulanarak iktidar partisine alan açılmaya çalışılmaktadır.²³⁴

Türkiye'de yaşanan bu gelişmeler uluslararası basında da yankı uyandırmıştır. Batılı devletlerce SCF'nin kurulması ile Türkiye'nin çok partili hayata geçmiş olmasını demokrasi adına olumlu bir gelişme olarak kabul edilmiştir. Hatta bu haber karşısında

²²⁹ Abdülhamit Aşar, *Bir partinin Kapanmasında Basının Rolü: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, s. 92.

²³⁰ Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2000, s. 167-168.

²³¹ Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, s. 139.

²³² Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 473.

²³³ Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, s. 47-85.

²³⁴ Hasan Cemil, “Siyasi Fırkalar”, *Hakimiyeti Milliye*, 27 Eylül 1930, No:3308.

batı kamuoyunda yakın geleceğin iktidar partisinin SCF olacağı düşünülmektedir. Hasan Rıza Soyak'ın hatıralarında; Mustafa Kemal Paşa'nın kararıyla yeni bir partinin kurulma fikri ülke içinde büyük bir memnuniyet yarattığını, ülke dışında ise Türkiye'nin itibarını arttırdığını ve özellikle demokratik ülkelerdeki basın bu hususa önemli oranda yer verdiğini aktarmaktadır. 19 Ağustos 1930 tarihli Times gazetesinden naklettiği bir haberde de; Türkiye'deki mali ve iktisadi durum tenkit edilmesine rağmen, TCF tecrübesinden sonra, dünyanın çoğu yerinde tek partili modellerin siyasi tekâmülün son noktası olarak kabul edildiği bir dönemde Gazi'nin Anayasal sınırlara ve inkılabın ruhuna aykırı olmamak kaydıyla yeni ikinci bir parti kurulması kararını almasının önemine vurgu yapılmaktaydı.²³⁵

4. SERBEST CUMHURİYET FIRKASI'NDAN BEKLENTİLER

Mustafa Kemal Paşa'nın yeni bir siyasi parti kurma kararı aldığı ilk günden itibaren SCF'nin güdümlü bir muhalefet partisi olduğuna dair somut işaretler vardı. Dönem ile ilgili yapılan tüm çalışmaların ortak noktası “güdümlü muhalefet” tecrübesi olduğunu kanıtlar niteliktedir.²³⁶ Parti isminin bile Mustafa Kemal tarafından belirlendiği, Fethi Okyar'ı yanına çağırmak suretiyle “sizin fırkanızın ismini buldum” diyerek bildirdiği belirtilmektedir.²³⁷ Zürcher'e göre de SCF Kemalist düzenin gözde üyelerinden oluşan 15 milletvekiliyle kurulan bir siyasi oluşumdan başka bir şey değildir.²³⁸ SCF'nin basınla olan ilişkisi bile Mustafa Kemal'in gözetimi ve idaresinde sürmüştür. Şevket Süreyya Aydemir de, partinin kuruluş şekline, hatta kuruluş masraflarının ve ilk üyelerinin bile karşı taraftan sağlanmasını dile getirerek “biz buna garip bir particilik oyunu diyemez miyiz?”²³⁹ Şeklinde bir yorum katarak, SCF'nin güdümlü bir siyasi oluşum olduğuna dikkat çekmektedir.

Siyasi iktidarın, kendi kontrolü altında kurduğu bu firkadan beklentisini Mustafa Kemal: “*Cumhuriyeti ebedileştirmek gibi yüksek mefkûreler namına, bir muhalif parti vücuda getirmek istiyorum*” cümlesiyle ifade etmiştir.²⁴⁰ Yani SCF'den beklenti fırkanın Cumhuriyet fikrinin pekişmesine, güçlenmesine destek olmasıdır.

²³⁵ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, C.II, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları., İstanbul, 1973, s. 411-412.

²³⁶ Tunçay, a.g.e., s.247 vd.

²³⁷ Ali Fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi?*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019, s. 16.

²³⁸ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s.264-265.

²³⁹ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam (1884-1938) C.I*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, s.383.

²⁴⁰ Ali Fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi?*, s. 19.

M. Kemal Paşa'nın Fethi Okyar'dan diğer bir önemli beklentisi ise “devrim uygulamalarından ödün verilmemesi ön koşulu” ve “laikliğe inanmış kişilerin” parti içerisinde görev almasıdır²⁴¹. Fethi Okyar ve Ahmet Ağaoğlu bu beklentilere karşı önceleri parti ismini “*Serbest Laik Cumhuriyet Fırkası*” olarak ilan etmiş ve partiye üye olmak isteyen herkesin “*Laik bir cumhuriyetçi ve milliyetçi sıfat ve kanaat ile Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın programını benimsedim ve bu programın husul bulmasına rey ve fikirlerimle çalışacağımı taahhüt ederim*” beyanını yazılı olarak imzalamaları istenmiştir.”²⁴²

Sonuç olarak yeni bir parti kurulma düşüncesi ortaya çıktığı ilk günden SCF'nin kurulduğu güne kadar, siyasal iktidarın bu muhalefet partisinden tek bir beklentisi vardır. Oda iktidarın izinde, sözünde ve ona asla alternatif olmayacak Cemil Koçak'ın ifadesiyle “*bir iktidar seçeneği haline gelmesi değil de, mevcut hükümete siyasal bakımdan yumuşak bir muhalefet olmasıdır.*”²⁴³

5. SERBEST CUMHURİYET FIRKASININ MUHALEFET ARGÜMANLARI

Zamanla SCF, Mustafa Kemal'in istediği, planladığı ve kontrolü altında tuttuğu bir parti olmaktan çıkmış ve bu yeni siyasi oluşumun etrafında çok büyük bir muhalif grup toplamıştır. SCF'nin aynı zamanda siyasi kimliğini oluşturma biçimi üzerinden yürütmüş olduğu bu muhalefet, partinin kapatılmasının da en büyük sebeplerinden biri olmuştur. Bu nedenle SCF'nin neye muhalefet ettiğinin üzerinde durulması gerekmektedir.

Muhalefetin bu kadar hızlı örgütlenmesinde, Cumhuriyet Halk Partisi'nin TCF kapatıldığından beri tek parti olarak iktidarda kalması elbette bir sebep olarak gösterilebilir. Ancak 1929 ekonomik krizinin getirmiş olduğu sıkıntıların ve SCF'nin bu ekonomik sıkıntılara getirdiği çözüm önerileri üzerinden yürüttüğü siyasetin daha önemli olduğunu söylemek mümkündür.

Ekonomik kriz, toplum ve özellikle köylüler üzerinde ağır tahribatlar bırakmıştır. Lozan'ın getirmiş olduğu ekonomik sıkıntılar ve Osmanlıdan kalan dış borçlar da Fethi Bey'in gündeminde yer almaktadır. Basına demeçler vererek bu borçların ödenmemesi durumunda dış politikada ülkenin itibarının sarsılacağını söyleyerek İsmet İnönü'ye karşı ağır eleştirilerde bulunmuştur.

²⁴¹ Çetin Yetkin, *SCF Olayı*, s. 91.

²⁴² Bekir Berat Özipek, *Serbest Fırka'nın Mürtecileri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 259.

²⁴³ Cemil Koçak, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, s. 606.

Fethi Bey, özellikle ülkede yaşanan ekonomik sıkıntıların iktidarın yanlış yürütülen iktisat politikasından kaynaklandığını vurgulamak istemiştir. Fethi Bey, Yarın gazetesine verdiği beyanatta: “Benim iddiam şudur: mevkii iktidarda bulunan hükümetin mali ve iktisadi sahada takip ettiği yanlış siyaset, bugünkü sıkıntılı vaziyeti ihdas etmiştir. Yeni hükümetin, yedi seneden beri attığı her adım, memleketi merhale merhale iktisadi bir çıkmaza sokmuştur..”²⁴⁴ cümleleriyle ekonomiye dikkat çekmek istemiştir.

Genel olarak SCF’nin iktidara karşı eleştirileri demiryolu politikasından kaynaklı aşırı kamu harcamaları, iktisadi hayatta oluşturulmuş tekeller ve yabancı sermaye konusundaki olumsuz tutumdur. SCF, Başbakan İsmet Paşa’nın “mutedil devletçi” diye tanımladığı iktidarın ekonomi politikalarına yönelik bu eleştirileri yaparken kendini liberal bir çizgide konumlandırıyordu.²⁴⁵

İsmet Paşa Ankara-Sivas demiryolu hattının bitmesi sebebiyle Sivas’ta törene katılmıştır. İnönü’nün burada yaptığı konuşmasıyla birlikte yaşanan gerginlikler üst düzeye taşınmıştır. Önceleri çok partili hayata geçilmesi konusunda ılımlı bir tavır sergileyen İnönü, Sivas’ta yapmış olduğu konuşmasında SCF’ye karşı eleştirilerinin dozunu artırmıştır. SCF’nin hükümetin özellikle demiryolları yapımından vazgeçerek vergi yükünü hafifletmesi gerektiği yönünde propaganda yaptığını ileri sürmüştür.²⁴⁶

Fethi Bey başka bir beyanatında ise vergi konusundaki eleştirilerini sürdürmüştür: “Vergi sistemi berbattır. Hükümet halkı hiç düşünmüyor... Köylüyü, atıl bir hale getiren yüksek vergiler, şehirlerde daha garip tezahürler gösteriyor. Boş arsalardan, kiraya verilmeyen evlerden bile vergi alınıyor. Yani hükümet halkın sermayesine el uzatıyor... Bunun neticeleri göz önündedir. Arsa sahipleri, yok yere vergi vermemek için mülkiyet haklarından feragat ediyorlar ve boş kalan evler, birer birer yıkılıyor. Halkı hapsederek vergi toplamak bir marifet midir?”²⁴⁷

Kısacası SCF muhalefетinin temelinde ekonomik sorunların olduğunu, hükümetin ekonomi alanındaki başarısızlığını tenkit etmeye çalıştığını söyleyebiliriz. SCF, hükümetin ekonomi politikalarını eleştirirken, kendi partisinin izlemeyi planladığı ekonomi politikası liberalizmi işaret etmişse de, parti programı liberalizme kaçan bir

²⁴⁴ Yarı, 19 Ağustos 1930.

²⁴⁵ Yusuf Tekin - İrşat Sarıalioğlu, “Serbest Cumhuriyet Fırkası Denemesinin Uluslararası Yansımaları:Türk Dış Politikasında Değişim Tartışması” *Belleten*, Aralık 2022, Cilt: 86/Sayı: 307; s.1081. (1077-1116)

²⁴⁶ *Cumhuriyet*, 1 Eylül 1930.

²⁴⁷ Yarı, 23 Ağustos 1930.

kaç maddeden ibaretti.²⁴⁸ Fethi Bey, Cumhuriyet Gazetesi'ne vermiş olduğu bir beyanatta “*Memlekette iktisadi varlığı ihya etmek, iktisadi teşebbüslere serbest meydan açmak hükümetin bu gibi müdahalelerine nihayet vermek lazımdır*” diyerek iktisadi sahada liberal bir söylemle, yeni bir yol izleyeceğini de açıkça belirtmiştir.²⁴⁹

SCF muhalefetine ikinci bir boyutu daha vardır. Bunlar ise idari ve siyasi alana ilişkin konulardır. İdari ve siyasi eleştirilerinin temelinde ise parti-devlet özdeşliği vardır. Fethi Bey, CHF'nin tek parti zihniyetine, partinin bunu sürdürebilmek için gerek duyduğu devlet aygıtlarına sahip olmasına ve bu araçları açıkça kullanmasına ciddi eleştiriler getirmiştir. Fethi Bey'e göre bu devlet aygıtlarını kullanarak belediye seçimlerinin adil bir şekilde gerçekleşmesine dahi imkân ve ihtimal yoktur.²⁵⁰

SCF'nin bu eleştirilerinin hem özü hem de dozu bakımından iktidarı rahatsız ettiğini söyleyebiliriz. Meclis içerisinde yaşanan yoğun tartışmalar da buna kanıttır. Aslında bu açıdan baktığımızda Mustafa Kemal'in ikinci partiyi kurarken söylediği demokrasi ortamı oluşmuştur. Ancak, Fethi Bey'in Yarın Gazetesi ile yapmış olduğu röportajında “*Memleketin her tarafında, geniş halk kitleleri arasına kök salacağız. Fırka her gün biraz daha kuvvetlenecek ve temel sağlamlaşacaktır. Evet, iktidar mevkiine geçeceğiz... İlk fırsatta ve... En kısa zamanda...*”²⁵¹ diyerek iktidara gelmek istediğini açıktan ve yüksek sesle söylemeye başlaması Mustafa Kemal'in istediği ve beklediği bir durum değildir.

Bu gelişmeler üzerine ciddi bir toplumsal destek bulan SCF artık sadece CHF'nin politikalarını eleştiren bir muhalefet değil, aynı zamanda iktidar olmayı hedefleyen bir parti olmuştur. Tam da bu noktada muhalefetin iktidara tehdit olacak kadar güçlenmesi ile birlikte iktidar ve muhalefet ilişkileri sertleşmeye başlayacaktır. Fakat bu gerginlik içinde asıl mesele M. Kemal Paşa'nın tavrının ne olacağıydı. Fethi Bey, Mustafa Kemal Paşa'da oluşması muhtemel endişeyi gidermek adına bazı güvenceler sunma gayretine girişmiştir. Nitekim Asım Us; Fethi Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya, “*Paşam halk efkârı bizi tutuyor. Yeni bir seçimde biz mutlaka ekseriyeti alacağız. Fakat bizim Mecliste ekseriyeti alışımız zatı devletlerine zarar vermez. S.C. Fırkası da yine zâtı devletlerini Cumhurbaşkanı seçecektir.*” Dediğini, lakin Halk Fırkası'nın kurucusu ve genel başkanı olan M. Kemal Paşa'ya bu sözün dokunduğunu

²⁴⁸ Karpaz, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.152.

²⁴⁹ *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1930.

²⁵⁰ Osman Okyar- Mehmet Seyitdanlıoğlu, *M, Fethi Okyar'ın Anıları, Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1999, s. 77.

²⁵¹ *Yarın*, 23 Ağustos 1930.

belirtmektedir. Yine Asım Us'un aktardığına göre M. Kemal Paşa bu mevzuyu Çankaya sofrasına taşıyarak bir akşam sofradakilere: “*Aklınızın bir köşesinde benim bu sözüümü iyi muhafaza ediniz. Fethi Beyin fırkası seçimlerde ekseriyet alacak ve beni Cumhurbaşkanı seçecekler. Olabilir. Fakat ben bunu arzu etmem. öyle bir zamanda Cumhurbaşkanlığı seçimi usulü değişir. Amerika'da olduğu gibi bizde de Cumhurbaşkanı doğrudan doğruya halk tarafından seçilir.*”²⁵² Demiştir.

6. 1930 BELEDİYE SEÇİMLERİ ÖNCESİ İKTİDAR VE MUHALEFET ARASINDAKİ GERGİNLİKLER

1929 krizinin etkisiyle ekonomik sıkıntılardan yılmış ve unutulmuş olan insanlara SCF'nin söylemleri adeta umut olmuştur.²⁵³ İnsanlar içinde bulundukları sıkıntıların sebebi olarak CHF'yi gördükleri için yeni partinin ne olduğunu bile anlamadan iktidar partisine karşı SCF'yi desteklemiştir. SCF'nin halktan görmüş olduğu bu olağanüstü ilgi ve destek Fethi Bey'i iktidar olma hayali peşine düşürmüştür. Bu sebepten dolayı SCF'nin seçim öncesi temel amacı kendine siyasi bir zemin hazırlamaktır. Sonuçta SCF ve CHF arasındaki bu siyasi yarışın galibini halk tarafından verilecek olan oylar belirleyecektir. Bu nedenle SCF, belediye seçimleri yaklaştıkça muhalefetin dozunu arttırmaya başlamıştır.

Fethi Bey artık, sadece İsmet İnönü hükümetini değil, CHF'nin yapısına dair eleştirilerini de açıkça yapmaya başlamıştır. Ağaoğlu Ahmet Bey bir makalesinde bu durum için SCF'nin “Cumhuriyet Halk Fırkası'nın çürüklüğünü” ve “bazı gerçekleri” ortaya çıkardığını söylemektedir. Makalenin devamında ise şöyle devam etmiştir:

*“Bütün memleketi kucaklamış, memleketin en ücra köşelerine kadar yayılmış ve zahiri teşkilatı adeta bir orduyu andıran bu koca fırka, teşkilatını henüz yapmağa başlamış adeta emeklemek çağında bulunan yeni bir fırka ile ilk temasında bile şaşaladı, bocaladı ve muvazenesini kaybetti... bu muazzam bina hakikatte sağlam maddelerden kurulmamış bir yığın imiş!... Görülen kötülöklere karşı en ufak itirazlara tahammül edilmez oldu. Yükselen şikayetlere karşı daima “Dumlupınar Zaferi” ve Lozan Muahedesi gösterildi.”*²⁵⁴

Ağaoğlu'nun bu yazısında dikkat çeken pek çok ayrıntı vardır. Ancak en dikkat çekici olanı, yeni hatta kendi kurdukları bir partinin basit siyasi eleştirilerine bile

²⁵² Asım Us, *a.g.e.*, s.145.

²⁵³ Hikmet Bila, *CHP 1919-1999*, Doğan Kitapçılık, İstanbul 1999, s. 62.

²⁵⁴ *Serbes Cumhuriyet*, 26 Teşrinievvel 1930.

tahammül gösterilmemesi ve bu eleştirilere karşı sürekli geçmişe atıfla, milli mücadele dönemi başarıları gösterilerek savunma yapılmaya çalışılmasıdır.

SCF'nin kurulduğu ilk zamanlar tarafsız bir politika izleyen basın ise, bu muhalif hareketin etrafında toplanan büyük kalabalıktan güç alarak yazılarında ağır bir üslupla hükümeti eleştirmeye başlanmıştır. Fethi Bey'in eleştirilerinin basında kalın puntolarla yer almaya başlaması CHF'yi huzursuz etmiştir. Hükümetin siyasi başarısızlığı basın nezdinde özellikle İsmet İnönü üzerinden sürdürülmüştür. Serbest Cumhuriyet Gazetesi'nde yer alan bir yazı bunu açıkça göstermektedir: “İsmet Paşa Hz. Şimdiye kadar muhalif bir partinin teftiş ve murakabesine tabi olmadığı için icraatının hesabını lüzum görürse yalnız kendi fırkasına veriyor.”²⁵⁵ Siirt mebusu Mahmut Bey bazı Serbest Fırka taraftarlarının bu şekilde İsmet Bey'i eleştirmek bahanesiyle Mustafa Kemal'i bu siyasi çekişmeye alet ettiğinden yakınlıkla “Gazinin büyük ismini politika vasıtası yapmaya kimsenin hakkı yoktur” şeklinde sert açıklamalar yapmıştır.²⁵⁶ Basında yer alan bu haberler, iktidar ve muhalefet partisi arasında yaşanan ve yaşanacak olan olaylara ışık tutması açısından oldukça önemlidir.

7. SCF'NİN TEŞKİLATLANMASI VE FETHİ BEYİN EGE GEZİSİ

SCF'nin teşkilatlanma biçimi en alt düzeyden başlamak üzere sırasıyla “Köy ve Mahalle Ocağı”, “Nahiye Ocakları”, Nahiye Ocaklarından sonra ise “Kaza Ocağı” ve Fırkanın il örgütü “Vilayet Ocağı” merkezi ise “Merkez Ocağı” olarak belirlenmiştir²⁵⁷. Fırkanın merkezi başlarda Ankara olarak düşünülmüş fakat sonradan İstanbul olarak karara bağlanmıştır. Fırka, 21 Ağustos'ta resmi olarak üye kayıtlarına başlamıştır. 99 günlük siyasi ömrüne rağmen 63 ilin 37'sinde resmi olarak teşkilatlanmayı başarmıştır.²⁵⁸ Fırka örgütlenirken en başarılı olduğu yerler kıyı illeridir. Bu durumun temel sebebi 1929 krizinden etkilenen kesimin tarım ile geçimini sağlayan köylülerden oluşması ve bu nüfus yoğunluğunun da kıyı bölgelerinde bulunuyor olmasıdır. En hızlı örgütlendiği iller ise sırasıyla İstanbul, İzmir, Samsun, Antalya ve Aydın olmuştur.²⁵⁹

Yerel seçimler başlamadan önce SCF mensupları il il, ilçe ilçe, köy köy dolaşarak bu fırkayı herkese tanıtmışlardır. Fethi Bey bu amaçla İzmir'den başlayarak

²⁵⁵ Serbes Cumhuriyet, 31 Teşrinievvel 1930.

²⁵⁶ Milliyet, 8 Eylül 1930.

²⁵⁷ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM -3.Dönem (1927-1931), II.Cilt*, TBMM Vakfı Yayınları, s. 350-357; T.C. İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü, *Türkiye 'de Siyasi Dernekler*, C. II, Ankara 1950, s.77-84.

²⁵⁸ Çetin Yetkin, *SCF Olayı*, s. 101.

²⁵⁹ Serap Tabak, “Serbest Fırkası'nın İzmir Vilayetindeki Teşkilatı ve Faaliyetleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 8 8(1), İzmir 1993 s. 186-192.

Balıkesir, Manisa, Akhisar ve Aydın dâhil büyük bir seyahate çıkmıştır.²⁶⁰ Bu seyahatlerin amacı ege bölgesinde mitingler düzenleyip, SCF'nin il ve ilçe teşkilatlarını kurmaktır. Bu amaçla Fethi Bey ilk olarak, Kars Mebusu Ahmet Ağaoğlu, Erzurum Mebusu Tahsin Bey, Aydın Mebusu Reşit Galip Bey ve İstanbul Mebusu Süreyya Paşa ile birlikte 3 Eylül 1930 günü Konya isimli vapurla İzmir'e doğru yola çıkmıştır.²⁶¹

Fethi Bey ve arkadaşları henüz İzmir'e gitmeden, iktidar partisi Denizli mebusu Haydar Bey tarafından şu şekilde uyarılmıştır: *“Bugün yarın İzmir'e teşrif buyuracaksınız. Gelir gelmez etrafınızı saracaklar, kanmayınız! Dökecekleri gözyaşlarına inanmayınız. Bugün feryat edenler dünkü alkışçılardır. Bugün bize yapanlar yarın size yapacaklardır. Bizden arta kalanlar kâselerini size uzatacaklardır. Bizim düştüğümüz hataya sizin düşmemenizi temenni eder ve tekrar cümlenize hoş geldiniz deriz.”*²⁶² Fethi Bey, arkadaşları iktidar partisinin bu tutumundan dolayı İzmir Mitinginde karşılaşacakları olumsuz tepki ve davranışlardan dolayı tedirginlerdi. Hatta Fethi Bey'in can güvenliğinden dahi emin değildiler.²⁶³

Fethi Bey ve arkadaşlarını İzmir'e getirecek vapur yaklaşık iki saat gecikmiştir. Bu gecikmenin CHF tarafından kasıtlı olarak yapıldığı söylenmektedir.²⁶⁴ Kendilerini bekleyen insanların beklemekten sıkılıp dağıldığını düşünürken İzmir limanına vardıkları zaman gördükleri manzaraya inanamadılar. Yaklaşık 40 bin kişi Kordon'da onları karşılamak için saatlerce beklemişti. Ağaoğlu anılarında o anı şöyle anlatır: *“Diyebilirim ki, o gün evlerde kadın, erkek, ihtiyar, genç, çocuk kimse kalmamıştı. Bütün rıhtım boydan boya süslü, şen şatır, pür heyecan ve pürneşe bir izdihamla kapanmıştı. Her taraftan mendiller sallanıyor, eller çırpılıyor, Yaşasın Gazi! Yaşasın Fethi Bey!” sadaları yükseliyor. Meğerki bütün izdiham sabahtan beri vapuru bekliyormuş.”*²⁶⁵

O gün polis, İzmir'in her yerindeydi. Kalabalığı dağıtmaya çalışıyor, dükkânlardan bayrakları indiriyor itiraz eden herkesi karakola götürüyordu. Hizmet gazetesi, İzmir polisinin fırka mücadelesinde adeta CHF'nin emrine verildiğini

²⁶⁰ Günver Güneş, “Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Aydın'da Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri Üzerinde Oluşan Tartışmalar”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, XXV, Ankara 2007, s.120.

²⁶¹ Osman OKYAR- Mehmet Seyitdanlıoğlu, *M, Fethi Okyar'ın Anıları, Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*, a.g.e., s. 773.

²⁶² Anadolu, 4 Eylül 1930, s., 1.2.

²⁶³ Günver Güneş, “Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Aydın'da Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri Üzerinde Oluşan Tartışmalar”, a.g.e., s. 121.

²⁶⁴ Cumhuriyet, 6 Eylül 1930, s., 1.2.

²⁶⁵ Abdülhamit Avcı, *Bir partinin Kapanmasında Basının Rolü: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, a.g.e, s.108.

söylemektedir.²⁶⁶ Yine muhalif basının haberlerine göre Konya vapuru limana yaklaştığı zaman insanlar vapura akın edip Fethi Bey ve arkadaşlarını büyük bir muhabbetle kucaklamıştı. “İnsanlar kurtar bizi bu inhisar belasından, kurtar bizi bu mutemet saltanatından ve kurtar beni bugün şu içinde çırpındığım yokluktan ve ıztıraptan” “buhrandan ne zaman kurtulacağız” diyerek bağırıyordu. Ağlayanlar ve dertlerini anlatanlar oldu. O kadar ki Fethi Bey arabasına binmekte zorlanmış, izdihamdan ceketi yırtılmış hatta arabasının üzerine çıkan insanlar yüzünden otomobilin üst kısmı zarar görüp çökmüştü. Hamile bir kadında bu heyecana dayanamayıp oracıkta doğum yapmıştı²⁶⁷.

Fethi Bey ve arkadaşları konaklayacak oldukları İzmir Palas Otel’e sevgi tezahüratları yüzünden güç bela ulaşabildiler. SCF mensuplarına gösterilen ilgi ve alaka İzmir’in yerel yöneticilerini de rahatsız etmiştir. Dönemin İzmir valisi ve belediye başkanı Fethi Bey ile görüşmeyi reddettikleri gibi miting yapmalarına da engel olmak istemiştir. 4 Eylül sabahı olanlardan habersiz olan halk Palas Otel’in önünde toplanmaya başlamıştı.

Aynı gün CHF mensupları Bahribaba’da bir miting düzenleyeceklerini duyurdu. Muhalif gazetelerin haberlerine göre beklenen kalabalık sağlanamamıştı. Bunun üzerine CHF, Fethi Bey’in de Bahribaba’daki mitingde olacağını duyurdu. Fethi Bey’i görme ümidiyle Bahribaba’ya giden bir kısım halk karşılarında Adliye Vekili Mahmut Esat Bey ile karşılaşınca öfkeden deliye döndüler.²⁶⁸ Kandırıldığını fark eden vatandaşlar CHF binasının önünden geçerken “kahrolsun mutemetler” diye bağırmaya başladı. Bunu duyan Sabri Bey ise “namussuzlar” diyerek karşılık vermesi üzerine galeyana gelen halk, binayı taşılayıp camlarını kırdılar.²⁶⁹ Bu sırada binada bulunan bir kişide yaralandı. Bir gün önce Anadolu Gazetesi’nde “İzmir’de para ile tutulmuş bazı sarhoşlar tarafından yapılan taşkınlıklar” başlığı altında yayımlanan haberde Fethi Bey’i karşılamaya gelen vatandaşlar taşkınlık çıkarmakla suçlanıyordu²⁷⁰. Bu haberi gören diğer kesim ise Anadolu Gazetesi binasına yürüyerek matbaaya kadar girmişlerdi. Bu sırada içeride yer alan Nuri Bey canını zor kurtarmıştır.²⁷¹

²⁶⁶ Hizmet, 4 Eylül 1930, s. 1.2.

²⁶⁷ Hizmet, 4 Eylül 1930, s. 1.2.

²⁶⁸ Yeni Asır, 6 Eylül 1930, s.1.3.

²⁶⁹ Hâkimiyet-i Milliye, 6 Eylül 1930, s.1.2.

²⁷⁰ Yeni Asır, 6 Eylül 1930, s. 1.2.

²⁷¹ Vakıf, 6 Eylül 1930, s. 1.2., Hâkimiyet-i Milliye, 6 Eylül 1930, s. 1.

Fethi Bey, CHF'ye karşı aşırı tepkili olan halkı sakinleştirmek için gayret sarf etse de olacakların önüne geçememiştir. Güvenlik kuvvetleri ve halk karşı karşıya gelmiş, açılan ateşte 14 yaşındaki bir çocuk başından vurularak ölmüştür.²⁷² İnsanlar ülkede yaşanan tüm sıkıntıların sebebinin hükümet olduğunu söyleyerek, SCF liderini kurtarıcı olarak görüyorlardı. Hatta oğlu vurularak ölen yaşlı adam, çocuğunun cansız bedenini Fethi Bey'in önüne sererek "Bu, ilk kurbanımız. Fakat bizi kurtar..."²⁷³ diyerek haykırıyordu.

Ağaoğlu anılarında yaşanan dramı şöyle anlatmaktadır: "*Kalabalığın ortasında ihtiyar bir adamcağız. Kucağında taşıdığı bir çocuğu birden bire Fethi Beyin ayaklarının dibine atarak işte size bir kurban, başkalarını da veririz. Yalnız sen bizi kurtar. Dedi ve ağlayarak kendisi de Fethi beyin ellerine sarıldı. Manzara müthiş tüyler ürpertici idi. Kanlara boyanmış körpe mektepli çocuk fethi beyin ayakları altında son nefesini veriyordu. Fethi beyin gözleri yaşarmış, bazıları hüüngür hüüngür ağlıyorlar.*"²⁷⁴ Acılı adamın "kurtar" bizi dediği kimdi? İzmir'i tam dokuz sene önce düşman işgalinden kurtaran, iktidarda olan hükümet değil miydi?²⁷⁵ Görünen o ki iktidar, halkın sesini epeydir duymamış hatta ihmal etmişti.

Yaşanan olaylar üzerine Fethi Bey miting tarihini 7 Eylül'e erteleyeceğini duyurdu.²⁷⁶ 7 Eylül saat 16:00'da Alsancak Stadi'nda yaklaşık elli bin kişinin katılımıyla arkasında Mustafa Kemal'in resminin bulunduğu bir kürsüde konuşmasını yapmıştır.²⁷⁷ Fethi Bey yaklaşık iki saat süren konuşmasında hükümetin ekonomi politikasını eleştirmiş ve İsmet İnönü'nün Sivas nutkuna cevap vermiştir. Fethi Bey konuşmasında şapkayı çıkarıp fes takacağız iddialarına cevap vermek için cümlesine başlamıştı, ama insanlar SCF liderinin cümlesini bitirmesine izin vermeden şapkalarını çıkarıp ayaklarının altında çiğnemeye başladılar.²⁷⁸ Fethi Bey ve arkadaşlarının Ege gezisindeki ilk mitinginde gelecek seçimde iktidar olacaklarının sinyallerini açık bir şekilde anlaşılmıştır. İzmir mitinginden sonra trenle Karşıyaka, Menemen, Manisa, Aydın, Balıkesir seyahatlerinde de benzer görüntüler yaşanmıştır. Özellikle Menemen'de yoğun ilgi ve tezahürattan dolayı Fethi Bey treni durdurmak zorunda

²⁷² Yeni Asır, 6 Eylül 1930, s.1., Hizmet 6 Eylül 1930, s.1.2.

²⁷³ Hikmet Bila, *CHP 1919-1999*, a.g.e., s. 62.

²⁷⁴ Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, a.g.e., s.56

²⁷⁵ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam, Mustafa Kemal (1922-1938)*, İstanbul 2020, s.375.

²⁷⁶ Hikmet Bila, *CHP 1919-1999*, a.g.e., s. 62.

²⁷⁷ Kemal Arı, *Türk Devrim Tarihi 2*, Zeus Kitapevi, İstanbul 2013, s. 193.

²⁷⁸ Yeni Asır, 8 Eylül 1930, s.1.2.

kalmıştır.²⁷⁹ Menemenliler SCF liderine bir tepsi içerisinde su, tuz ve ekmek ikram etmiştir.

Fethi Bey ve arkadaşları Manisa'ya geldiklerinde belediye binasına izdihamdan dolayı güçlkle gidebilmiştir. Belediye binasının parmaklıkları aşırı kalabalıktan dolayı çökmüş 4 kişi hafif yaralanmıştır.²⁸⁰ Manisa halkı o yıllarda Ziraat Bankası'na olan borçlarını ödeyememekteydi. Fethi Bey'in yaptığı miting konuşmasında bu borç ve faizlere değinmiştir. Konuşmasını genel olarak parti programlarında da yer alan liberal ekonomi politikaları üzerinden sürdürmüştür.²⁸¹

Fethi Bey, Manisa'dan sonra Aydın ilinde büyük bir heyecanla karşılandı. Aydın'da onu karşılayan halkın çoğu köylü kadınlardı. Aydın'dan sonra Balıkesir mitinginde de önce ki mitinglerinde yaptığı konuşmalarda yer verdiği konulara değinerek halka şöyle seslenmiştir:

“Ziraat Bankası'nın çiftçiye daha kolay usullerle ve daha ucuz faizle para verilecek hale konulması, ziraatımızı terakki ettirmek için fenni tesisatta bulunmağa sevk edilmesi lazımdır. Ticarete kredinin kesilmesine sebep olan ve memleketimizde tatbik kabiliyetini haiz olmadığı anlaşılan icra ve iflas kanunun ilgası lazımdır. Bu kanun, bugünkü iktisadi buhranın en büyük amillerinden biridir. Bazı yerlerde el'an bizim güya fes giydireceğimiz ileri sürölüyormuş, güya Arap harflerini tekrar iade edeceğimizi ileri söylüyorlarmış ve bize bütün vergileri kaldırmak isnat olunuyormuş. Benden kimse bunları bekleyemez. Kasten bana bu isnadı yapanlar er geç mahcup ve hacil mevkie düşeceklerdi.”²⁸²

Fethi Bey'in Ege gezisinden sonra iktidar yanlısı basın tarafından SCF'ye olan eleştirel haberler artmaya başlamıştır. SCF karşıtı gazeteler yaptıkları haberlerde Fethi Bey'in asıl amacının iktidar olmak değil, devrimlerin yapılmasına engel olarak Cumhuriyet'i tehlikeye sokmak olduğunu yazıyorlardı.²⁸³ Yerel seçimlerden önce yaşanan bu gerginlikler Fethi Bey'in Gümüşhane mebusu olarak meclise girmesinin ardından daha da artacaktır.

8. 1930 BELEDİYE SEÇİMLERİ

SCF'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra gerçekleşecek olan belediye seçimlerine katılıp katılmama konusunda alacakları karar kamuoyunda büyük merak konusu olmuştur. SCF lideri bu kararını görüşmek üzere önce İstanbul'daki merkezinde

²⁷⁹ Son Posta, 10 Eylül 1930.

²⁸⁰ Hizmet, 8 Eylül 1930.

²⁸¹ Tekeli - İlkin, *Dünya Buhranında Türkiye'nin* s.185.

²⁸² Hizmet, 12 Eylül 1930.

²⁸³ Abdülhamit Avcı, *Bir partinin Kapanmasında Basının Rolü: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, a.g.e, s. 117.

toplantı düzenlemiş, ardından Yalova’da devam eden müzakerelerin sonucunda parti olarak seçimlere katılma kararını aldıklarını açıklamıştır.²⁸⁴ Seçimlere katılma isteğine karşısında M. Kemal Paşa, SCF yöneticilerine kazanabileceklerine inanıp inanmadıkları sorduğunda aldığı “evet” yanıtı üzerine kendilerine başarılar dilemiştir.²⁸⁵ Sadece Ağaoğlu Ahmet Bey fırkanın teşkilatlanmasını bitirmesini, öncelikli hedefinin TBMM içerisinde muhalefet kurmak olması gerektiğini söylemiştir.

SCF’nin aldığı kararın hemen ardından Son Posta gazetesinde yer alan haberde “Şehir ve fırka hesabına Fethi Bey’in kimleri namzet göstermesi faydalıdır? Lütfen bize iki üç satırlık bir esbabı mucibe ile bir isim zikrediniz” diye seslenerek vatandaşlardan aday seçimi konusunda fikir istediklerini görmekteyiz.²⁸⁶ Aynı hafta Fethi Bey’in belediye başkanlarının atanmış değil seçilmiş kişilerden oluşmasını istediğine dair bir demeci de çıkmıştır.²⁸⁷ Seçinden hemen önce yürürlüğe giren nizamnameye göre, belediye başkanlığı ve valilik görevlerinin aynı kişide birleşmesi kararlaştırılarak yürürlüğe girmiştir. Ağaoğlu Ahmet Bey CHF’yi belediye kanununda halka idare hakkı tanınmadığını ve şehreminlerinin halk tarafından seçilmeyip, tayin edilmelerini eleştirerek halkın kendi kendini yönetmesi ilkesine aykırı davranıldığını belirtmiştir.²⁸⁸ Seçim sürecince SCF’yi Son Posta, Hizmet, Yarın, Yeni Asır, CHF’yi ise Cumhuriyet, Milliyet, İnkılap, Hakimiyet-i Milliye gibi gazeteler desteklemiştir. Yeni kabul edilen belediye kanunu çerçevesinde yerel seçimler ülkenin her ilinde farklı tarihte başlayıp farklı tarihte bitecektir. Seçimlerin Eylül ayında başlaması 20 Ekimde bitmesi planlanmıştır. Hilmi Uran, seçimlerde uygulanacak yeni usullerle ilgili değişiklikleri anılarında şöyle aktarmıştır:

“O vakitki Belediye Seçimi Kanunu, gene bugünkü gibi (1956) tek dereceli idi ve kadınların da seçime katılmak hakkını tanımakta idi. Sonra, sandık yakınında ve uzağında her gün için propaganda yapılabilmesini men eden bir kayıt taşımamaktaydı. Fakat seçim, bugün olduğu gibi, bir günde yapıp bitirilmiyordu. On gün içinde vatandaş, reyini kullanma hakkına sahipti ve bütün seçmen defterleri bir yere toplanarak ve nüfus tezkereleri gösterilerek bir yerden, bir sandığa rey veriliyordu. Bu, çok yorucu, çok üzücü ve seçim başında çalışan memurların iyi veya kötü niyet taşımalarına göre de icabında çok bıkırtıcı bir şey oluyordu. Çünkü her iki parti de, taraftarlarını rey vermeye teşvik ederek sandık başına getirme gayretinde olduğundan, o tek sandık başında rey verebilmek üzere, daha evvel seçmen defterlerinde ismini aratıp buldurabilmek için oraya kitle halinde koşan vatandaşlar

²⁸⁴ Cumhuriyet, 19 Ağustos 1930, s.4.

²⁸⁵ Tekin Erer, *Türkiye’de Parti Kavgaları*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1966, s.176.

²⁸⁶ Son Posta, 20 Ağustos 1930, s.1.

²⁸⁷ Son Posta, 14 Ağustos 1930, s.2.

²⁸⁸ Son Posta, 21 Ağustos 1930, s.1.

saatlerce beklemek zorunda kalıyorlardı. Parti mücadelelerine ilk defa maruz kalan halkımızın mizacen bu gibi didişmelere karşı çekingen olan kısmı ise oraya, rey vermek için gitmemeyi tercih ediyordu.”²⁸⁹

Hilmi Uran’ın anılarında belirttiğine göre; 1580 sayılı Belediye Kanunu’nda yapılan düzenlemeler arasında seçimlerin tek dereceli olması, kadınların ilk kez oy kullanması ve belediye başkanlarının içişleri bakanlığı tarafından atanması gibi hükümler yer almaktadır.²⁹⁰ Teşkilat-ı Esasiye kanuna göre 18 yaşına değmiş bütün Türklere “efendi olsun, baldırı çıplak olsun”, oy kullanma hakkı verilmiştir. Ancak, defterde ismi varken oy kullandırılmayan, ismi olmadığı halde ismi yazılarak sahte imzalarla oy kullandırılarak çeşitli usulsüzlükler yapılmıştır.²⁹¹ Görüldüğü üzere çok partili hayata geçildiği halde seçmenler belediye başkanlarını seçemeyecek olduklarından dolayı 1930 seçimleri demokrasinin hâkim olduğu bir seçim değildir. Ayrıca seçmenin oy süresinin on gün olması sebebiyle hükümet tarafından seçmene baskı yapma imkânı da doğduğunu görmekteyiz.

6 Teşrinievel 1930 tarihli Hakimiyeti Milliye gazetesinde belediye seçimlerinden bahisle, İstanbul’da seçimlerin devam ettiği Halk Fırkası’nın üstünlüğü dile getirilmekle beraber, haber başlığında ekalliyetlerin (azınlıkların) Serbest Fırka’ya oy verdiği bildirilmekte, fakat haberin içeriğinde şehir meclisi azalığı için Serbest Fırka adaylarının altısı Rum, dördü Ermeni ve üçü Yahudi olmak üzere on üçünün azınlıklardan oluştuğunu, buna mukabil Halk Fırkası adayları arasında hiçbir azınlık aday bulunmadığı özellikle vurgulanmaktaydı.²⁹²

CHF iktidar olmanın vermiş olduğu tüm yetki ve gücü kendi lehine kullanmasına rağmen Fethi Bey ve SCF mensupları halk tarafından büyük bir teveccühle karşılanmıştır. Belediye seçimleri insanlarda büyük bir alaka uyandırmış, hayatında oy kullanmamış binlerce seçmen bu seçim için sandık başına gitmiştir.²⁹³

Seçimlerde kavgalar, yer yer yaralama, güvenlik güçleri ile vatandaşları birbirine saldırmaları gibi haberler gelmekteydi. Antalya’da oy kullanamayanlar dükkânlarını kapatarak belediyenin önünde toplanmaya başlamıştı. Başlayan hareketlilik üzerine polis ve jandarma müdahale etmiş çıkan olaylarda 20 vatandaş yaralanmış birçok kişide tutuklanmıştır.²⁹⁴ Adana, Giresun ve Havza’da da olaylar çıkmış Havzalılar belediyeye

²⁸⁹ Hilmi Uran, *Hatıralarım*, a.g.e., s. 195.

²⁹⁰ Vakit, 28 Ağustos 1930, s.4.

²⁹¹ Ahmet Ağaoğlu, “Milli İrade” s.1.

²⁹² *Hakimiyeti Milliye*, 6 Teşrinievel 1930, No: 3317.

²⁹³ Son Posta, 19 Teşrinisani Kasım 1930, s.4.

²⁹⁴ Son Posta, 18 Teşrinisani 1930, s.3.

hücum etmiştir.²⁹⁵ Balıkesir’de “Ağrı dağında kardeşlerimizi kesenlere rey vermeyiz” “Kürt hamallar sandık başında” sloganlarıyla olaylar çıkmıştır.²⁹⁶ Ödemiş’te ise SCF teşkilat binası mühürlenerek tabelası indirilmiştir.²⁹⁷ M. Kemal Paşa olanlar karşısında sessiz kalarak, Avrupa’da seçimlerin daha şiddetli geçtiğini söylemekle yetinmiştir.²⁹⁸

SCF’nin yerel seçimlerde yer alacak adayların seçilme şekline baktığımızda farklı bir dağılım söz konusu olduğunu görmekteyiz. Parti örgütlenmesini daha çok kıyı şehirlerinde tamamlamıştı. Adana, İzmir, İstanbul’daki adayların meslek grubu bu şehirler hakkındaki durumu gösterir niteliktedir. Adaylar tacir, çiftçi ve subaylardan oluşmaktaydı. Adaylar ile ilgili dikkat çekici bir detay ise yukarıda gazete haberi olarak aktarıldığı gibi iktidar partisi azınlık adayı çıkarmazken, SCF İstanbul listesinde on üç, İzmir’de dört azınlık adayı çıkarmasıydı.²⁹⁹

Seçimler sırasında gerçekleşen olaylara müdahale edilmemesi, yapılan baskılar, vatandaşların oy kullanmasının engellenmesi, protestoların ve gösterilerin çözüme kavuşmaması gibi sebeplerden ötürü seçim sonuna doğru sandıklar tenhalaşmış ve SCF çoğu seçim bölgesinden çekilmek zorunda kalmıştır. Açıklanan sonuçlara göre SCF 502 seçim bölgesinden 31’inde galip gelmiştir. Fethi Bey seçimlerin adil olmadığı ve başta valiler olmak üzere kamu görevlilerinin yoğun baskısıyla CHP lehine çalıştıklarını söylemiştir.³⁰⁰

Samsun’da adil seçim yaptıran Vali Kazım Paşa’nın görevden alınması Samsun’da seçimlerin iptal edilmesi ve SCF’nin kazandığı Silifke il merkezinin daha sonra kaza olarak değiştirilmesi bu durumla ilişkilendirilmiştir. Diğer taraftan oy kullanamayan seçmen sayısı oy kullananlardan çok daha fazladır. Bu oran İstanbul’da 50.000 oy kullanan seçmen iken oy kullanamayan seçmen sayısı 250.000’nin üzerindedir. İzmir’de ise 25.000 oy kullanılmışken oy kullanamayanların sayısı 70.000 ile ifade edilmektedir.³⁰¹

1930 seçimlerinin siyasi sonuçlarına baktığımız zaman gelecekte gerçekleşecek olan genel seçimlerde SCF’nin iktidar olma yolunda ne kadar güçlü olduğu açıkça

²⁹⁵ Cumhuriyet, 17 Teşrinisani 1930, s.2.

²⁹⁶ Besim, 11 Teşrinisani 1930, s.1.2.

²⁹⁷ Son Posta, 11 Teşrinisani 1930, s.2.

²⁹⁸ Çetin Yetkin, *SCF Olayı*, a.g.e. s. 303.

²⁹⁹ Çetin Yetkin, *SCF Olayı*, a.g.e. s. 191.

³⁰⁰ Osman Okyar- Mehmet Seyitdanlıoğlu, *M, Fethi Okyar’ın Anıları, Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*, a.g.e., s.77.

³⁰¹ Weiker Fritz Walter. *Political Tutelage and Democracy in Turkey The Free Party and Its Aftermath*. Leinden E.J.Brill, 1973, s.114.

görülmektedir. Mustafa Kemal'e "Ya onlar iktidara geçerlerse" diye sorulduğunda "Olabilir! Biz hiçbir zaman daima iktidarda kalacağız diye bir iddiada bulunmadık ki..." demiştir; "Peki ya inkılaplardan saparlarsa?" diye sorduğunda ise, "Ha bak işte bu olamaz. Sen, ben ve inkılapların hayati kıymetini ve hedefini kavramış olanlar, bu gibileri her zaman bertaraf etmeye ve inkılap esaslarını muhafazaya muktedir olacaklardır"³⁰² şeklinde cevaplamıştır.

Görülen o ki SCF'nin seçimlerde elde etmiş olduğu başarılar partinin kapatılmasındaki en büyük sebep olmuştur. Bu aşamadan sonra SCF'ye yönelik suçlamalar vatana ihanet ve irticaya kucak açmak şeklinde ağır iddialara dönüşecektir.³⁰³

9. SERBEST CUMHURİYET FIRKASI'NIN FESHEDİLMESİ

SCF kurulduğu ilk günden itibaren inkılaplara olan bağlılığını her platformda göstermesine rağmen, bu yeni muhalefet hareketinin oluşturmuş olduğu güç iktidarı korkutmuştu. CHF bu icazetli demokrasi hareketinin gerici tutumları cesaretlendirdiğini ve bu durumun Mustafa Kemal'in gerçekleştirmek istediği devrimlerin önünde engel olduğu söylenmiştir. İktidarın giderek artan tedirginliğini İsmet İnönü'nün anılarında yer verdiği "Yahu yanıyoruz, hiç aldırılmıyorsunuz!" sözlerinden anlıyoruz.³⁰⁴

Mustafa Kemal, çok değer verdiği inkılaplarını, kurucusu da olduğu CHF üzerinden yürütmüştü. Bu nedenle İzmir'de gerçekleşen başkaldırısı ve basının muhalefete olan desteğini kendi kişiliğine karşı yapılan bir darbe olarak değerlendiriyordu. Mustafa Kemal'in yaşanan olayları kişiselleştirmesi Fethi Bey'e vermiş olduğu tarafsızlık sözünü artık tutamayacağını gösteriyordu. Cumhuriyet gazetesinde yer alan Mustafa Kemal ile Yusuf Nadi arasında danışıklı gerçekleştirildiği düşünülen yazılar³⁰⁵ SCF'yi tedirgin etmeye başlamıştı.

Yazılarının birinde Yusuf Nadi Mustafa Kemal'e "Eğer tutumunu değiştirmezse, iktidar partisinin kendi başının çaresine bakacağını" söylüyordu. Bu sitemin üzerine Mustafa Kemal partiler üstü konumundan vazgeçerek Cumhuriyet Halk Partisine sahip çıktığı şu konuşmasını yapmıştır: "Ben Cumhuriyet Halk Fırkası'nın umumi reisiyim.

³⁰² Osman Okyar- Mehmet Seyitdanlıoğlu, *M, Fethi Okyar'ın Anıları, Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*, a.g.e., s. 77.

³⁰³ Osman Okyar- Mehmet Seyitdanlıoğlu, *M, Fethi Okyar'ın Anıları, Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*, a.g.e., s. 78.

³⁰⁴ İsmet İnönü, *Hatıralar: İkinci Kitap*, a.g.e., s.229.

³⁰⁵ Yunus Nadi ve Mustafa Kemal Paşa arasında gerçekleşen ve Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan mektupların tam metni için bkz. Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM -3.Dönem (1927-1931), II.Cilt*, TBMM Vakfı Yayınları, s.347-348.

Cumhuriyet Halk Fırkası Anadolu'ya ilk ayak bastığı andan itibaren teşekkül edip benimle çalışan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin doğurduğu bir varlıktır. Bu teşekküle tarihen bağlıyım. Bu bağı çözmek için hiçbir sebep ve icap yoktur ve olamaz. Resmi vazifemin bitiminde Cumhuriyet Halk Fırkası'nın başında fiilen çalışacağım. Bu noktada tereddüte mahal yoktur.”³⁰⁶

Henüz iki buçuk ay önce kurulmuş bir fırkanın Mustafa Kemal tarafından sahip çıkılan bir iktidar partisi karşısında mücadele edebilmesi zordu. 15 Kasım 1930 tarihinde mecliste gerçekleştirilen oturumlar SCF'nin siyasi hayatının sona ereceğini göstermekteydi. Fethi Bey 15 Kasım günü önergesini okumak üzere meclis kürsüsüne gelmiştir. Konuşmasına kendisine ve partisine yöneltilen irtica suçlamalarına yanıt vererek başlamıştır. Daha sonra seçimlerde bizzat kamu personelleri eliyle usulsüzlük ve yolsuzluk yapıldığını somut örnekler vererek açıklamıştır. Fethi Bey emirlerin bizzat Dahiliye Vekilliği eliyle verildiğini iddia ederek gensoru açılmasını talep etmiştir.³⁰⁷ Bu olayın üzerine söz alan Dahiliye Vekili Şükrü Bey suçlamaları reddederek Fethi Bey ve SCF mensuplarını İzmir'de halkı polise karşı kışkırtmak ve CHP il binasını basarak ayaklanma çıkarmaya teşvik etmekle suçlamıştır. Yeniden söz alan Fethi Bey suçlamalara karşılık:

“Serbest Fırkaya rey verenler arasında mürtecilerin, fes giyenlerin, katillerin, tekkeçilerin bulunduğunu söylüyorlar, fırkaya bağlı ocak heyetleri haricinde bizim fırkamızın lehine rey veren adamların her birinin hüviyetini tespit etmek, ne serbest fırkanın, ne de dünyada hiçbir fırkanın iktidarı dâhilinde olan bir şeydir. Ben medrese tahsili görmedim, arkadaşlarımızın, hiçbirisi eski ulemalık sınıfından yetişmediler. Eskiden sarık takmış olan adamlardan değilim, medrese tahsili görmedim Rasih Efendi. Ben mektep görmüş öteden beri laik kanunları sevmiş bir adamım. Öyle ya sizin gibi medreseden yetişmedim ve sizden laik kanunlara bağlılık ve bu kanunlara sevgi hakkında ders almak ihtiyacında değilim... Bizim kabahatlerimizin arasında hakikaten, en mühimi ve Dâhiliye Vekili'nin bir türlü affedemediği bir kabahatimiz var. Bu da az zaman sonra, hükümete geçmek niyetinde olduğumuzu söylemektir”³⁰⁸

Diyerek cevap vermiştir. Karşılıklı suçlamalar tam on saat sürmüştür. Gece saatlerinde gensoru oylaması 221'e 10 oyla reddedilmiştir.³⁰⁹ Gece yarısı apar topar odalarına çekilen SCF mensupları on beş dakika içerisinde karar verip fırkayı

³⁰⁶ Abdülhamit Aşar, *Bir partinin Kapanmasında Basının Rolü: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, a.g.e, s.123.

³⁰⁷ Çetin Yetkin, *SCF Olayı*, a.g.e. s.272.

³⁰⁸ Hakimiyeti Milliye, 17 Kasım 1930, s.1.2.

³⁰⁹ Abdülhamit Aşar, *Bir partinin Kapanmasında Basının Rolü: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, a.g.e, s.184-185.

feshettiklerine dair bir “fesih beyannamesi” hazırlamışlardır. Fesih beyannamesi şu şekildedir:

“Efendim,

Büyük Gazimiz Mustafa Kemal Hazretlerinin teşvik ve tasvibiyle SCF’yi teşkil etmiştim. Kanaatimizce bu teşvik ve tasvip, teşkil edeceğim fırkanın Gazi Hazretlerine karşı siyasi mücadeleye girmesi ihtimalini hadd-i zatında bertaraf ediyorum. Esasen bu kanaat haricinde siyasi bir teşekküle vücut vermek mesuliyetini almayı hatırıma getirmemişim. Hâlbuki tahakkuk eden şekle fırkamız âtiyen Gazi Hazretleriyle siyasi sahada karşı karşıya gelmek vaziyetinde kalabileceği anlaşılmıştır. Bu vaziyette kalacak siyasi bir teşekkülün mevcudiyetini fırka müessesesi sıfatıyla muhafaza ve idameyi muhal buluyorum. Bu sebeple SCF’nin feshine karar verdim. Bu karar fırka teşkilatına tebliğ edilmiştir. Keyfiyeti arz ederim efendim.” 16.11.1930. A. Fethi OKYAR³¹⁰

Fethi Bey SCF genel sekreteri Nuri Bey ile birlikte fesih beyannamesini de yanlarına alarak Çankaya’ya doğru yola çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa metne onay vererek 16 Kasım 1930 günü kamuoyuna duyurmuştur.³¹¹ 17 Kasım 1930 tarihinde beyanname İçişleri Bakanlığı ve İstanbul Valiliğine gönderilmek suretiyle SCF resmen feshedilmiştir.³¹²

Fethi Bey, beş yıl önce başbakanken TCF hadisesini ve bu sürece damgasını vuran Şeyh Sait İsyanı’nı bizzat yaşamıştı. Hatta isyanla beraber yaşanan gelişmeler üzerine Kazım (Karabekir) Paşa’ya “*Size fırkanızı kendi kendinize dağıtmanızı tebliğ beni memur ettiler. Dağıtmazsanız istikbali çok karanlık görüyorum: Kan dökülecektir.*”³¹³ Sözlerini söyleyen kişidir. Yani sürecin ne tür sonuçlar doğurabileceğine vakıftır. Fethi Bey aynı zamanda Şeyh Sait İsyanı başladığında başbakandır. Herkes isyanı rejime ve devlete karşı bir başkaldırı olarak değerlendirirken, Fethi Bey isyanı bölge halkının cumhuriyetin nimet ve alakasından batı bölgesi kadar yararlanma talebinin yansıması şeklinde, sosyal ve ekonomik temelli olarak değerlendirmiş, bu düşüncesi itibar görmeyince de başbakanlıktan ayrılarak Paris Büyükelçiliği görevine atanmıştır³¹⁴. Fethi Bey’in başbakanlığı bırakması sonrasında ise yerine gelen İnönü Hükümeti sert tedbirlerle isyanı bastırmış, TCF kapatılmış, basın susturulmuş, rejim aşırı otoriterleşmiştir. Dolayısıyla Serbest Fırka denemesinin

³¹⁰ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM -3.Dönem (1927-1931), II.Cilt*, TBMM Vakfı Yayınları, s.349; Çetin Yetkin, *SCF Olayı*, a.g.e. s.227-228.

³¹¹ Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, a.g.e., s.116.

³¹² Osman Okyar- Mehmet Seyitdanlıoğlu, *M, Fethi Okyar’ın Anıları, Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*, a.g.e., s. 528-530.

³¹³ Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar / Lozan’dan Cumhuriyete*, s.149.

³¹⁴ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s.x.

kendisinin de öngöremediği şekilde büyük bir toplumsal ilgiye mazhar olması ve sürecin kontrolden çıkmaya başlaması karşısında Fethi Bey'in beş yıl önceki tecrübeler ışığında olabilecekleri tahmin etmesi zor değildi. Bu yüzden M. Kemal Paşa ile karşı karşıya gelme riskini de dikkate alarak siyaset sahnesinden çekilmeye razı olmuştur.

Ahmet Hamdi Başar, Serbest Fırka'nın kısacık siyasi ömründe memleketin her tarafından ciddi bir taraftar topladığını ve hatta yapılacak bir seçimde çoğunluğu kazanmasının bile mümkün görüldüğünü, bu tablonun iktidar sahiplerini ürküttüğünü belirtmektedir. İktidarın yorumu ise halk ya idareden memnun değildi veya serbest bırakıldığında iyiyle kötüyü ayırt edecek bilince sahip değildi. Hangi sebeple olursa olsun geline nokta SCF'nin kapatılması bir zaruret olarak görülmüş ve neticede bir emirle kurulan parti yeni bir emirle de kapatılmıştır.³¹⁵ Asım Us, SCF'nin M. Kemal Paşa'nın isteğiyle kontrollü bir siyasi hamle olarak başlamasına rağmen, Ali fethi Bey'in ekonomik sıkıntıların halkta oluşturduğu tepkilerden faydalanarak iktidara gelmek gibi bir düşünceye kapıldığını, bundan dolayı inkılapların henüz kökleşmediğine inanan M. Kemal Paşa ile karşı karşıya geldiğini ve muvaffak olamadığını belirtmektedir.³¹⁶

İlmen; SCF'nin kısacık siyasi hayatında gördüğü aşırı ilgiyi Halk Fırkası'na düşmanlık olarak değerlendiren Gazi'nin hükümetin elden kaçacağını anlayarak bir emirle SCF'yi feshettiğini, durumu olağanlaştırmak için ise bundan sonra tek fırka iktidarının faydalarına dair propagandalar yapıldığını, methiyeler dizildiğini, faşist ve nazist partilerden örnekler verildiğini aktarmaktadır.³¹⁷

Aslında SCF'nin gördüğü aşırı ilginin partinin kadrosu ve programından kaynaklanmadığını, bu ilginin ekonomik krizin etkilerinden başka Halk Fırkası bünyesinde oluşan yozlaşma ve bazı politik hataların sonucu oluştuğuna dair M. Kemal Paşa'yı uyarmaya çalışanlar da olmuştur. Ahmet Hamdi Başar, 1929 krizinin sosyo-ekonomik etkileriyle daha görünür olan tek parti iktidarının suiistimal ve liyakatsiz uygulamalarının siyasi alana nasıl yansıdığını örneklerle açıklamaktadır. Bu bağlamda İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlerde Halk Fırkası'nın kilit mevkilerine inkılapçılar ve idealistler yerine istismarcılar ve menfaatçilerin geçtiğini, çıkar peşinde koşan bu kişilerin halkı ve işçi kesimini firkadan soğuttuğunu ve bu gayrimemnun

³¹⁵ Başar, *a.g.e.*, s.6.

³¹⁶ Asım Us, *a.g.e.*, s.137.

³¹⁷ Süreyya İlmen, *Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka*, Muallim Fuad Gücüyener Yayınevi, İstanbul 1951, s.15-16.

kitlelerin ise Serbest Fırka'ya teveccüh gösterdiğini, Serbest Fırka'ya oy veren İstanbul liman işçileri örneği üzerinden anlatır. Bu düşüncelerini Mustafa Kemal Paşa ile de paylaşan Başar, İstanbul liman işçilerinin üyelerine yardım etmek, hastalarına bakmak amacıyla kurulmuş bir cemiyetleri bulunduğunu ve işçi yevmiyelerinden %5'lik bir miktarın cemiyet adına kesildiğini ifade etmektedir. Cemiyetin başına ise Halk Fırkası'nın tasarrufuyla başkan, çeşitli azalar ve kâtiplerin atandığını, lakin bu atamaların eş, dost ve akrabalar arasından liyakatsizce yapıldığını, kiminin bir vekilin yakını, kiminin görevinden azledilmiş bir memur, kiminin de partide etkili bazı kişilerin akrabası veya kayırması olduğunu zikretmektedir. İşçilerden alınan kesintiler onlara yardım bir yana bahsi geçen liyakatsiz zevatın dolgun maaşlarını ancak karşılayabilmektedir. Dolayısıyla örnekleri çoğaltılabilecek bu tür uygulamalar, halkta büyük bir hoşnutsuzluk oluşturduğu için Halk Fırkası'na tepkiler günden güne büyümüştür.³¹⁸

Buradan hareketle Halk Fırkası'nın uyguladığı ekonomi politikaları 1929 krizinin de etkisiyle toplumda ciddi hoşnutsuzluklar oluşturmuş, Cumhurbaşkanı M. Kemal Paşa hem hükümeti bir muhalefet partisiyle rekabete sokmak, hem de halkta iktidara karşı birikmiş tepkileri yumuşatmak amacıyla kontrollü bir muhalefet denemesini uygun görerek SCF'nin kurulmasına önayak olmuştur. Böylece özellikle Batılı ülkelerde Türkiye hakkında tek parti iktidarından dolayı dillendirilen diktatörlük söylemine bir cevap verileceği gibi aynı zamanda toplumun nabızı da ölçülebilecekti. Lakin SCF'nin kuruluşundan itibaren gördüğü aşırı toplumsal ilgi ona biçilen misyon olan kontrollü muhalefet rolünü aşarak öngörülemeyen bir şekilde onu iktidar namzeti haline getirince, parti genel seçim görmeden alelacele kapatılmıştır.

SCF çok kısa olan siyasi ömründe söylemsel de olsa Türk siyasal hayatına bazı yenilikler getirmiştir. Özellikle parti programında da bulunan tek dereceli seçimi gündeme taşıması önemlidir. Lakin Türkiye'de tek dereceli seçimlere İkinci Dünya Savaşı sonunda geçilebilecektir. SCF'nin kadınların seçme ve seçilme hakkına dair söylem ve girişimleri kısa sürede toplumsal karşılık bulmuş, parti kapanmış olsa da 1934 yılında kadınlara bu hak verilmiştir.³¹⁹

³¹⁸ Başar, *a.g.e.*, s.7-8.

³¹⁹ Asım Us, *a.g.e.*, s.144.

9.1. SERBEST CUMHURİYET FIRKASI'NIN FESHEDİLMESİNE KAMUOYUNDAN TEPKİLER

SCF'nin kendini feshetmesinin ardından gazetelerde dikkat çekici haberler yer almıştır. 17 Kasım 1930 tarihinde Ali Naci, SCF'nin feshedildiğine dair İnkılap gazetesinde yer alan yazısında şunları söylemiştir: *“Serbest Cumhuriyet Fırkası bu akşam inhilal etmiştir. Fethi Bey ve arkadaşları fırkalarının feshine üç gün evvel karar vermişlerdi. Meclisteki istizah nutuklarında da bunu ima edecek noktalar göze çarpıyordu. Bugün Fethi ve Nuri Beyler Çankaya'da Gazi Hazretlerini ziyaretle fırkalarının feshine karar verdiklerini arz ettiler. Ve müteakiben fesih keyfiyetini hükümete de bildirdiler. Haber aldığımıza göre Fethi Bey ve arkadaşları bu işi başaramayacaklarını anlıyarak fesih kararını vermişlerdir. İkinci bir fırka yapmak emelini muhafaza edeceklerdir.”*³²⁰

SCF'nin fesih haberlerinin sadece iktidar gazetesinde yer alması sebebiyle bazı kişilerce bu olayı uydurma haber olarak değerlendirmiştir. Yarın gazetesi, İnkılap gazetesinde yer alan bu haber için “Yalan” başlığıyla inkâr etmiştir. Ancak Yarın gazetesi bu haberi yaptıktan bir gün sonra 18 Kasım 1930 tarihli yayınında SCF'nin feshedildiği haberlerini kabul etmiştir. Arif Oruç'un kalemiyle ele alınan yazısında Fethi Bey'in fesih kararını istifa hatta bir protesto olarak değerlendirmiştir. Yazısının devamında *“Mustafa Kemal Hz.nin umum vatandaşlarca aziz tanınıp bilinen namlarının, belediye intihaplarına kadar karıştırıldığı görüldü. Şu halde Serbest fırka mes'uliyet mevkiinde bulunanlarla değil, doğrudan doğruya Mustafa Kemal Hz. İle karşılaştırılmak manevraları takip edilmiş oluyordu. Fethi bey bu çok nazik vaziyet karşısında ne yapabildi ki, daha dün meclis kürsülerinden yüzüne karşı en haksız ittihamların, hatta hakaretlerin savrıldığını gördü. Ve çekilmek fırkasını dağıtmak mecburiyetinde kaldı”*³²¹ diyerek partinin feshedilme kararından dolayı ne kadar üzgün olduğunu belirtmiştir.

SCF feshedildikten sonra İnkılap ve Yarın gazeteleri arasında çekişmeler kısa bir süre daha bu şekilde devam etmiştir. 1929 yılında yayın hayatına başlayan Yarın gazetesi 1931 yılında son sayısının çıkardıktan sonra kapatılmıştır. Kapatıldıktan sonra “Mücadele” ismiyle yazılarına devam etme kararı alsa da gazete henüz ilk sayısında toplatılarak yasaklanmıştır.³²²

³²⁰ İnkılâp, 17 Teşrinisani 1930, s.1.

³²¹ Yarın, 18 Teşrinisani 1930, s. 1-2.

³²² Tunçay, a.g.e., s.291.

Partinin kapatılmasının ardından Ali Fethi Bey'in meclisteki görevine devam edip etmeyeceği merak konusu olmuştur. Fethi Bey CHF'ye geri dönmeyeceğini meclis içerisinde bağımsız bir şekilde göreve devam edeceğini söylemiştir.³²³ SCF kapandıktan sonra üyesi bulunan milletvekillerinden Bilecik Milletvekili Rasim (Öztekin) ve Ş. Karahisar Milletvekili Mehmet Emin (Yurdakul), yeniden CHF'ye dönmüşlerdir. Diğer milletvekilleri ise görevlerini bağımsız olarak sürdürmüşlerdir.³²⁴

SCF ile ilgili olarak ABD'nin Türkiye Büyükelçisi Grew şu yorumları yapmıştır:

“Benim kanıma göre.. Gazi yavaş yavaş şu görüşe varmıştır ki, tek parti sistemi Avrupa ve Batı ile karşılaştırılınca Türkiye için bir aşağılık işaretidir. Amerikalı ve Avrupalı yazarlar son günlerde çoğunlukla şekil bakımından batılı, fakat gerçekte doğulu olarak tasvir ettikleri Türk diktatörlüğünden çok söz etmişlerdir. Türkiye'nin bu şekilde gösterilmesi Gazi'nin gözüne çarpmış ve hiç hoşuna gitmemiştir. Fransız politik kurumlarına hayranlık duyan Fethi Bey'in batıda ve özellikle Fransa'da Türkiye hakkında beslenen düşüncelere ilişkin yorumları da bu konuda kuşkusuz çok önemli rol oynamıştır.”³²⁵

SCF'nin siyasi hayatı yaklaşık üç ay gibi kısa bir süre devam etmesine rağmen partinin kapatılması sonrası yaşanan tartışmalar uzun bir süre daha devam etmiştir. Halkın taleplerini iletebilecekleri tek kanal olan parti kapatılmış ve tek parti yönetimine geri dönmüştür. Üstelik SCF kapatılırken, TCF'nin kapatılmasına sebep gösterilen Şeyh Sait isyanı gibi meşru bir sebep gösterilememiştir. SCF'nin kapatılmasından duyulan hoşnutsuzluğun bastırılması için Şeyh Sait isyanından daha güçlü bir olaya ihtiyaç olduğu bu gerekçeyle de Menemen Olayı'nın kurgulandığı veya en azından göz yumulduğuna dair değerlendirmeler yapılmıştır. Bu sebeple SCF kapatıldıktan sonra yaşanan Menemen Olayı Türk siyasal hayatında olayın mahiyetini aşarak daha çok ideolojik zeminde tartışılan bir konu olmuştur.

Serbest Fırka'nın kapatılmasından sonra Ahmet Cevat, Yeni Muhit mecmuasında “tek fırka çok fırka münakaşası” başlığıyla bir yazı kaleme almıştır. Dönemin iktisadi temelli sorunlarına atıf yaparcasına Kemalizmi sermayenin ve emeğin muhtelif şubelerini ahenk içinde çalıştırmak suretiyle ülke kalkınmasını amaçlayan bir doktrin olarak, daha iktisadi bir zeminde tanımlayarak yazısına başlayan Ahmet Cevat, Mustafa Kemal'in ikinci fırkanın kurulmasını onaylayıp teşvik ettiğini, lakin Ali Fethi Bey'in siyasi hataları sebebiyle Serbest Fırka'nın kısa sürede yok olduğunu

³²³ Yarın, 23 Teşrinisani 1930, s. 1.

³²⁴ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM -3.Dönem (1927-1931), II.Cilt*, TBMM Vakfı Yayınları, s.350.

³²⁵ Eyüp Öz, “Yasak Bir Hafızayla Yüzleşmek: Menemen Olayı İrtica mı, Komplo mu?”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 5, İstanbul 2015, s. 410-424.

belirtmektedir. Yazının içeriğinden bu başarısız çok partili denemeden sonra, cumhuriyetçi, milli ve laik çizgide olmak şartıyla yeni partilerin kurulmasına ihtiyaç ve imkân olup olmadığına dair fikirler siyasi gündemi bir süre daha meşgul ettiği anlaşılmaktadır. Yazının devamında tek partili modeller olarak Sovyet Rusya ve İtalya örnekleri incelenmiştir. Falih Rıfkı'nın kısa bir süre önce yaptığı Rusya gezisindeki gözlemlerinden de faydalanılarak Komünizm gibi toplumsal sınıfları kaldıran bir rejimde birden çok partinin olamayacağı kanaati ile Rusya'daki tek parti rejimi onaylanır. İtalya'da ise tek parti iktidarı işçi sınıfının iktidarı ele geçirme ihtimali ile gerekçelendirilir. Dolayısıyla toplumsal sınıflardan birinin egemen olmasını engellemek için kurulan bir rejimde yani faşist rejimde de tek parti iktidarı onaylanmıştır. Yazının sonunda yer alan Türkiye ile ilgili değerlendirmede ise tek parti sisteminin devam etmesi halinde sosyo-ekonomik yapıdan dolayı ülkenin yeni zuhur eden büyük burjuvazinin diktatörlüğü altına sürükleneceği ve kütlelerin inkılabın değerine vakıf olamayacağından dolayı da irtica tehlikesinin artacağı dile getirilmiştir.³²⁶

10. MENEMEN OLAYI

23 Aralık 1930 sabahı Derviş Mehmet eline yeşil sancağını alarak Menemen'de sabah namazı kılanların bulunduğu bir camiye girerek “halife geri döndü, şariat yeniden ilan edilecek, yetmiş bin kişilik şariat ordusu her tarafı sardı, bu yeşil sancağın etrafında toplanmayan herkes kılıçtan geçirilecek”³²⁷ diye seslenerek insanları sancağın etrafında toplamaya çalışmıştır. Etrafında toplanan kalabalıkla birlikte Menemen'de kasaba meydanına doğru yürümeye başladılar. Meydanda toplanan kalabalığı görenler askerlere haber vermiştir.

Yedek subay olarak görev yapan Mustafa Fehmi Kubilay'ın da içerisinde bulunduğu bir grup asker olaya müdahale etmek amacıyla oraya gitmiştir. Kubilay diğer askerleri geride bırakarak olay yerine varmıştır. İsyancılar Kubilay'a saldırarak onu yaralamıştır. Kubilay'ı korumaya çalışan iki bekçi vurularak öldürülmüştür. Bu sırada kaçmaya çalışan Kubilay isyancılar tarafından yakalanarak boğazı kesilmiş ve bir mızrağın ucuna genç subayın kafası yerleştirilmiştir.³²⁸ Haber güvenlik güçleri tarafından duyulur duyulmaz müdahale etmek için olay yerine gelmiştir. İsyancıların çoğu öldürülerek veya yaralı bir şekilde yakalanmıştır.

³²⁶ Ahmet Cevat, “Tek Fırka Çok Fırka Münakaşası /Kemalizmin Faşizm ve Bolşevizm ile Mukayesesi”, Yeni Muhit, Kanunusani 1931, No: 27. s.(1-5)

³²⁷ Eyüp Öz, *Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Muhalif Ege*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 260-270.

³²⁸ Eyüp Öz, *Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Muhalif Ege*, a.g.e., s. 260-270.

Menemen’de gerçekleştirilen bu olaya her nedense basında çok fazla yer verilmemiştir. İnkılap gazetesi olayı birkaç provokatör esrarkeş tarafından gerçekleştirilen bir eylem olarak ele almıştır. Halk Dostu gazetesi ise “*Hadise tamamen mecnunane bir hareketten ibarettir. Halkımızın arasında böyle mecnunane, hainane teşebbüslere iltifat edecek bu hadisede de görüldüğü üzere üç beş akılsız inhisar etmektedir. Fakat ne olursa olsun inkılap kendini daima kollamak mecburiyetindedir*”³²⁹ diyerek benzer bir haber ile olayı dile getirmiştir.

Haber Ankara’ya ulaştıktan sonra Cumhuriyet, İnkılap gibi iktidar yanlısı gazeteler Menemen Olayı ile SCF arasında bir ilişki keşfetmişlerdi bile. İnkılap gazetesinde yer alan haberde SCF mensuplarının zamanında halkı inkılaplara karşı kışkırttığı için Menemen Olayında yaşananların normal olduğunu iddia etmektedir. Gazetede yer alan haber şu şekildedir:

“Tıpkı 1925’te olduğu gibi evvela Fethi Bey, arkasından muhalefet matbuatı, arkasından Şeyh Sait ve Genç isyanı! Tıpkı 1925’te olduğu evvela Fethi Bey, arkasından muhalefet matbuatı, daha sonra Derviş Mehmet ve Menemen İsyanı! Şeyh Sait şeriat istiyor ve muhalefet gazetelerinden mülhem olduğunu söylüyordu. Derviş Mehmet şeriat istiyor ve muhalefet gazetelerinden mülhem olduğunu söylüyor. Bu hadise karşısında asla hayrete düşmüyoruz. Tarih tekerrürden ediyor! Aylardan beri fesadı körükliyen ‘Yarın’lar, ‘Son Posta’lar, ‘Köroğlu’lar ektiklerini biçiyor! Fırtına eken kasırğa biçtiği gibi fesat ekenler de ihtilal biçiyorlar!”³³⁰

SCF karşıtlığı ile bilinen Ali Naci tarafından ele alınan bu yazıda Menemen Olayı’nın sorumlusu olarak bizzat SCF ve SCF yanlısı basın gösterilmiştir. Menemen olayı ile ilgili olarak her geçen gün yeni teoriler ortaya atılmaya başlanmıştır. İnkılap gazetesinde yer alan habere göre olayın içerisinde Yunanlılar ve Çerkez Ethem gibi dış güçler bulunmaktadır.³³¹

Yine aynı gazetenin iddialarına göre Menemen Olayını gerçekleştirenlerin Nakşibendi tarikatı ile bağlantılıdır.³³² Olaya ilişkin tutuklamalar o kadar artmıştır ki zikir yapmak suç sayılmıştır. Meclis içerisinde Nakşibendi ile komşu olması sebebiyle bazı isimler sorguya çekilmiştir. Menemen olayının Nakşibendi tarikatı ile ilişkilendirilmesi, tıpkı TCF’nin kapatılmasını meşrulaştırmak için sebep gösterilen Şeyh Sait isyanı gibi, SCF’yi de bu dini hareketin içine katarak kapatılmasını meşrulaştırma amacı taşımaktaydı. İktidarın artık SCF’nin kapatılması ve 1929

³²⁹ Halk Dostu, 24 Kânunuevvel 1930, s. 1-3.

³³⁰ İnkılâp, 25 Kânunuevvel 1930, s. 1.

³³¹ İnkılâp, 28 Kânunuevvel 1930, s.1.3.

³³² İnkılâp, 29, 30 Kânunuevvel 1930, s. 1.2.

Ekonomik krizi sebebiyle haklarını aramaya çalışan halkın şikâyetlerini bastırmak için kullanabilecekleri meşru bir neden var olmuştur. Bu sürecin sonunda tek parti iktidarının daha da otoriterleşerek tahkim edilmesi, parti-devlet bütünleşmesine yönelik politik adımların atılması, bir yandan ekonomik krizden kaynaklı toplumsal tepkileri sindirmeyi kolaylaştırmış, diğer yandan da yine ekonomik krizin etkisiyle Avrupa’da iyice belirginleşen totaliter rejimlerin verdiği ilhamla Kemalizm bir ideoloji olarak inşa edilmeye çalışılmıştır.

Serbest Fırka tecrübesi ilerleyen yıllarda da Türk siyasal hayatında demokratikleşme söylemleri karşısında sürekli olarak tek parti idaresini meşrulaştırıcı kötü bir örnek olarak gündeme getirilmiştir. İkinci Dünya Savaşı’nın sonuna doğru bile Türkiye’de tek parti dayatmasının devam ettiği görülmektedir. Dünya konjonktürünün bir yansıması olarak Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün yeni partilerin teşekkülüne dair beyanı üzerine Halk Partisi mensupları ve kalemşorları buna şiddetle tepki göstererek, geçmişteki Serbest Fırka tecrübesini örnek göstermişlerdir. Bu minvalde hemen kaleme sarılan bu durumdan memnuniyetsiz zevat Halk Partisi’nden başka partiye lüzum olmadığını beyan ederek; geçmişte Serbest Fırka’nın feshinde dönemin öykünülen tek partili hükümetleri olan Nazi ve Faşist hükümetlerini zikretmişlerdir. Süreyya İlmen’in aktardığına göre; Şükrü Saraçoğlu’nun bir nutkunda söylediği; “*Biz ne Adam Şimidin (Smith) talebesi, ne de Karl Marksın çırağıyız. İçtimaî dinimiz halkçılık, iktisadi mezhebimiz devletçiliktir*” sözleri, Aka Gündüz’ün 1945 yılında Cumhuriyet gazetesinde çıkan ‘Kemalist çiftçi partisi’ başlıklı yazısında; “*Serbest partimi? Allah korusun! Tadı hala damaklarımızdan gitmedi. Terakki perver bilmem ne partisi mi? İki gün daha yaşayabilseydi abdestsiz gezen şehir meydanında falakaya koşmalı diye kanun çıkaracaktı*” ifadeleri, yine Peyami Safa ve Falih Rıfkı gibi ünlü yazar ve gazetecilerin aynı minvaldeki yazıları tek parti iktidarını Serbest Fırka örneği üzerinden meşrulaştırıcı nitelikteydi.³³³

Türkiye’nin yeni siyasal istikametinde bir lider kültü olarak Avrupa’dan mülhem “şeflik”, ideolojik olarak “Kemalizm” ve devletle bütünleşmiş “tek parti” iktidarı ağırlığı giderek artacak olan unsurlar haline gelmiştir. Söz konusu unsurların bazı özgün tarafları bulunsa da genel olarak Avrupa’da zemin bulan totaliter rejimlerin etkisini de göz ardı etmemek gerekir. Nitekim tek parti iktidarının propaganda aygıtı olarak işlev

³³³ Süreyya İlmen, *Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka*, Muallim Fuad Gücüyener Yayınevi, İstanbul 1951, s.25-26.

gören ve Halkevlerinin yayın organı olan Ülkü Mecmuası'nda Hitler ve partisi hakkında çıkan müspet yönde yazılar da söz konusu etkiyi aşikâr etmektedir.³³⁴

11. SERBEST CUMHURİYET FIRKASI SONRASI TÜRKİYE'DE YAŞANAN SİYASİ DÖNÜŞÜM

SCF'nin kısa sürede ortaya koyduğu ekonomik ve siyasi eleştirilerin toplumda akis bulması, CHF'yi yeni politik arayışlara yöneltmiştir. Lakin CHF'nin çözüm olarak devletin toplum üzerindeki kontrol ve baskısını arttırmaya yönelik bir politik tercihe gitmesi ironik bir durumdur. CHF'nin bu tercihindeki temel faktör muhaliflerin güç kazanması neticesinde ülkenin kontrolünü kaybetmek korkusuydu. Bu bağlamda devletçi politikaların yanında siyaseten daha otoriterleşen bir tek parti siyaseti 1930'lardan itibaren siyasi hayata damgasını vuracaktır.³³⁵

Türkiye'de 1929 krizinin etkileriyle başlayan süreç, başarısız bir çok partili deneme ile neticelenmiştir. Ekonomik ve siyasi alanlarda yaşanan söz konusu gelişmeler Türkiye'de siyasi ve ekonomik liberalizmin itibar kaybına sebep olmuştur. Ekonomik ve siyasi alanda başlayan bu politik değişim dış dünyadaki gelişmelerin de etkisiyle Türkiye'de tek parti yönetiminin laik-milliyetçi çizgide güçlendirilmesi şeklinde tezahür etmiştir.³³⁶ Bu siyasi ve ekonomik değişime fikri zemin oluşturma çabalarını Kadrocuların yazılarında görebilmekteyiz. Nitekim Kadrocular 1929 Krizini kapitalist bünyenin gelişim sürecinde ortaya çıkmış dönemsel ve geçici bir sıkıntı olarak görmezler. Aksine bu kriz çözülen kapitalist sistem için, reaksiyonere ve geri dönülmez mahiyettedir. Kadrocular bu durumu Türkiye için ileri ve inkılapçı bir dönüşümün fırsatı olarak değerlendirirler.³³⁷

Nitekim Falih Rıfkı; sosyal ve iktisadi kriz yaşanmasaydı da ülkenin içinde bulunduğu kendine özgü şartlardan dolayı “Kemalist rejim”in Türkiye'de kendine mahsus usuller bulmak zorunda olduğunu dile getirmekte, aksi takdirde ekonomide liberalizmin ve siyasette tek parti dışında yeni partilerin vücut bulmasının “yeni Türkiye'yi mahvedeceği şeklinde bir endişeyi “...Biz Fatih softası kadar Şişli softasmdan da korkuyorduk.” Cümlesiyle dillendirmektedir.³³⁸

³³⁴ A. B., “Hitler ve Fırkası” (Rus Yazıcısı Aldanoftan), *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, C.1, S.2, Mart 1933, s.160-165.

³³⁵ Hamit Emrah Beriş, *Tek Parti Döneminde Devletçilik / Türkiye'de Otoritarizmin Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, Liberte Yayınları, Ankara 2009, s.113.

³³⁶ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.155.

³³⁷ Kadro, S.1, II. Kanun 1932, “Çökmekte olan Cihan Nizamı”, s.28. (ss:22-28)

³³⁸ Falih Rıfkı, *Londra Konferansı mektupları*, (Ülkü'nün yedinci sayısının ilavesidir), Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1933, s.62. (ss:3-64)

Peyami Safa, Atatürk'ün bir ameliyat yaparak Garpçılık ve Türkçülüğün, Osmanlılık mefhumuna yapışan ölü taraflarını kesip attıktan sonra Garp metodunu ve Yeni Çağ Avrupa'sının tekniğini yekpare ve tastamam bir inkılap hareketi olarak memlekete soktuğunu ifade eder. Bu düşüncesini şu sözlerle neticelendirir: “...Atatürk inkılabının değişmez iki prensibi vardır; Milliyetçilik, Medeniyetçilik. Bugüne kadar hiçbir inkılap hareketi yoktur ki, bu iki kaynaktan fışkırmamış olsun. Medeniyetçilik kökü bizi Avrupa ve garp metoduna, düşüncesine ve muaşeretine bağlar; milliyetçilik kökü bizi Orta Asya ve şark menşe'lerimize, tarihimize, dil birliğine götürür.”³³⁹

Ülkü dergisinde Halk Terbiyesi başlıklı bir yazıda; Anadolu'nun doğusu ve batısındaki bütün vatandaşları maddeten ve manen birbirleriyle dayanışma içinde olan türdeş ve yekpare bir vücut haline getirmek, devletin bu hedef için bütün gücünü seferber etmesi gibi gayelerden bahsedilmektedir. Yazının devamında Çin'in büyük bir imparatorluk olmasına rağmen, halkı sürü ve tebaa karakterinden kurtulamadığı için kendilerinden çok daha küçük olan Japonlar karşısında diz çöktüğü örneği verilmektedir. Buna mukabil Finler, Çekoslovaklar ve Macarların mevcut milli varlıklarını halkı eğitmek için kurmuş oldukları teşkilatlara borçlu oldukları belirtilmektedir. Yazının sonunda ise örnekleri dönemin totaliter rejimlerinden seçilerek Rusya'da, (Faşizmin vatanı olarak kastedilen) İtalya'da ve (Hitler'in memleketi olarak kastedilen) Almanya'da halkın yetiştirilmesi için gösterilen büyük çabaların dünyanın dikkatini çekecek kadar büyük sonuçlar doğurduğu vurgulanmaktadır.³⁴⁰ Yazının mahiyet ve içerdiği mesajdan da anlaşılacağı üzere Türkiye'deki tek parti idaresi 1929 Krizi sonrası itibar kaybı yaşayan demokratik ve liberal ilkelerle mesafeli kalarak, daha çok otoriter ve totaliter rejimlere öykünmüştür.

Diğer taraftan CHF'nin ideologlarından Recep Peker Avrupalı örnekleri üzerinden parlamenter sistemleri eleştirip, öykündüğü tek partili otoriter ve totaliter rejimleri sıraladıktan sonra anti-liberal, anti-sosyalist olan korporatist bir rejim modeli çizmektedir. “Böylelikle liberal devlet yerine ulusal devlet, parlamenterizm yerine tek partili ve şefli ulusal siyasa, liberal ekonomi yerine ulusal ekonomi”³⁴¹ gibi önerilerden, 1929 kriziyle ekonomik ve siyasi çalkantıya giren dünyada, Türkiye'nin siyasal tercih ve pozisyonu hakkında fikir edinebilmekteyiz. Daha ötesi Kemalizm adıyla inşa

³³⁹ Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1990, s.90-91.

³⁴⁰ Osman Halit, “Cumhuriyet Halk Terbiyesi”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, C.2, S.10, İkinci Teşrin 1933, s.293. (ss:289-193)

³⁴¹ Recep Peker, *İnkılap Dersleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1984, s.10.

edilmek istenen yeni doktrin bahsi geçen siyasal devrimi, kültürel bir devrime dönüştürme iddiası da taşımaktaydı. Bu iddiayı 1930'ların önemli siyasi figürlerinden olan ve yazdığı “Kamalizm” kitabıyla da döneme ideolojik bir yön vermeye çalışan Şeref Aykut (Mehmet Şerafettin Aykut)’un: “*Türk devrimini son asırların değişikliklerini hazırlayan fikirlerle ve daha sonraları yürüten, göğ(v)delenen Rasyonel, Sosyolojik, Markist (Marksist), Faşist rejim ve ide(o)lojileri ile izaha çalışmak da fazla bir iş olur. Kamalizm bunların üstünde yalnız yaşamak dinini aşıl原因 ve bütün prensiplerini ekonomik temeller üzerine kuran bir dindir.*”³⁴² Sözlerinde de görmekteyiz.

Yine Şeref Aykut; Fransa’da hürriyet ve musavvat (eşitlik) için dereler gibi kan döküldüğü halde geline nokta parlamentonun çürüyüp, çöktüğünü ve nihayetinde bu ülkenin cumhurbaşkanının derleyip toparlayıcı bir “şef” statüsünde olduğuna atıf yapmakta, Montesquieu’nun İngiltere’ye öykünerek kurduğu “kuvvetler ayrılığı” fikrinin artık bittiğini, Fransa’yı taklit eden Almanya İmparatorluğu’nun yıkıldığını ve nihayet “Kamalizm”ın bir din olduğunu ve en büyük vasfının ise devrimcilik olduğunu belirterek³⁴³ 1930’ların Türkiye’sinin ideolojik inşasına katkı sunmaya çalışmaktaydı.

Türkiye’nin 1930’larda başlattığı bu keskin dönüşümün ilk işaretleri kısa sürede ortaya çıkmaya başlamıştır. Cumhuriyet’in ilanı ve fiili olarak tek parti yönetiminin başladığı 1923 yılından 1930 yılına kadar yapılan inkılaplarla paralel gelişen ilkeler, doktrin haline getirilip, genişletilerek 1931 yılında Halk Partisi programına, 1937 yılında ise anayasaya eklenmiştir. Bunlar; cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, laiklik, devletçilik ve devrimcilik idi.³⁴⁴

³⁴² Şeref Aykut, *Kamalizm*, Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, İstanbul 1936, s.3.

³⁴³ Şeref Aykut, *Kamalizm*, Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, İstanbul 1936, s.10,15.

³⁴⁴ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.155.

SONUÇ

Türkiye, Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği yıkıntılar üzerine kurulmuş genç bir ülkedir. Kurucu iktidar, savaş sonrası oluşan küresel sistemle birlikte bu yeni siyasi ve ekonomik koşullara uyum sağlamaya çalışmıştır. İşgallerin başladığı günlerde M. Kemal Paşa öncülüğünde başlatılan direniş hareketinin kontrol ve hareket merkezi, Anadolu Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında birleşerek hukuksallık kazanmıştır. Bu cemiyetin başı olan M. Kemal Paşa 23 Nisan 1920 Cuma günü, cemiyetten ve dışarıdan katılan renkli kişiliklere sahip 437 mebus ile birlikte birinci meclisi açmıştır. Böylece, Anadolu Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti milli mücadele döneminin sivil cemiyeti olmayı başarmış, halkın nabzının kontrol edilebildiği, meşru bir grup haline gelmiştir. Ancak Meclis içerisindeki görüş çokluğu zamanla meclis üyelerinin, birinci ve ikinci gurup olarak ikiye bölünmesine neden olmuştur. Birinci grup ve ikinci grup arasında gerçekleşen çatışmalar gün geçtikçe sertleşmiştir. Muhalefeti temsil eden II. Grup yeni bir siyasal oluşum içine girerek TCF adını almış, Türk Siyasal Hayatı'nın ilk ve en kısa süreli çok partili hayata geçiş sürecinin aktörü olarak sahneye çıkmıştır. I. Grup ise CHF adını alarak 1950 yılına kadar sürecek olan tek parti iktidarının aktörü olacaktır.

TCF, hem tek parti iktidarına hem de Mustafa Kemal Paşa'nın şahsında toplanan tek adam yönetimine karşı ortaya çıkmış bir muhalefet hareketiydi. Muhalefetin meclisteki gücü kontrol edilemeyince Hiyanet-i Vataniye kanununda yapılan bir değişiklikle I. Grup dışındaki siyasi örgütlenmelerin seçimlere katılmasını neredeyse imkânsız hale getirilip, II. Meclis muhalefetten arındırılmıştır. Bütün engellemelere rağmen kurulan bu muhalif parti milletin sıkıntılarını yakından takip etmiş ve özellikle hükümetin izlediği ekonomi politikalarına halktan gelen tepkilerin farkına varmıştır. TCF bu sorunlara çözüm ararken, M. Kemal Paşa'nın gerçekleştirmek istediği inkılapların karşısında duran tavırları aynı zamanda bu fırkanın sonunu hazırlamıştır. 13 Şubat 1925'te Doğu Anadolu'nun çeşitli illerinde dini nitelikli bir isyan çıkmıştır. Bu isyanın dini sebeplerle başlamış olması sebebiyle sorumlu olarak TCF ve ona yakın basın organları tutulmuştur. Yeniden tesis edilen İstiklal Mahkemelerinin karar ve raporlarına dayanarak TCF kapatılmıştır. TCF'nin kurucu ve yönetici kadrosundan Rauf Orbay ve Adnan Adıvar gibi isimler çeşitli cezalar almış, 6 milletvekili idam edilmiştir. Böylece Türkiye'de giderek otoriterleşecek olan tek parti iktidarı başlamıştır.

1920 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmaya başladığı dönemde Osmanlı'dan kötü bir ekonomik miras devralınmıştır. Osmanlı'dan kalan borçlar, ticaretin ve sanayinin gelişmemiş olması ve Lozan anlaşmasının getirmiş olduğu ekonomik kısıtlamalar yeni hükümetin işini zorlaştırmıştır. 1923'den 1929 ekonomik krizine kadar geçen 6 senelik süreçte Türkiye 1930'lardakiyle kıyaslandığında daha liberal bir ekonomi politikası izlemiştir. İzmir İktisat Kongresi ile birlikte ekonomiyi millileştirme ve milli burjuvazi oluşturmak istenmiştir. Aşar vergisi kaldırılmış, Teşviki Sanayi Kanunu çıkarılmış, milli bankalar kurularak sanayileşme adımları atılmıştır. Ancak, 1929 yılında Dünya Ekonomik Krizi'nin patlak vermesi sebebiyle hükümet, kısmen daha liberal olarak nitelendirilebilecek olan politikaları terk ederek, devreye konulan devletçi politikalarla ekonomiye müdahale etmek zorunda kalmıştır.

24 Ekim 1929 tarihinde Amerika Birleşik Devletlerinde bir finans ve borsa krizi olarak başlayan ve Kara Perşembe olarak da anılan ekonomik kriz, ertelenmiş birçok ekonomik problemi açığa çıkarmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında ülkelerin ekonomik kaynaklarının erimiş olması, üretim yapısının bir anda değiştirip enflasyonist bir döneme girilmesine ve yoksulluğun artmasına neden olmuştur. Kriz, ilk olarak Amerika'da ortaya çıkmış ancak sonuçları bakımından kısa bir süre içerisinde dünya ekonomisini derinden etkileyen bir yayılım göstermiştir. Üretim azalmış ve yatırımlar durma noktasına gelmiştir. Kriz karşısında klasik iktisadi düşüncelere olan güven sarsılmıştır. Problemin çözümüne yönelik yeni iktisadi politikalar üretilmeye çalışılmıştır. Bu noktada John Maynard Keynes, geleneksel yaklaşımları yıkarak onlardan farklı olarak devletin ekonomiye müdahale etmesi gerektiğini savunmuştur. Bu doğrultuda ABD Başkanı Hoover ekonomide bazı değişiklikler yapmış ve kendi adıyla anılan bir moratoryum ilan etmiştir. Fakat bu moratoryum yeterli görülmemiş ve asıl müdahale 1933 yılında Başkan Roosevelt'in "New Deal" planları ile gerçekleştirilmiştir. Kriz sonrası Avrupa'da ve özellikle de I. Dünya Savaşı'nın mağdur devletleri olan Almanya ve İtalya gibi devletlerdeki nevezuhur ideolojiler toplumsal destek bularak dünyayı yeni bir sürecin içerisine sürüklemişlerdir. Kriz, sosyalist ve planlı bir ekonomi modeli uygulayan SSCB'ye, Türkiye'yi de etkileyecek bir propaganda imkânı sunmuştur.

1929 krizinin Türkiye'de de ekonomik ve siyasi değişikliklere yol açması kaçınılmazdı. Krizden dolayı tüm dünyada tahıl ve ham madde fiyatları düşünce, neredeyse tek geçim kaynağı tarım olan Türkiye'nin ihracat gelirlerinde hızlı bir azalma

görülmüştür. Bu durumdan en fazla etkilenen kesim ise çiftçilerdir. Özellikle Ege ve Trakya’da birçok ekim alanı boş kalmıştır. Gelir kaynakları tükenen çiftçiler Ziraat Bankası’na olan borçlarını ödeyemez duruma gelmiştir. Hükümet ise bütçe açıklarını yeni vergiler ile kapatmak istemiştir.

M. Kemal Paşa, içeride oluşan toplumsal tepkiler, dışarıda ise Fransa başta olmak üzere dış devletlerle olan borç ilişkisinden dolayı siyasi ve ekonomik bazı hamlelere girişmiştir. İçeride yükselen toplumsal tansiyonu düşürmek, dışarıda ise Türkiye hakkındaki diktatörlük imajını yıkarak, politik sempati oluşturmak adına çok partili hayata geçmek suretiyle pragmatik bir çözüm üretilmiştir. Bu açıdan SCF’nin Avrupa’da ve özellikle de Fransa’da sahip olduğu liberal kimlikle Ali Fethi Bey’e kurdurulması, söz konusu iç ve dış sıkışmışlığı aşmada işlevsel bir tercih olmuş, dönemsel olarak başarılı sonuçlar da üretmiştir. Bu siyasal hamle sayesinde içeride öfkeli halka bir alternatif sunulurken tansiyon düşürülmüş, dışarıda ise Fethi Bey ve partisi üzerinden oluşturulan beklentiyle borçlar meselesi daha az hasarla çözümlenmiştir.

Türkiye’de krizin yıkıcı etkisini azaltmak adına üretilen bu politikalarda öngörülemeyen gelişmeler de olmuştur. Bunlar Türk siyasal hayatındaki sıfatıyla “güdümlü muhalefet” olarak kurulan SCF’nin tahmin edilmeyecek düzeyde bir toplumsal desteği arkasına alması ve bu desteğin rüzgârına kapılan SCF yöneticilerinin kendilerine biçilmiş misyon olan muhalefet çizgisini aşarak iktidara talip olduklarını dillendirmeleridir. 1930 yılında yapılan belediye seçimlerinin bütün engellemelere rağmen ortaya koyduğu siyasi tablo, SCF’nin parti yöneticilerinin bile kontrol edemeyecekleri iktidara karşı bir öfke potansiyelinin siyasal yansıması olduğu net olarak görülünce parti alelacele kapatılmıştır.

Tez çalışmasında ileri sürülen temel hipotez; Türk siyasal hayatında 1930’larda önce bir demokratikleşme adımı olarak SCF’nin kurularak çok partili hayata geçilmesi, kısa bir sonra ise bir tenakuz halinde öncesinden daha otoriter, daha devletçi, daha ideolojik tek parti iktidarının ortaya çıkmasının döneme damgasını vuran 1929 Dünya Ekonomik Krizi’yle ilişkilendirmektir. Çalışma sonunda, ileri sürülen hipotezi destekleyen çeşitli bulgulara ulaşılmıştır. Bu bulguları iki açıdan ele almak gerekmektedir. Bunlardan birincisi Türkiye’nin iç dinamiklerinin ürettiği tepki ve taleplerin iktidarı siyasi ve ekonomik dönüşüme zorlamasıdır. İkincisi ise daha çok dış

politika ve Batı'daki gelişmelerle bağlantılı olarak Türkiye'de ortaya çıkan siyasi ve ekonomik gelişmelerdir.

Türk siyasal hayatında genel olarak 1923-1950 arası dönem “tek parti iktidarı” olarak nitelendirilse de bu zaman diliminde 1930-1945 arası on beş yıllık bir dönemi ideolojik ve otoriter tonlarıyla ayrı değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. 1930-1945 arası dönem 1929 krizinin de etkisiyle dünya genelinde de liberal politikaların ve demokrasinin kan kaybı yaşadığı, otoriter ve totaliter tek partili rejimlerin yükselişe geçtiği bir dönemdir.

Türkiye açısından bakıldığında ise 1930 yılına kadar ülkede tek parti iktidarı olsa da, daha çok 1930'dan sonra vücut bulmaya başlayan parti devlet bütünleşmesi, bir doktrin olarak Kemalizm, ekonomide baskın bir devletçilik ve Avrupa'daki örnekleriyle daha somutlaşan kişi kültüne dayanan “şeflik” nitelermeleri henüz mevcut değildi. Türkiye'deki bu siyasal süreci daha ilginç kılan ise, söz konusu dönemin [en azından toplum nazarında] büyük bir beklenti ve umut beslenen çok partili bir sistem denemesiyle başlayıp, gittikçe otoriterleşen bir ivme kazanmasıdır.

Nitekim SCF'nin kuruluş sürecinde oluşan demokratik ve ılımlı atmosfer iktidara, rejimle barışık olmayan kişi ve çevreleri turnusol kâğıdı gibi renklerini açığa çıkarma fırsatı vermiştir. Bu da 1925 TCF deneyimindeki gibi yeni bir tasfiye süreci demektir. Böylece döneme ait tabirle gayrimemnunar adı verilen aralarında siyasetçilerin, basın mensuplarının ve Türk Ocakları örneğinde olduğu gibi sivil toplum ve kültür örgütlerinin bulunduğu birçok unsur ya tamamen tasfiye edilmiş ya da sistemden uzaklaştırılmıştır. Dolayısıyla SCF tecrübesi, bir yönüyle topluma sunulmuş bir demokrasi fırsatıyken, bir yönüyle de 1930'ların Türkiye'sinde (konjonktürün de etkisiyle) yapılacak siyasi ve kültürel operasyonların gerekçesi olmuştur.

İktidar açısından döneme ait aşırı siyasal hassasiyetin iki vechesi bulunmaktaydı. İçeride radikal ve hızlı bir şekilde gerçekleştirilen inkılapları koruma içgüdüsü, dışarıda ise 1929 krizinin de etkisiyle İkinci Dünya Savaşı öncesi prim kazanan tek partili otoriter rejimlerin Türk siyasal elitlerini de etkileyen aurasıydı. Nitekim kötü bir finalle sonuçlanan SCF denemesinden sonra ideolojik, siyasi ve iktisadi alanlarda çok hızlı ve sert bir dönüşüm yaşanması, toplumdaki ekonomik sıkıntılarla daha görünür olan tek parti iktidarının ve onun ürettiği iktisadi ve siyasi sistemin yeterince taban bulmadığının işaretiydi. Bu minvalde ülkede siyasi potansiyeli olan bütün unsurlar dizayn edilerek tek

parti iktidarıyla uyumlu hale getirilmeye çalışılmıştır. İktisadi sahada beş yıllık sanayi planlarıyla, devletin ekonomiye lüzumunda müdahalesini içeren Batıdaki Keynesyen iktisat politikalarından aşırı devletçi tonuyla ayrılan bir model benimsenmiş ve bu ekonomik modele fikri zemin oluşturmak için ise “Kadro Hareketi” ve yayın organı olarak “Kadro Dergisi” vücuda getirilmiştir.

Siyasal alanda tek parti iktidarı tahkim edilmiş, parti programından mülhem ilkeler anayasal statüye taşınmıştır. Fikri ve kültürel alanda entelektüel bir temsili olan ve ciddi bir gençlik etkileşimine sahip Türk Ocağı kapatılıp, Halkevlerine dönüştürülerek tek partinin propaganda aygıtları haline getirilmiştir. Bu kararın alınmasında Türk Ocaklarının yeni kurulan SCF ile dirsek teması etkili olmuştur. Kurulan Halkevlerinin başta Merkez Ankara’daki Ülkü dergisi olmak üzere pek çok vilayette parti bülteni gibi çıkan yerel dergileri yayınlanmıştır. Görüldüğü üzere 1929 krizi sonrası Türkiye’de ortaya çıkan bahsi geçen ekonomik ve siyasi sonuçlar tezin temel hipotezini destekler niteliktedir.

Sonuç olarak, 1925 yılı ve devamında oldukça önemli inkılaplar yapılmıştır. Bu inkılap sürecine girilmeden önce doğal bir tepki hareketi olarak ortaya çıkan TCF tecrübesi, tek parti iktidarına toplumsal katmanlar, basın ve siyasi kimlikler üzerinden ortamı yoklama ve sonunda da otoriter uygulamalarla muhalefeti tasfiye etme imkânı sunmuştur. Dolayısıyla 1925 süreci tek parti iktidarı için bir laboratuvar işlevi gördüğü gibi, politik hamle tecrübesi de kazandırmıştır. Dolayısıyla 1929 krizinin etkisiyle şartların daha da ağırlaştığı 1930’lu yıllardaki SCF tecrübesi güdümlü başlasa da kontrolden çıkmış, 1930’ların dünyasında yine krizin sonucu olarak esen otoriter ve totaliter rüzgarların da etkisiyle Türkiye’de ideolojik yanı ağır basan ve parti devlet bütünleşmesiyle tek parti iktidarını tahkim edici politikaların uygulanmasına zemin hazırlamıştır.

Nihayetinde başarısız SCF tecrübesi Türkiye’de çok partili siyasi sistem gündeminin bitirilmesine ve bahsi geçen otoriterleşmeye yönelik yapısal dönüşüme gerekçe yapılmıştır. Bu yaklaşımı destekleyen siyasi hamleleri ilerleyen yıllarda görmek mümkündür. Nitekim İkinci Dünya Savaşı sonunda otoriter ve totaliter tek partili sistemlerin mağlubiyetiyle bir dönem kapanıp, liberal ve demokratik sistemler yeniden itibar kazanmıştır. Türkiye de ekonomik, askeri ve politik saiklerle bu yeni trende uyarak çok partili hayata geçmek zorunda kalmıştır.

KAYNAKÇA

- 1340 Senesi Ziraat Bankası Bütçe Kanunu, Kanun no:444 https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/Kanunlar_Kararlar/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200444.pdf (Erişim Tarihi: 28.06.2024)
- 1930 Sanayi Kongresi, *Raporlar-Kararlar-Zabıtlar*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, 1930.
- 1931 *Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931.
- AÇBA, Sait, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması* (1854-1914), Vadi yayınları, Ankara, 2004.
- AĞAOĞLU, Ahmet, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- AĞAOĞLU, Samet, *Babamın Arkadaşları*, Baha Matbaası, İstanbul, 1969.
- AHMAD, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev: Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012.
- AIGINGER, Karl, "A Comparison Of The Current Crisis With The Great Depression As Regards Their Depth And The Policy Responses", *Austrian Institute Of Economic Research WIFO*, 2009.
- AKIN, Yiğit, "Umutlar, Korkular, Kaygılar: Dünya İktisadi Buhranının Siyasal Düşünce Ortamına Etkileri", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce C.9 /Dönemler ve Zihniyetler*, Ed: Tanıl Bora-Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, ss. 334-348.
- AKSOY, Yaşar, *Kurtuluş Savaşı Işığında İzmir İktisat Kongresi 1923*, Maya Matbaacılık, İstanbul, 1991.
- ALDANOFTAN "Hitler ve Fırkası" (Rus Yazıcısı Aldanoftan), *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, C.1, S.2, Mart 1933, ss.160-165.
- ARI, Kemal, *Türk Devrim Tarihi 2*, Zeus Kitapevi, İstanbul, 2013.
- ARIKOĞLU, Damar, *Hatıralarım*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul, 1961.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ed: Nejat Bayramoğlu-Kurtuluş Güran, Kaynak Yayınları, Ankara, 2015.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk-Söylev*, C.II, TTK. Yayınları, Ankara, 1999.
- ATAY, Falih Rıfkı, *Çankaya*, Pozitif Yayınevi, İstanbul, 1969.
- AVCIOĞLU, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1979.
- AVŞAR, Abdülhamit, *Bir partinin Kapanmasında Basının Rolü: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1998.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *İkinci Adam (1884-1938) C.I*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Tek Adam, Mustafa Kemal (1922-1938)*, İstanbul, 2020.
- AYKUT, Şeref, *Kamalizm*, Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, İstanbul, 1936.

- BAŞAR, Ahmet Hamdi, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'Dan Sonra Türkiye*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, Ankara, 1981.
- BERİŞ, Hamit Emrah, *Tek Parti Döneminde Devletçilik / Türkiye'de Otoritarizmin Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, Liberte Yayınları, Ankara, 2009.
- BİLA, Hikmet, *CHP 1919-1999*, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 1999.
- BORATAV, Korkut, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Kitabevi Ankara, 2006.
- BULUŞ, Abdullah -Esra Kabaklarlı, “1929 Ekonomik Buhranı İle Son Dönem Global Krizin Karşılaştırılması”, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 10, Sayı 19, 2010.
- CEBESÖY, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar / Büyük Zaferden Lozan'a C.1*, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- CEBESÖY, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar / Lozan'dan Cumhuriyete C.2*, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- CEMAL, Behçet, *Şeyh Sait isyanı*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.
- CEMİL, Hasan, “Siyasi Fırkalar”, *Hakimiyeti Milliye*, 27 Eylül 1930.
- CEVAT, Ahmet “*Tek Fırka Çok Fırka Münakaşası /Kemalizmin Faşizm ve Bolşevizm ile Mukayesesi*”,Yeni Muhit, Kanunusani 1931, No: 27. ss. 1-5.
- ÇAVDAR, Tevfik, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, Ant Yayınları, İstanbul, 1970.
- ÇAVDAR, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- ÇİÇEK, Cuma, “Etnik ve Sınıfsal İnşa Süreçleri Bağlamında Kürt Meselesi:Bölgesel Eşitsizlik ve Bölgesel Özerklik”, *Praksis*, S.28, ss. 11-42.
- ÇÖLAŞAN, E., Kurtuluş Savaşı Bütçesi, *Milliyet Gazetesi*, 23 Şubat 1981.
- DEMİR, Şerif, “Hâkimiyet-i Milliye Gazetesine Göre Lozan Konferansında Mali ve İktisadi Konular” *History Studies*, Special Issue on Lausanne Volume 5/4 2013.
- DEMİREL, Ahmet, *Tek Partinin Yükselişi*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- DEMİRGİL, Demir, “Lozan Anlaşmasında İktisadi Bağımsızlık Çabaları ve Başarıları”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, S. 34, Temmuz 1970, ss. 50-55.
- EĞİLMEZ, Mahfi, *Küresel Finans Krizi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009.
- EKİCİ, Yunus, “Türk Demokrasi Hayatında Cumhuriyet Halk Fırkası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*,Cilt: 27, Sayı: 2, Elazığ, 2017, ss 349-359.
- Emlâk ve eytam bankası kanunu (Resmî Ceride ile neşir ve ilânı: 3/VI/1926 - Sayı: 389) https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/Kanunlar_Kararlar/kanuntbmmc004/kanuntbmmc004/kanuntbmmc00400844.pdf (Erişim Tarihi: 28.06.2024).
- ERER, Tekin, *Türkiye'de Parti Kavgaaları*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1966.
- ERİŞ, Metin, *Osmanlı'dan Günümüze Demokratikleşme Sürecinde Türk Siyasal Hayatı ve Kemalizm*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2012.
- EROĞLU, Hamza, “Türkiye Cumhuriyeti'nin İlanı”, *Atam Dergisi*, Cilt VI sayı 16, 1989.
- ERTAN, Temuçin Faik, *Kadroculuk ve Kadro Hareketi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.

- FALİH Rıfki, *Londra Konferansı mektupları*, (Ülkü'nün yedinci sayısının ilavesidir), Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1933, ss. 3-64.
- FRÖBEL, Folker vd., *Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar*, Çev: Orhan Esen vd., Belge Yayınları, İstanbul 1983.
- GENÇOSMAN, Kemal Zeki, *Atatürk Ansiklopedisi (Türkiye Cumhuriyeti Siyasi Tarihi)* Cilt: X, Haz: Kemal Zeki Gençosman, May Yayınları, İstanbul, (t.b).
- GİRİTLİOĞLU, Fahir, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, C.I, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965.
- GÖKALP, Ziya, “Doğru Yol Hâkimiyeti Milliye ve Umdelerin Tasnif, Tahlil ve Tefsiri”, *TBMM'nin 100. Yılına Armağan*, Der; Hamit Emrah Beriş, TBMM, Ankara, 2020, ss. 119-127.
- GÖZLER, Kemal, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Yayınevi, Bursa, 2000.
- GÜNEŞ, Günver, “Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Aydın'da Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri Üzerinde Oluşan Tartışmalar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV, Ankara 2007.
- GÜRSOY, Bedri, “100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi* Cilt 40, “Ord. Prof. Şükrü Baban 'a Armağan”, İstanbul, 1984.
- HAFIZOĞULLARI, Zeki, “İzmir İktisat Kongresi Görüşler ve Değerlendirmeler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 46, Mart 2000, s 290-293.
- HALİT, Osman, “Cumhuriyette Halk Terbiyesi”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, C.2, S.10, İkinci Teşrin 1933. ss. 289-193.
- HERSHLAG, Z.Y., *Turkey: An Economy in Transition*, Hague, Çeviri Savaş Akat, İktisadi Araştırmalar Vakfı, 1958.
- <https://www.isbank.com.tr/bankamizi-taniyin/ortaklik-yapisi> (Erişim Tarihi: 28.06.2024).
- HÜSREV, İsmail, “Ham madde memleketlerindeki para buhranının karakteri”, *Kadro*, S.1, II. Kanun 1932, ss. 12-17.
- İLGİN, Abdulkadir, “Batı Anadolu'nun Dünya-Ekonomiyle Bütünleşme Sancıları ve Gayrimüslim Tebanın Rolü (1876-1908)”, *Belleten*, C. LXXI, S.260, Yıl 2007 Nisan, ss. 99-159.
- İLMEN, Süreyya, *Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka*, Muallim Fuad Gücüyener Yayınevi, İstanbul, 1951.
- İNÖNÜ, İsmet, *Hatıralar: İkinci Kitap*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.
- KARABEKİR, Kazım, *Paşaların Kavgası*, Emre Yayınları, İstanbul, 1991.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Atatürk*, (Haz. Atilla Özkırımlı), İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- KARPAT, Kemal H., *Kısa Türkiye Tarihi (1800-2012)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.
- KARPAT, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- KASALAK, Kadir, “Teşvik-i Sanayi Kanunları ve Türkiye’de Sanayileşmeye Etkileri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2012, Sayı:27, ss.65-79.

- KAZGAN, Gülten, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991.
- KAZGAN, Gülten, *Tarım ve Gelişme*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1983.
- KAZGAN, Gülten, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- KEPENEK, Yahya Sezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi (1923-1950)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1990.
- KEPENEK, Yakup- Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001.
- KEYDER, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Tarih Vakfı, Ankara, 1982.
- KEYDER, Çağlar, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.
- KEYNES, John Maynard, *Genel Teori İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*, Çev: Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2010.
- KİLİ, Suna, *Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1998.
- KİPAL, Ulaş- Özgür Uyanık, *Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)*, İmge Kitapevi, İstanbul, 2001.
- KOÇAK, Cemil, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- KORKMAZ, Alemdar, *Türkiye’de Çağdaş Haberleşmenin Kökenleri*, A.İ.T.İ.A Yayınları, Ankara, 1981.
- KURMUŞ, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2007.
- KURUÇ, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, (1929 – 1932)*, C. I, Siyasa Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1988.
- KUYUCUKLU, Nazif, *İktisadi Olaylar Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler, İstanbul, 1985.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK Yayınları, Ankara, 1991.
- METİNTAŞ, Mustafa Yahya, Mehmet Kayıran, “Türkiye'nin Tarım Politikaları (1918-1938),” *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2, 2021, ss. 115-125.
- NEDİM, Vedat, “Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına”, *Kadro*, No:1, II.Kanun 1932, ss. 8-11.
- OKYAR, Ali Fethi, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi*, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2019.
- OKYAR, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, Haz: Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.
- OKYAR, Osman- Mehmet Seyitdanlıoğlu, *M, Fethi Okyar’ın Anıları, Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1999.
- ÖKÇÜM, A. Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi 1923- İzmir (Haberler- Belgeler – Yorumlar)*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayını, Ankara, 1997

- ÖZ, Eyüp, “Yasak Bir Hafızayla Yüzleşmek: Menemen Olayı İrtica mı, Komplo mu?”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 5, İstanbul, 2015, ss. 410-424.
- ÖZ, Eyüp, *Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Muhalif Ege*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.
- ÖZİPEK, Bekir Berat, *Serbest Fırka'nın Mürtecileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- ÖZTÜRK, Kazım, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-3.Dönem (1927-1931), II.Cilt*, TBMM Vakfı Yayınları.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, Yurt Yayınları, Ankara, 1984.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.
- PARASIZ, İlker, *Türkiye Ekonomisi: 1923'den Günümüze Türkiye'de İktisat ve İstikrar Politikaları*, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1998.
- PARLA, Taha, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri /Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları*, C.2, İstanbul, 1991.
- PARLA, Taha, *Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*, Deniz Yayınları, İstanbul, 1992.
- PEKER, Recep, *İnkılap Dersleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984.
- ROBERT, W. Kerwin, *Türkiye'de Devletçilik*, Çev: Nevin Coşar, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- SAFA, Peyami, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1990.
- SARIÇOBAN, Gülay, “Atatürk Döneminde (1923-1929) Türkiye Ekonomisi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (44): 222-236, Konya 2020.
- SELEK, Sabahattin, *Millî Mücadele II, (İstiklal Harbi)*, Toker Matbaası, İstanbul, 1965.
- SERTEL, Zekeriya, *Hatırladıklarım*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2000.
- SOYAK, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar, C.II*, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1973.
- SÜREYYA, Şevket, “Ziya Gökalp”, *Kadro*, S. 2, Şubat 1932, ss. 29-40.
- ŞAHİNKAYA, Serdar, *Cumhuriyet İktisadında Makas Değişimi*, Telgrafhane Yayınları, Ankara, 2019.
- ŞANLI, Bahar, *Sanayileşme Stratejileri ve Türk Dış Ticareti Sanayileşme Stratejilerinin Türk Dış Ticaretinin Yapısı Üzerindeki Etkileri*, Işıklı Yayın Tanıtım, İstanbul, 1997.
- TABAK, Serap, “Serbest Fırkası'nın İzmir Vilayetindeki Teşkilatı ve Faaliyetleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 8 8(1), İzmir 1993 ss. 186-192.
- Takriri sükûn kanunu (Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 4. III. 1341-Sayı: 87) https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc003/kanuntbmmc003/kanuntbmmc00300578.pdf (Erişim Tarihi: 12/06/2024)
- TBMM Zabıt Ceridesi, C. 22, D. 3, İ 1, s. 2.
- TEKELİ, İlhan- Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

- TEKELİ, İlhan- Selim İlkin, *Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.
- TEKELİ, İlhan- Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, ODTÜ Yayınevi, Ankara, 1982.
- TEKİN, Yusuf- İrşat Sarılioğlu, “Serbest Cumhuriyet Fırkası Denemesinin Uluslararası Yansımaları:Türk Dış Politikasında Değişim Tartışması” *Belleten*, Aralık 2022, Cilt: 86/Sayı: 307. ss. 1077-1116.
- TEZEL, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.
- TOPRAK, Zafer, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi (Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik)*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler: 1859-1952*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1952.
- TUNÇAY, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, *Tarih IV*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934.
- Türkiye Sanayi ve maadin bankası kanunu (Resmî Ceride ile neşir ve ilânı: 23. IV. 1341- Sayı: 96)
https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/Kanunlar_Kararlar/kanuntbmmc003/kanuntbmmc003/kanuntbmmc00300633.pdf (Erişim Tarihi: 28.06.2024).
- URAN, Hilmi, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.
- US, Asım, *Gördüklerim Duyduklarım Duygularım (Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hâtıralar ve Tetkikler)*, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1964.
- VARLIK, M. Bülent, “Ahmet Hamdi Başar'da Buğday Meselesi”, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 1981;2(6): 85-105, s. 70-88.
- WALTER, Weiker Fritz, *Political Tutelage and Democracy in Turkey The Free Party and Its Aftermath*. Leinden E.J.Brill, 1973.
- YENAL, Oktay, *Cumhuriyetin İktisat Tarihi*, Homer Kitabevi, Ankara, 2003.
- YETKİN, Çetin, *SCF Olayı*, Otopsi Yayınevi, İstanbul, 2004.
- YILMAZ, Murat, *İktisattan Siyasete İktisat Kongreleri*, Yordam Kitap, Ankara, 1992.
- ZARAKOĞLU, Avni, “1929 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Mücadele Tedbirleri”, *Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, A.Ü.S.B.F. Yayını, Ankara, 1982.
- Ziraat makinelerinde ve ziraatte istimal olunan mevaddı mûştai ile muharrike ile müstahzaratı kimyeviyeinin rûsumu hakkında kanun
https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc004/kanuntbmmc004/kanuntbmmc00400752.pdf (Erişim Tarihi:28.06.2024).
- ZÜRCHER, Eric Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev:Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- ZÜRCHER, Eric Jan, *Three turning points in the political development of modern Turkey*, Turkish Studies, November 2022, 24(3-4), ss. 1-16.

ZÜRCHER, Erik Jan, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Türkçesi: Gül Çağalı Güven, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992.

